

BAJZA
ÖSSZEGYŰJTÖTT MUNKÁI.

MÁSODIK, BŐVÍTETT, KIADÁS

TOLDY FERENCZ

ÁLTAL.

HARMADIK KÖTET.

PESTEN, 1862.

KIADJA HECKENAST GUSZTÁV

PH
3213
B17
1861
v. 3-4

I.

CORIOŁÁN S A HÁBORGÓ RÓMA.

I.

CORIOLÁN S A HÁBORGÓ RÓMA.

Hoc illud est praecipue in cognitione rerum salubre
ac frugiferum, omnis te exempli documenta in illustra-
sita monumento intueri: inde tibi tuaeque reipublicae
quod imitere capias: inde foedum inceptum, foedum
exitum, quod vitas. LIVIUS.

Története s polgári alkotmánya valamely népnek szoros kapcsolatban állanak egymással. Rómában e kettő oly sokképen összefonódva jelenik meg, hogy egyiket a másik nélkül előadni szinte lehetetlen. A hét hegyű várost, a sorsnak ezen legszebb remek művét, mint Polybius nevezte, szabadság szerelme alkotá naggyá: de viszont a polgári alkotmány által nem korlátozott szabadságzomj egyfelől, és a magányos személyek szinte nem korlátozott uralkodói vágya másfelől, vitte hanyatlásához. Szabadság építte a királyi szék omladé-
kain egy erős s minden szomszéd népeknek félelmes respublikát, ez törte meg a consulok, ez a tanács rettegve tisztelt tekintetét, ez teremté a tribunusi méltóságot, mely végre a népnek csaknem fejedelmi hatalmat szerze: de ez volt viszont, mi az országot örök rengés és viszályok között tartotta, melyeknek zavarából emeltek ki fejöket utóbb a Sullák és Mariusok, a caesari

mindent legázló hatalom, királyi koronát készítve és zsarnokpálczát adva a Tiberiusok és Nérók, a Domitiának és Caracallák kezébe, kik mindent undoksággá változtattak, mi a hajdani Rómában nagy és dicső volt. Mert a Romulustól szerzett, s mind utódaitól mind a respublica alapítóitól sokképen változtatgatott polgári alkotmány hiányos vala: sem tiszta republicanus szabadságot nem adott a népnek, sem a félig adottaknak fennmaradására bátorságul nem szolgált: sőt eme helyett tágas nyílásokat mutata, melyen mind a despotismus, mind az aristokratia kényei féketlenül kicsapongván, az elnyomás eszközeit magokhoz ragadozhatták. Innen a szünetlen panasz, bizodalmatlanság, háborgás és párt, melyek az országra többszöri ínséget hoztak, a népet örök nyugtalanságban tartották. Ily alkotmány mellett a rendet s magát a szabadságot is csak a nép tömegében erős gyökeret vert erkölcsiség, jónak és igaznak szeretete, tarthatják fenn, mely tulajdonok, miként tudva van, változékonyság és gyarlók, mint maga az emberi akarat, melyen alapúlnak. Azon kevés tiszta időpontokat, melyeket a Tiberis melletti lakók értenek, nem polgári alkotmánynak, hanem erkölcsaik még meg nem romlott korának köszönhatték. Erkölcstelenség üzte ki a város falai közül a szabadság nemtőjét is.

A romai respublicát senki se tekintse tehát respublicák ideálja, se polgári életét s viszonyait polgári boldogság fő pontja gyanánt. Benne a tyrannismus, az oligarchia, minden ábrázataiban, sőt még maga az anarchia is, ez a népek öldöklő szörnye, többet uralkodtanak mint a demokratiai szabadság, mely tiszta kifejlődési pontjára soha nem is jutott el.

Egy szakaszát fogom leírni a respublica alatt sokszor támadt háborgásoknak, melynek Coriolán nem oka, csak indító eszköze volt. Mert nekem úgy látszik, a minden tekintetben annyira érdekes római történeteknek nem azon része nevezetesebb, mely e hódoltató nép messze táborozásait, hanem inkább az, mely beltörténeteit, forrását annyi nagy és alacsony, dicső és nem-

telen tetteinek, ábrázolja. De mielőtt tárgyamhoz fogjak, szükség lesz Róma állapotját néhány vonással festenem, hogy ne csak a történeteket, hanem azoknak okait is tudassam.

A királyok kiűzetése a patriciusi rendnek volt csak kedvező, nem az egész népnek. Király helyett most két consul ült kormányon, fejedelmi hatalmú. Választásuk évenként történt, de kizárólag csak a lovagrendből. Azon elsőségek, melyeket a patriciusi rend Romulustól nyert s a királyok alatt mindig bírt, a királyok kiűzetése után nem csak nem fogytak, hanem inkább növekedének jogbitorlat és vagyonszarolás által. Hiában ügyekezett a derék Valerius Publicola, consul-társa Brutusnak, még törvényekkel is, — milyen, például, ama nevezetes: *De provocatione ad populum* — a népnek az aristokraták ellen védsánczokat építeni: ezen törvények siker nélkül maradtak, erejük kijátszott. Míg végre a poriglan nyomottak megúnván a jármot, s megsokalván kivált azon bánásmódot, melylyel a lovagrendi hitelezők pórosztálybeli adósaikat sanyargatták, kitört a korlátok közül; elhagyá a hálátlan várost, s a szent hegyre vette magát, kebeléből jövődjére védszónokokat kívánva, kik ügyét az elnyomás ellen pártolják; s nem csillapodott le, mígnem kívánatait megnyerné.

Ezen szónoki, vagy saját nevével nép-tribunusi tisztség megállapításával Róma alkotmányában harmadszori nevezetes változás történt. Tarquin kiűzetése után monarchiai kormányból aristokratiai igazgatásra ment által, most pedig egy hatalmas demokratiának veté meg alapját. E demoraktiához közeledés azonban nem egyszerre, hanem lassan, lépcsőnként ment, többszöri rengések után, melyeket részint erőszakos kitörései a népnek, részint a patriciusok vagy inkább a római tanács makacssága s meggondolatlan lépései, nem ritkán egyes polgárok tettei, szültek. — Mit a valeriusi törvény nem vala képes: a népnek befolyást szerezni a kormányra, azt most a tribunusi tisztség volt eszközözlendő.

Eleinte úgy látszott, a tribunusi tisztség a consularis hatalomnak nem ártand s még kevésbé a tanácsnak; mert a tribunusok egész tisztí köre csak a pórrend pártfogására terjedett ki. Sem tekintettel, sem különös hatalommal nem bírtanak; még csak népgyűlést sem lehetett tartaniok. Öltözetök nem különbözött egyéb magányos személyekéitől, s kíséretök, midőn nyilvános helyen megjelentek, egyetlenegy viátorból*) állá. Tanácsgyűléskor kinn ülének különös padon a terem ajtajánál; belépniök csak akkor vala szabad, midőn a consulok által hívatának, hogy a pór ügyében hozott végzés velök közöltessék. Ilyenkor, ha a végzést ártalmasnak látták a pártolt rendre nézve, ezen szót írják alá: Tiltom! melynek teljes ereje volt a hozott végzést megsemmisíteni. Hatáskörük a városra, s ennek falain kívül legfelébb mérföldnyi térre terjedett. Kötelességök volt, mindig — a latin ünnepeket kivéve — a városban maradni, ajtajokat éj és naponnan tárva hagyni, hogy lakjaikban az üldözött mindenkor ótalmat találhasson. Szóval, egész tisztségek nem vala egyéb, mint ügyefogyottak pártolása. De nem sokáig maradtak ők ily szerény korlátai közt a hatalomnak: kis idő elforgása múlva tehetségeket terjesztgetni kezdték, s a consulok sőt még a tanács hatáskörét is kérdés alá venni; utóbb semmi sem vala eléggé nagy és magas, minek elnyerésére ne törekedtek volna. Ürügye alatt a póri jogok védelmének, szándékok, vala az aristokraták hatalmát megtörni, a mit idő haladtával el is értenek. Kedvező volt rájuk nézve a tanács tagjai között több ízben támadt véleményi szakadás, mely zavart szült s azt, hogy a tanács gyakorta eltéveszté szemei elől igazgatási céljait, s hibákra botlott, melyek később vissza-jobbíthatlanok valának. Ily hiba s ártalmas lépés volt részökre az aedilisi tisztség, melynek felállítását a tribunusok kérelmére megengedték. Ezen aedilisek szinte a pórserégből választattak, s nem voltak egyebek,

---

*) A tisztí szolgáknak bizonyos neme neveztetett így.

mint vak eszközei a tribunusi kénynek. Tiszti körökbe tartozott a köz épületekre felvigyázni, milyenek a templomok, fürdők, vízcsatornák stb. Ezek előbb consuli felügyelés alatt állottak; s így az aedilisi hivatallal a tanács saját consulai hatalmát csonkította, s első alkalmat nyújtta a tribunusi hatáskör terjedésére. *)

Azon tanácsbeliek, kik ez új tisztséget felállíthatni vélték, azt hitették el magokkal, hogy nagylelkűségök a pórrendet mindinkább hozzájuk kapcsolandja, hogy általa béke és csillapodás állván be, a város boldogsága fog megalapíttatni. Kis ideig úgy tetszett, hogy nem rosszúl láttanak, mert a két rend közé csend és egyetértés állott be. De ez igen is rövid korig tartott: a háborgás tüze csak hamu alatt pisloga, minden pillanatban lángra lobbanható.

Az élelem szűke, mely T. Geganius és P. Minucius consulsága alatt (Róma építése után 261. évben) Rómát ostromozá, alkalmúl szolgált a tanács és vagyonosb polgárok ellen lángot támasztani. Sicinius Bellutus és Lucius Junius Brutus **), kik a Szenthegyre kivándorlott népnek a múlt időkben vezérei, utóbb pedig első tribunusai valának, most aedilisi hivatalra választatták magokat, hogy a köz dolgokba még mindig befolyások lehessen. Ez a két nyugtalan, vakmerő ember, kinek tekintete csak azon félreértésen alapodott, melyet a respublica két rende között támasztott s koronként élesztgetett, azon álhírt költötte, hogy a patriciusok készakartan támasztottak élelmi szükségét, a gabonát saját téraikban halmozván össze, melyet most szándékok nagyobb áron adni, hogy kármentesítsék magokat a tartozások elengedéseért, mivel a múlt időben a Szenthegyre vándorlott népet visszaédesgeték. Újabb neme,

---

) Dionysii Halicarnassensis Opera. Lib. VI.

**) Valódi neve Lucius Junius vala; a Brutust maga adta volt magának, azzal kérkedvén, hogy valamint ama régi Brutus a királyoktól Rómát, úgy ő a patriciusi hatalomtól a pórrendet fogja megszabadítani.

úgy mondanak, a penzcsikarásnak, melyet a nép zsarnokai feltaláltak, hogy a szegénység utósó filléreit is magokévá tehessék.

A dolog azonban nem így álla. A Szenthegyre vándorlott, nagyobb részint földművelő nép, más hazát akarván magának keresni, telkeit műveletlenül hagyá, aminek természetileg szükségét kelle szülnie. Ezt jól tudták önmagok a tribunusok is, de ők a patriciusi rendet akarák gyanússá tenni a nép szemében, s megragadták e kis alkalmat is, tudván, hogy sikere leend az éhség miatt különben is nyugtalankodó pórrendnél. *)

Ezen rágalmak ellen a tanács elégtételt nem keresse, nem vőn, hanem a helyett ügyekezett nagylelkűleg a közszükségen segíteni. Két patriciust Siciliába küldé gabonát vásárolni; mert az olaszországi népeknél, kik Róma növekedését irigy szemmel nézték s örvendettek nyugtalanságain, sőt gyakorta hasznát is vették, nem lehetett azt szerezni. Mind ezen gondoskodások ellenére nem szüntek meg a tribunusok fondorkodni s híreket terjesztetni, hogy a szegénységet lázadásra bírják. A consulok gyűléseket tartának, előadák a dolgok mibenlétét, elő azt, miként ügyekeznek a tribunusok zajgást támasztani, s mind ezt azért, hogy a hiedékeny köznép tévedéseit felvilágosítsák. A tribunusok sejtván, hogy egyenes útakon céljaik felé nem haladhatnak, fortélyhoz nyúltak. Egyik gyűlésben nem engedék a consulokat szóhoz jutni, ők is beszélltek midőn amazok, s így a két egyszerre beszéllő félnek egyikét sem érthették a hallgatók. Hiába mondatott, hogy a tribunusi hatalom csak a tiltom-ig terjed, hogy nyilvános előadásokat gyűlésekben tartaniok nem szabad: ők nem csak nem hallgattak semmi intést, sőt eléggé merészek valának, mind eddig példátlanul, azt állítani, hogy a consulok csupán a tanács előlülői: népgyűlésekben minden mások felett tribunusoké az elsőség. E szemre-

---

*) Tit. Livii Historiarum Lib. II. — Biographien des Plutarch von Kaltwasser. Coriolan. — Dionys. L. VI.

hányásokból szóviták keletkeztek, melyek csak lelkeket ingerlének s nagyobbíták a zajt, s a háborgás végre annyira szenvedélyes lőn, hogy a hevesbek közel valának kezeiket egymásra emelni. Ekkor a ravasz Brutus, ez időben, mint mondtuk, aedilis, a consulokhoz mece, igérvén, hogy ha szabadság engedtetik szólhatnia, a zajt lecsillapítandja.

A consulok azt hivén, hogy ezen kérelem, melyet nép és tribunusok jelenlétében egy aedilis hozzájuk intéz, újabb bizonyítványa leend elnöki hatalmoknak, megengedék Brutusnak a szólhatást, bízva egyszersmind benne, hogy a tribunusokat kívánságaiktól elmozdítandja azon természetes okból, mert népgyülekezetekben nem csak pór, hanem lovagrendű polgárok, sőt tanácsbeliek is vannak, kik felett tribunus előlülői tisztelet nem gyakorolhat. De Brutus, a helyett, hogy a néphez s tribunusokhoz szólna, Geganius consulhoz fordult, — egyikéhez a múlt évben a Szenthegyre küldött követeknek, — s kérdé, ha emlékezik-e, miként egyike a szenthegyi békepontoknak abból álla, hogy a patriciusok nem fogják félbeszakasztani azok beszédét, kik a pórrend őtalmára vannak választva? „Igen jól emlékezem,” felelt a consul. „Miért jövétek hát most ide“ folytató Brutus, „a nép és tribunusai tanácskozását zavarni?“ „Mert e gyűlést mi consulok rendelénk és nem ti;“ válaszolt tovább Geganius, s azt veté utána megfontolatlanúl, hogy ha a tribunusok rendelték vala e gyűlést, a consulok nem csak nem háborítanak őket, sőt gyűlésekben meg sem jelentek volna. *)

Alig hallá Brutus a consul szavait, örömharsogva kiálta fel: „Tí győztetek pórrendű polgárok! Tribunusok! — Hagyjátok a consulokat mai nap szólni, meddig nekik tetezik, holnap én fogom nektek megmutatni. mi a tribunus s meddig terjed hatalma. Tribunusok! mond tovább, adjatok parancsot, hogy holnap e helyt a nép

---

*) Dionys. Liv. Plut. ugyanott.

összegyűljön; életemmel kezeskedem érte, hogy ígéretemet pontiglan teljesíteni fogom.“

Ezen vizsgálkodások alatt beállott az éj, s a nép eloszlott. A pórrend nyugtalan volt megtudni, mi fog történni: a patriciusok ellenben egész nyugalommal tértenek haza, nem is sejtván, hogy Brutus eléggé fortélyos lehessen valami nevezetes tettet véghez vinni.

De ők nem ismerék az embert, kivel dolgok volt. Brutus a gyűlés után azonnal Iciliushoz *) ment, hol tisztársaival késő éjig tanácskoztak. Más nap összegyűjtven a népet a piaczon, mindenek előtt elfoglalák a helyeket Vulcán temploma mellett, hová azok szokták volt magokat helyezni, kik a nép előtt beszélni szándékoztak. Tömerdek sokaság tolult össze. Elsőben Icilius szólott. Hogy a régi, de még mindig sajtó sebet felszaggassa, lefesté élénk vonásokban, mit kelle a szegény népnek szenvednie a királyok kiűzetése óta mostanig Róma kegyetlen aristokratáitól; hogy ezen köz ínségek soha nem szűntenek volna meg, hanemha két elszánt polgár feltamád a zsarnokok vakmerőségei ellen. Most élelmi szükségét csináltak, úgymond, hogy a népet újra és másodszor szolgálkká tehessék; a tribunusoktól meg akarják tagadni a nyilvános szólhatási hatalmat, csupán azért, nehogy a népet saját érdekei felől felvilágosíthassák, a mi kézzel-foghatólag bizonyítja, hogy a népre a tribunusi hivatalból hárúlt hasznokat fondorkodnak megsemmisíteni. Azért, vagy rontassék el a tribunusi hivatal, vagy ha a nép sikerét óhajtja, határozottassék el törvénnyel, hogy a tribunusok népgyűlést rendelhessenek, benne a pór nép java iránt tanácskozendók. Szükség továbbá kemény büntetéssel eltilalmazni, hogy valaki a tribunust nyilvános beszédében félbe szakasztani, vagy hivatalos munkálattiban gátlani bátor kodjék. — E beszéd nagy tetszést nyert. Felkiáltások történtek, hogy Icilius hozza a törvényt javaslatba. A javaslat még a múlt éjjel elkészít-

---

*) Spurius Icilius, ez időben első tribunus.

tetett, hogy annál sebesebben végzéssé válhassék, mer a tribunusok félték, hogy ha halasztatik, a patriciusok mindent megmozdítanak elnyomására. Icilius azonnal felolvasá a javaslatot: „Senki ne merészelje a tribunusnak népgyűlésben tartott beszédét zavarni; ki e tilalmat megszegi, kezességet állítson, hogy a reá rótt pénzbüntetést megfizetendi, ha pedig azt ellenkezniék tenni, életét s vagyonát veszti. E javaslatot a nép szava azonnal megerősíté, mielőtt a consulok ellen állhatának. A tanács küzködött e végzés elrontásán: Az csak egy zugoly-gyülekezetnek, mely nem is vala szokott szertartásokkal megnyitva, koholmánya, úgymond; de a tribunusok nem hagyák magokat megzavartatni; érezve erejüket, tartalék nélkül kimondák, hogy a tanács végzéseit csak a szerint fogják tisztelni, amint a tanács e népét tisztelendi. A kérdés heves zajgást támasztott, de végre csakugyan a tribunusok győztek, nagyobb lévén pártjokon a szám, s így az erő. Ekként eszközle a consuli egyetlenség vigyázatlan szó a tribunusoknak ismét egy nagy lépést a hatalomra. A nép, örülve győzödelmén, lecsillapodott, s több nyugalommal tűrte éhségi kínjait is. *)

Megérkezének azonban Siciliából a hajók, terhelten gabonával, melynek egy része országos pénzen vétetett, a más pedig Gelon Sicília királyának ajándéka vala. Kérdés támadt azonnal, mi áron adassék e gabona a szegény népnek. A tribunusok tanácsba hívtak, hogy adnának véleményt. A gyűlésnek azon tagjai, kik a tanács és nép közt mindenképen békét óhajtottak, azt mondták, hogy a Gelon nagylelkűségének köszönt gabona ajándékul, a pénzen vett pedig csekély árért adassék a népnek. De midőn a szólás rende Coriolánra kerülne, kinek a tribunusi hatalom kezdet óta tör vala szemeiben, ezen beszéd harsant meg a tanácsteremben: „Azon szerfeletti gond, melylyel a tanács a nép szükségén segílni ügyekszik, csak arra való, hogy a pórban

---

*) Dionys. Lib. VII. — Liv. Lib. II. — Plutarch. Coriol.

a felfuvalkodás vágyait nevelje. E nép, úgymond, csak úgy fog megmaradni kötelessége korláti közt, ha szükség nyomják. Most van idő, hogy a tanács, lázadások által sértegetett felségét megboszúlja a háborgók fején, kik vakmerők voltak a patriciusok ellenében magoknak hatalmat csikarni.“ Ezek a tribunusok jelenlétében voltak mondva.

Mielőtt a történetek elmondásában tovább haladnék, szükség leszen ez embert közelebből megismertetnem, hogy okait tudjuk meglepő keménységű s köz elkeseredést gerjesztett beszédének.

Cajus Marcius, ki később Coriolánus nevet nyert, egyikéből vette származását Róma első patriciusi házainak, s rokonságban áll a Tullus Hostilius egykori királlyal. A gyermek, korán elvesztvén apját, anyjának, a később e gyermeke miatt elhírvült Veturiának *) gondja alatt növekedett. Róma akkori szokásaként tanulmányai testi gyakorlat s fegyverforgatásban állottak, melyekhez rendkívüli szeretetet és ügyességet árult el már gyenge éveiben. Első jelét hősi tüzeinek azon háborúban adá, melyet Róma a kiűzött Tarquin ellen viselt, ki magát az olasz népek segedelmével királyi székébe visszahelyezni ügyekezett. Ezen harcban az ifjú római kitűnő bátorsággal vívott, s egy társa életét a dictátor szeméi láttára menté meg, melyért őt vezére tölgykoszorúval jutalmazá. **) Ez a korán nyert jutalom benne a dics szomját nem gyengíté, mint sokaknál történni szokott, hanem nagyobbakra ösztönzé, s még inkább tüzelte; így történt, hogy ezentúl ritkán térne meg valamely csatából koszorúk, vezérei dicsérete s egyéb megkülönböztetés nélkül. Nevezetes, a

---

*) Plutarch Coriolán anyját Volumniának nevezi, Dionysius és Livius Vetúriának; nőjét Plutarch Vergiliának, Dionys. és Livius ellenben Volumniának. A hihetőség a két utóbbi részén áll.

**) A római törvény annak tölgykoszorút rendelt jutalmúl, ki polgár életét szabadtá meg.

mit felőle Plutarch emlékezetben hagyott, hogy nagy tettekre leginkább anyja tétszése ösztönzé, s dicsőségei legnagyobbikának anyja örömkönyeit tartotta, melyek közt ez harczkoszorút szemlélte, és őt zogokva magához ölelé. E gyengéd érzésből lehet megmagyarázni azon befolyást, melyet anyja minden tetteire, születésétől a Róma előtti táborozásig, gyakorlott.

Egyike hadi pályája szebb szakaszainak Corioli város ostroma volt, Cominius consul vezérlete alatt. A volscok, kiknek ez nevezetese városuk vala, ide gyűjték erejüket, hogy falai alatt egy elhatározó ütközetet próbáljanak. A római seregnek csak egyike állott Corioli mellett, Titus Larcus vezérlete alatt, a másikat a consul a távolról csoportozó volscok ellen vitte. Marcus az ostromlók seregében álla. Corioli védhada egy ki-rohanást próbált a gyengült erejűnek vélt Larcus ellen, és szerencsés vala a rómaiakat egész sánczaikig visszaverni: de itt egyszerre Marcus termett előttök, kisdud csoportjával. Izmos s egyszersmiud ügyes kezei alatt azonnal rémítő mészárlás támadt, s a rohanók elsői elhullongának. A következők óvakodtanak e példára közelebb jöni, s Marcus látván azt, harsány szóval kurjongatá vissza a futó rómaiakat: mert ő nem csak öklével és csapásaival, hanem, mint Cato bajnokban megkívánja, szavával és szemei tekintetével is oly retentő vala ellenség előtt, hogy vele szemközt nem minden volt bátor megállni. Kiáltására többen csoportozának mellé, melyre az ellenség hátrálni kezd. Marcus nyomban úzé őket egész kapujokig. Ámbár azt tapasztalá, hogy társai csüggednek, visszavonakodnak a nyilak zápora elől, s hogy kevésnek van bátorsága a csatát egész a városfalak közé folytatni, de ő azért nem hátrált, hanem, azzal buzdítván néhány bátrabbakat, hogy a szerencse nem a futók, hanem az úzók számára nyitá meg a kapukat, utat tört az ellenségen s beronta a városba. Itt eleinte mindenek hátráltak rémítő tekintete elől s meg valának lepetve különös bátorságától, de később észrevévén, mi kevesed magával van, minden

irányból öszeözlénének, és körbe vették az egyedül-vívót. Harcz és pusztítás támadt most, bámulatig véres és rémítő. Itt, úgymond Plutarch, az összetolulás sűrűsége közt, ökle erejével, lábai gyorsaságával, s mindent elrémitő bátorságával, csodáit vitte végbe a hősi erőnek. Néhányan fegyverétől tolattak vissza, mások félelmökben hányták el a fegyvert, s így tért és időt csinála Larciusnak, seregeit könnyű szerrel a városba vihetni.*)

Midőn a város el vala foglalva, a római katonák rablani kezdenek. Marciust fellobbantá haragja; beszédet tartta hozzájuk, mi gyalázat rablással tölteni az időt az alatt, hogy Cominius consul a maga osztályával hihetőleg veszélyes csatát vív. Szavaira kevesen figyeltek, de ő e kevéssel is megindula a consul nyomán, hogy magát seregeivel egyesíthesse. Útközben inté társait állhatatosságra, s könyörgött isteneknek, engednék őt még a csata előtt Cominius táborába érni, hogy polgártársaival a veszélyben osztoshaasék. Úgy lőn, mint kívánta. Cominius társai épen megérkeztekor gyónák meg egymásnak végrendeléseiket.**)

Eleinten köz rémülés támadt, véresen és izzadtan látván őt a katonák megjeleni. De Marcius sebes léptekkel egyenesen a consulhoz mene, sörömmel beszéllé a corioli fényes diadalmat. Cominius megölelte s kezét nyújtá neki, melyre a seregek újabb bátorságot vőnek s magok kérék vezérokot, vigye őket azonnal ütközetbe; Marcius viszont dicsőség lángjaitól hevülve azt kéré, állítsa a consul őt azon helyre, hol az ellenségnek legerősebb csapatai fognak víni. Így kised csoportjaival az antiumiak ellenébe állíttatott. Mihelyt a csata a hajító dárdákkal elkezdődött, Marcius oly szertelen tűzzel rohant a tá-

---

*) Plutarch, Dionysius.

**) Szokás vala a rómaiaknál, mint Plutarch beszélli, a csata kezdete előtt szóbeli testamentomot tenni három négy tanú jelenlétében, kiki örökösét nevezvén maga után halála esetére.

oorhomlokra, hogy az, dühét ki nem állhatván, széledezni kezdett s az antiumi sor nem reménylett hirtelenséggel át vala törve. De most a volscok részéről minden szem Marciusra, és minden kéz Marcius ellen látszott fordulni, s a vakmerő el vala veszve, ha Cominius egy erős csapatot különösen segédére nem küld. Körüle rémítő vérontás volt; holtak holtakon. El vala bágyadva sebeitől s az erőszakos harcz munkáitól, de nem hagyá magát nyugalomhelyre vitetni. A diadalmasnak, úgymond, szégyen mutatni elfáradást, s ment üzni a már széledező ellenséget. A sorok egymás után több pontokon is csakhamar áttörtetek s Róma diadalma teljes lőn.

Következő napon a consul, a tábor jelenlétében beszédet tartván, elmondá, hogy e diadalt Marciusnak kell köszönni, s elhalmozá dicséréteivel a derék bajnokot; a zsákmánynak tized részét neki engedé, s ezen felül megajándékozá egy gazdagon felszerszámozott paripával. Marcius a consul dicséréteit megköszöné, a paripát elfogadta, te a tizedrészt elvenni nem akará, mert az, úgymond, nem becsületdíj, hanem bér, mely neki nem kell; ő megelégszik társaiéhoz hasonló osztalékkal. A helyett kéré a consult, hogy egy volscus barátját, ki derék, jámbor férfiú, s most fogolylyá levén, gazdag úrból szolgaságra jutna, engedje neki szabaddá tehetni.

Szavait rendkívüli örömjaj és tetszés követte. Ha szonvágyon fölül emelkedett lelki ereje nagyobb csodálatot gerjesztett, mint hős tettei, melyeket csatatéren annyszor volt alkalmok szemlélni. Kik egyébiránt irigy szemmel nézték is felsőségeit, annál készebbek voltak őt most díjra méltónak vallani, minthogy nem fogadá azt el, s tisztelék az emberben az erényt. A tetszés zaja megszűnvén, Cominius újra felszólala: „Ajándékot, ön akaratja ellen, nincs hatalmunkban reá tolni, de van egy más szere a jutalomnak, melyet magától el nem háríthat. Határozzuk itt el, amit különben is már jeles tette ada neki, hogy ezután őt e város nevéből fogjuk

nevezni.“ Ez idő óta úgymond Plutarch, Rómában minden száj Coriolán névvel nevezte őt.*)

Coriolán nagy erejével bírt mind a léleknek mind a testnek. Őszinte szívű volt, takarékos; honnak, törvénynek és rendnek barátja, védője, szigorú őre; s benne e békés indulatok hősi erővel, mint láttuk, s ezen felül ritka hadvezéri elmével valónak párosúlva. Derék férj és házatya, igazságos barát, nagy lelkű ellenség; egyképen sanyarú mások és maga iránt: de szertelenül makacs és hajthatatlan volt; önérzésű nagy mértékben, s egésza kevélységig büszke; ezért a republicai egyenlőség barátinak szemében metsző tőr. Kitűnő tehetségei s fennszármaly szelleme miatt polgártársa, rettegék inkább, mint szerették. A haragnak, am¹ balszerencsési forrása is lön, nagy hatalma volt lelkén¹ Kormányra látszott inkább teremtvé, mint kormányoztatásra, amit honfiai sejtettek, azért vala előttök gyanús, félelmes. Egy évvel az imént beszélttem népmozgalmak előtt, consuli hivatalt keresett, s a tanács nagyobb része, meg lévén győződve, hogy az ily hads vezér az országnak csak jeles szolgálatokat tehetendűgyekezett őt ezen tisztségre előmozdítani: azonban, már maga az előkelők pártfogolása elegendő ok vala, hogy a nép a különben is rettegett ember ügye ellen támadjon. A tribunusok, kiknek legtöbb okuk vala tőle félni, a tanács törekedéseit úgy ábrázolák, mint összeesküvést a nép ellen, s ezért a nép reá nem szavazott, s neki azt kelle látnia, hogy választáskor olyanok ellenébe veszté a csatát, kik vele érdemben és tehetségekben távolról sem mérközhettek. A tanács, minthogy szándéka nem sikerült, inkább magát, hogysem Coriolánt látta meggyalázva. Coriolán, ki a választásnál egykedvűleg mutatta magát, mint büszke lelkek szokták, szívében teljes vala boszúval; mert sok jeles tulajdonai között, szerencsétlenségére, nem ügyekezett lelkének megszerezni a tőrödelmet; szilárd természetében

---

*) Dionys. Liv. Plut ugyan ott.

kevés szelidség volt; nem gondolá meg, hogy annak, ki ország dolgait intézni, emberekkel banni és élni akar, mindenek előtt önértetét kell megtagadni, s türelemhez szokni. Felgyújtva azon gondolatától, hogy amidőn más származási fény, hízelgés, cselszövények által nyer tiszteletetést, tőle az, érdemei mellett is, megtagadtatik: harag és elkeseredés foglalta el keblét. Haragját még inkább nevelte az ifjú patriciusok szánakozása, kik bámulói valának; kiknek ő csatákban vezére s tanítója, vitézségben példánya volt, kik versengettek egymással nyomdokain járhatni: mert a szánakozás csak tehetetlennek kedves, az erőset ingerli. Ez volt egyik fő oka Coriolán éles és kemény beszédének a nép ellen, s így állottak a dolgok, midőn a gabona iránti kérdés szóba vétetett.

„Ha a nép adakozásunkra számol“, mond ő a tanácsban, „ha élelmet óhajt tőlünk csekély áron vehetni, adja vissza a tanácsnak régi jogait, és törölje el minden jelet utolsó lázadásának. Mire a piacon a nép előtt a hivatalbeli személyek, melyeket a mi apáink nem ismertek? Mire a hatalom, melly ugyanazon város falai között két különböző respublicát képez? Tűrjem-e én egy Sicinius, egy Brutus uralkodását, ki királyokét sem tudtam? Örökké rettegnem kelljen-e ezen tribunusoktól, kik hatalmokat egyedül a mi gyarlóságunknak köszönhetik? Ne engedjük tovább, összevgyűlt atyák, ezen gyálázatot! Adjuk vissza consulainknak minden felett a mi római nevet visel, régi hatalmokat. Ha nem elégszik meg Sicinius, vándoroljon ki ezimboráival, kik úgy is csak az ő kevélysége nevelői és zsarnoki tetteinek támogatói. Ut a Szenthegyre nyitva áll. Nekünk engedékeny, békeszerető jobbágyokra vagyon szükségünk, s hasonlatlanul jobb volna őket egészen nélkülözni, mint alacsony pórnéppel a kormány méltóságát megosztanunk.“*)

Ezen beszéd mély hatású vala: mindenszerte mozgást és nyugtalanságot szült. A tanács ifjabb tagjai, s kik

*) Hasonlítsd Plutarch Coriolánját Dionysius VII. könyvével.

gyonosbak valának, elragadtatva Coriolán beszédétől, azt mondták, hogy Rómának csak ez egy férfi van, ki rendíthetetlen, minden hízeltől ment, s érzeményit kimondani bátor. Önmagok tevének szemrehányást magoknak a tribunusok felállítása miatt, s nyilvánosan szólottak azok eltöröltetése iránt. A vélemények oda hajlottak, hogy arespublica régi alapjaira állíttassék vissza. De az öregeknek Coriolán beszéde épen nem tetszett. Benne több fellengést láttak, mint érett okosságot, s aggodalomban valának következtetései miatt.

Mint sejték, úgy történt. A tribunusok hallván e szigorú beszédet, azonnal kimentek a tanácsból, összegyűjték a népet elmondák Coriolán beszédét, keserűbb szavakban mint valódilag mondatott; összeesküvésnek nevezék azt, mely szerint a tanács a pórrendet, nők s gyermekekkel, éhhalásra akarja kényszeríteni, ha csak tribunusait bilincsekbe verve Coriolán kezeibe nem adja; Coriolán rémítő dühöncz, ki a pórnak élete és szabadsága, után lesekedik. Boszúra hívák az isteneket, hogy büntessék meg a tanács hitszegését, mely megesküvék a tribunusi hivatal fenntartására. A szikra legottan lángot fogott; ezer szájból lehetett hallani az elkeseredés hangját, a rémítő fenyegetést, s a város, mely csak imént csillapodott le, újabb lázadást látá falai között, rettentőbbet, veszélyesbet az előbbinél. Nem vala immár szó engedelý felől, nem, mint előbb, kívándorlásról a Szenthegyre: a nép érzette erejét, s el volt tökéelve a patriciusok urodalmát Róma felett Rómában kérdésbe venni. Beszédök valának hallhatók, hogy Coriolán erőhatalommal hurczoltassék ki a tanácsból s tétessék áldozatává a nyilvános boszúnak. De a fortélylyal teljes tribunusok, hogy tetteikre törvényszerűség palástját vonhassák, nem javalák az erőszakos lépést, hanem Coriolánt — mind eddig példátlanúl — a népgyűlés elébe idézték, hogy magát igazolja. *)

---

*) Dionysius Lib. VII. Livius erről nem szól, mint általában Coriolánról röviden s fölületesen.

Coriolán, a rettegni nem tudó, a büszke, a tribunusok szolgálát, kik az idézett parancsra hozzá jövének, mint előre látni lehetett, megvetéssel üzte el maga elől: a nép pedig és tribunusai erre még inkább fellázadva, csoportosan jöttek a tanácsterem ajtajához, hogy Coriolánt elfogják. Coriolán kilépett, több ifjú tanácsbeliektől, kiknek bálványa volt. kísérve. Alig pillanták meg a tribunusok, intettek Brutus és Icilius aediliseknek, hogy vigyék börtönbe. De a parancs vakmerőbb vala mint végrehajtható. Coriolán és barátjai védelmi helyzetbe tévők magokat, s az aedilisek ökölkötésekkel igazítottak vissza. Fegyvert Rómában csak ellenség ellen volt szabad viselni, innen a nagy divatú ökölköviadal. Erre a tribunusok a népet kiálták össze segédül: de más felől a patriciusok is egybecsoportozának társok védelmére. A háborgás nőttön nő; az ellenkezők szemrehányásra, gúnyra fakadnak; a tribunusok keserűen panaszoznak, hogy magányos ember hivatalbeli személyre, mely szent és sérthetlen, kezeit meri emelni; a patriciusok ellenben boszankodva kérdeik: ki ada hatalmat tribunusnak tanácsbelit elfogatni, kinek méltósága egész porrenden felül van? S ha a nép tribunusai a tanács tribunusaivá akarják-e magukat tenni? E szóváltások alatt megérkeztek a consulok, kik részint kérés, részint parancs által szétküldötték a viszálykodókat.

A tribunusok nem maradtak békén: következő nap összegyűjték újra a népet. A consulok és tanácsbeliek szinte eljöttek, hogy tartóztassák őket valamely megfontolatlan lépéstől. A tribunusok itt újra előhozák, a tanács daczára, a gabona elosztatását, kikelték a consulok, s ki egész tanács ellen. Coriolán, úgy mondának, tyranni hatalomra törekedik. Barátait, kiket érdemei tisztelete szokott vala körüle összegyűjteni, zsarnoki poroszlóknak nevezték. „Coriolán parancsolá, mondának, hogy kezöket aediliseinkre emeljék. Ő kezde verekedést, s ha mi nagyobb mérsékkel nem birunk, azóta Róma utczáin vér patakanék s lángolna a polgári háború.“ Midőn Coriolán rágalmazásiban kifáradtak, azt

mondák: kinek a patriciusok közül kedve vagyon őt védeni, lépjen szónokszékre és beszélljen.

Minucius lépett elő, az elő consul. Először is panasza mérsékelt hangon és fájdalommal azok ellen, kik minden csekély alkalmat megragadnak a respublicában viszályokat támasztani. Megmutogató, melly igazságtalan dolog az élelmi szükségét a tanácsnak vétkül tulajdonítani, holott az a földművelés elmulasztásának következménye. Azon két vádra, mintha a tanács a tribunusokat el akarná törölni s a népet éhhel halásra kárhoztatni, azt nyilatkoztató ki, hogy a tanács a tribunusi hatalmat ezennel újra megerősíti minden törvényes jogaival, melyek a Szenthegyen megállapítottak, a gabona árának meghatározását pedig a népre bizza. Ezeled bevezetés után, melly egészen arra célzott, hogy a szíveket lecsillapítsa, gyengéd szemrehányásokat tőn, mi vétkes némely nyugtalankodónak azon tette, hogy a tanácsban mondott beszédeket, mielőtt végzésekké válnának, mint bűnöket megróvják, s háborgások okaivá teszik. „Emlékezzetek, úgymond, midőn a Szenthegyre menétek, minden panaszitok csupán az adósságok elengedését tárgyazák. Alig nyerétek meg e nevezetes jótétéményt, új kéréssel jöttetek a tanács elébe. Tribunusokat akartatok magatoknak, kiknek egész hatalmok csak abból álljon, hogy a pórrendet a lovagrend elnyomásaitól védhessék. Új jótétémény, melyet megköszöntetek, s úgy látszott, kívánságitok egészen be valának töltve. Akkor, bár lázadás uralkodott, senkinek eszébe nem juta a tanács hatalmait korlátozni, csonkíttgatni, s az alkotmányt megváltoztatni. Micsoda jogon akarjátok ti most azt, mi a tanácsban történik, hatalmatok körébe vonni? — Mióta tartozik nektek egy tanácsbeli, ki a maga véleményeit a tanácsgyűlésben tartalék nélkül kimondá, felelet terhével? Mely törvény ad hatalmat arra, hogy halálra ítéljétek? Tegyük fel, hogy minden rend felforgattatott, hogy egész tanács a ti tribunusaitok törvényszéke alatt áll; tegyük fel, hogy Coriolán ellenetek igen sanyarú vala, nem kívánja-e józan ész azt,

hogy néhány a beszéd tüzében kiszalasztott szavakat elnézván, egy jeles polgárt, érdemiért, melynek ti, és csupán ti, annyi hasznát aratátok, számotokra megtartásokat? Nem érdemel-e a derék férfi, a nagy hadvezér töltek sem kíméletet, sem kegyelmet? S ha teljességgel meg akarjátok büntetni, miért nem engeditek, régi szokásként, a tanácstól megítéltetni? Ezen engedély újabb békülést fogna szerezni, holott ha a lovagrenddel szűn nélkül viszálkodtok, csak elkegyeredést fogtok eszközölni, melynek később magatok részéről is bánatos következményei lehetnek.*)

E beszéd nem tévesztette el célját; vágyakat gerjeszte a keblekben csillapodásra. Siciniusnak váratlan és meglepő következménye vala, s nem tetszett: de elrejtve céljait, magasztalá Minuciuat és a tanácsot, hogy tevéteiket a nép előtt igazlani nem tarták magukhoz méltatlannak. Ezután Coriolánhoz fordult: „És te, derék polgár, úgymond gúnyhangon, meg fogsz-e még továbbá is véleményednél, és a respublicára nézve oly hasznos tanácsaidnál maradni? Mért nem könyörögsz a néptől kegyelmet? De azoktól kegyelmet kérni, kiket előbb semmivé szándékozott tenni, Coriolán hőse lelkének meg-alacsonyító!”

A fondor tribunus azért szóla ily hangon, hogy Coriolán ingerlékeny lelkét felháboríttván, az feleletében újabb keserűségeket mondjon. Nem is család számolásai. Coriolán meg nem ismeré vétkeit, s meg nem kérlelte a szíveket maga iránt, sőt, amit Minucius beszéde mármár helyre hozott volna, ő újra elrontá. Keményebben mint valaha, megtámadá a tribuneok vakmerészségét, kimondá, hogy a népnek nincs hatalma tanácsbeliek felett ítéletet mondani. Ha valaki megsértette a tanácsban mondott beszéde által, vádolja be őt a consulnak, a tanácsnak, kiket törvényes bírónak ismer, s kész előttök szavairól számot adni; de tribunusoknak semmi felelettel nem tartozik.

*) Dionys. Lib. VII. Plutarch.

Az ifjú tanácsbeliek elkapatva az örömtől, hogy Coriolán egész bátorsággal megmondá a népnek, mit ők oly sokszor gondoltanak, felkiáltottak, hogy Coriolán semmi törvény-ellenit nem monda: de a nép, mely az ő szavaiban büszkeséget és megvettetést vélt lelteni, eltökélé, hogy éreztetni fogja rajta hatalmát. Sicinius észrevévén az indulatok forradalmát, miután néhány szót váltana tisztársaival, nem is tartá szükségesnek a kérdést szavazás alá bocsátani, hanem minden további tekervények nélkül, Coriolánra, mint lázadó s a nép hatalma ellen feltámadott polgárra, kimondá a halálos ítéletet, megparancsolván az aediliseknek, hogy fogják el s lökjék le a tarpejusi sziklákról. A parancs azonban hirtelen vala, s nem is teljesített, mert e bánásmód sokaknál, a pórrendűek közül is, kegyetlennek látszott. A tanácsbeliek pedig s minden jelen levő patriciusok összefutának védelemre, Coriolánt körbe vették s elkeseredtökből kézbe ragadának mindent ami védszer elejökbe akada, készek az erőszakot erőszakkal visszaverni.

Látván ezekből a tribunusok, hogy Coriolánt nagy vérontás nélkül kezökbe nem keríthetik, rá hagyák magokat némely békesőbb indulatú híveik által beszéltetni, hogy ezen kegyetlen s egyszersmind rendkívüli lépéstől, melly szerint vádlók és bírák egyszersmind, egy polgárt halálra ítéljenek, elálljanak, s a helyett a vétkes szokott rendén kihallgattatván, a nép szavazata által ítéltessek meg. *)

„Ha csupán abban akad fel a patriciusi rend, úgy mond Sicinius, hogy Róma jelesebb polgára szavazás nélkül ítélteték meg, mi nem vagyunk ellene, hogy az ítélelhozás szokott rend szerint a nép által történjék. E szerint jelentem neked Marcius, hogy mátol huszonhét nap múlva a nép előtt megjelenj s védj magad, hogy a gyűlés kimondhassa rólad ítéletét.“

Ezzel eloszlának. A patriciusok örömmel tértenek haza, remélvén, hogy a háború, melylyel az antiumiakkal

---

*) Plutarch. Dionysius itt némelyekben eltér Plutarchtól.

épen ezen időben valának viselendőek, tovább fogja húzni Coriolán dolgát, s az alatt le fog csillapodni a felingerelt nép. De a táborozás csakhamar véget ért, s a patriciusokban újabb aggodalom támadt Coriolán miatt. Gyülekezeteket tartának s tanácskoztak, mint lehetne a dolgot jóra fordítani. Alkuba ereszkedének a tribunosokkal, ügyekeztenek őket rábírní, hogy Róma régi alkotmányához tartsák magokat. Minucius előadá, miképen Róma építése óta még soha nem terjesztetett semmi tárgy népgyűlés elébe, mielőtt azt tanács végzése oda nem utasítá. Még a királyok sem mellőzék el egy ízben is a tiszteletes patriciusi gyülekezetet. Azért kéri, kényszeríti őket, maradjanak őseik szokásánál: Ha Coriolán ellen nehézségök van, forduljanak a tanácshoz, mely bizonyosan fog elégtételt adni, s elítélendi igazságosan, ha e kérdés népgyűlés elébe tarthatik-e.

Sicinius szokott büszkeségével felelt: Ő soha sem fogja elismerni, hogy a tanács elítéléséhez tartozzék, mi jöhessen a nép elhatározása alá, mi nem: azonban társai, kik hasonló háborgók ugyan, de Siciniűsnál okosabbak voltak, oda hajlanak a consulok iránti tiszteletből, mint mondogaták, hogy a tanács végezze el, ha itt Valerius törvényének, de provocacione ad populum, helye van-e. Kiköték azonban, hogy a tribunosok vádait Coriolán ellen a tanács kihallgassa. Eszerint öszeegyezővén, a tribunosok a tanácsba hivatnak. Közölök Decius, a legfiatalabbik, vala szónok, mert kitűnőleg jeles előadással és ügyességgel bírt a gyülekezetekben szólni. Oly tehetség, mely Rómában nagyra becsültetett, s általa nem kevésbbé lehet magasra emelkedni, mint hadi tudomány és hősi elme által. Decius előadá lelkes beszédben, hogy Coriolán a népet éhséggel tanácslá kiirtatni, a tribunusi hatalmat eltörlni; hogy minden tetteiben és szavában törekedés látezik magát Róma tyrannusává tenni, ami már magában is halált érdemel. Előidézte Valerius Publicola törvényét, mely szerint a pórrendnek joga van a patriciust, midőn tőle megsértetett, a gyűlésnek bevádolva, megítélni. Tanácslá a patriciu-

soknak, vonnák meg védelmüket ezen handúló polgártól a engednék által őt a népi törvényszéknek. *)

Beszédét végezvén, a consulok felszólíták a tanács tagjait véleményadás végett. Legelőbb a tanács vénei szólaltak meg, mert azon időben, úgymond Halicarnassai Dionysius, az ifjú tanácsbeliek nem hátorkodtak a vénebbek előtt szólni, nehogy őket tanítani láttassanak. Többnyire néma, azaz lábas szavazók (senatores pedarii) voltak, a szavazások menetéből állott e vagy ama párthoz.

Mindenek Appius Claudiusra figyeltenek, várva, mi véleményt fog a gyakori ellenkezője a néphatalomnak jelenleg adni. „Tudjátok összevgyűlt apák!“ mond ő, mi dőn a rend reá került, „hogy azon lengeségnek, melylyel ti a nép kívánatait teljeíteni magatokat, mindig oly kézszeknek mutattátok, én régóta csaknem egyedül szegézem magam ellens. Jóslataimmal nem egyszer talán terhetekre is voltam: de a következős aggodalmimat nagyon is igazlotta. A felsőségi hatalom, melyet a lázadónak engedtetek, íme most ellenetek fordul. Jóságokkal tenmagatok készítétek fenytékvesszőt, mely most benneteket sujtogat; eszközöket adátok ellenségek kezébe, melylyel most hatalmatok tiportatik. Hasztalan fedezgetitek saját azemeitek elől a veszélyt, melybe a tanács süllyedez, igen is világosan kell látnotok, hogy minden az alkotmány felforgatására intéztetik. A tribunusok lépcsőnként haladnak céljokhoz: a fő hatalomhoz. Elkevély nép, mely most tanácsbeliek felett törvényt mond, eleintén csak könnyörögve járult előtökbe az adósságok elengedéseért. Készségtek új kívánságra ada nekik ösztönt: saját kebelökből kértek magoknak kormányzókat. Én erősen ellens szegültem ezen újításnak, de minden iparkodásom daczára ti jobbnak láttátok tribunusokat teremteni, azaz, teremteni a lázadásoknak örök vezéreket. A nép dühe örömmámorában e tribunusokat úgy kívánta sérthetlennékkéteni, ahogyan még

*) Dionys. Lib. VII.

a consulok, fejei az egész respublicának, sem voltak. A tanács megegyezett mindenben, nem jó indulat, hanem gyarlóságból. A tribunusi személyt törvény tevő szentté, sérthetlenné. A nép kívánta, hogy ealki erőltesse e törvényt, s ti megeaküvétek, összevgyúlt apák, unokáitok veszedelmét. S mit nyérétek mindant kegyelme-
tekkel? Gyarlóságtok csak utálatosakká tevé benneteket a népnél, s nevelte a tribunusi gögőt. Ők önmagok teremtenek magoknak tisztársakat, s ezen csak tegnap született urak, ma már népgyűléseket tartanak, törvényeket csináltatnak a legalacsonyabb pórral, minket még csak nem is kérde. S ez utálatos törvényezék elébe idéztetik ma egy patricius, tanácsbeli, egyike társatoknak, azóval, ez elébe idéztetik Coriolán, ez a nagy hadvezér, fényes polgár, ki még inkább tiszteletre méltó buzgalmiért a tanács ügyeiben, hogysem bajnoki tetteiért. Kimondatik rá a halálos ítélet, mert a tanácsban, itt e szent helyen, szabadon, mint rómaihoz illeti, megmondá véleményét; s ne alkossatok körülöte személye-
itekből védbástyát, azemeitek előtt ontatott volna a haza egyik legjelesebb polgárának vére, előttetek gyaláztatott volna meg a tanács felsége, s vége volna minden tiszteletnek hatalmatok iránt, vége szabadságtoknak és felsőségteknek. Azon bátorság és szilárd lélek, melyet ez alkalommal mutattatok, észrehozzák a dühösködőket. Ugy látazik, önmagok szégyenlők, hogy tettek, mit nem kellett vala. Nem akarnak többé erőszakoskodni, mert az erőszak nem sikerült; a helyett most igazság és törvényszerűség pajzsával fedezik be magokat. Azonban, ó halhatatlan istenek! micsoda igazság az, melyet divatba akarnak hozni ezen vérontók? Alázat orczájában járúlnak előtökbe, hogy kicsalhassanak egy tanácsvégezést tőletek, melynek erejével legnemesebb lelkű polgártársatokat törvényezék-ök elébe hurczolhassák. Előtökbe szabatik irányúl Publicola törvénye: de ki nem érti azt, hogy e törvény csak akkorra engedi meg a népgyülekezetre való hivatkozást, midőn valamely szegény pór a hatalmasok fondorlatitól gázoltatik.

A törvény szavai világosak, csálhatlanok, mondván: a consulok által megítélt polgárnak joga van a népgyűlésre hivatkozni. Ez által Publicola csak azt akará, hogy a részrehajló bíraktól nyomott fél ótalmat találhasson. Célja a törvénynek, hogy az ítelét még egyszer megvizsgáltatván, a vádlottal annál nagyobb igazság történjék. Felállítván a tribunusi hatalmat ti és a nép, nem szándékoztatok általa egyebet, mint hogy e törvényeknek fedező hatalmat, a pórnak pedig védet szerezzetek. Mi köze tehát e törvénynek egy tanácsbeli ügyével, ki felül áll az egész pórrenden, s ki tetteiről csupán a tanácsnak tartozik felelni? Hogy a dolgot kézzel foghatóvá tegyem, íme felszólítalak, Decius, nevez nekem csak egy patriciust is, ki e törvény erejével valaha a nép-törvénszék elébe idéztetett volna: ha fogsz nevezni, akkor elismerendem ügyetek igazságát. De általában micsoda igazság volna az, a népet bírává tenni önnön ügyében? Azért tanácslom nektek, összegyűlt atyák! mielőtt végeznétek, jól fontoljátok meg, hogy Coriolán ügye elválhatatlan kapcsolatban áll saját ügyetekkel. Egyébiránt én nem vagyok azon gondolattal, hogy a népnek eddig adott jótéteményeinket, bármint jutottak legyen ők azokhoz, többé visszavonjuk: de nem tagadhatom meg magamtól, nektek mindenkép ajánlanom, ennekutána kivétel nélkül mindig visszavetni a népnek oly kérelmeit, melyekben jogaitok s a régi alkotmány változtatása czéloztatik.“*)

Az eddigiekből látható, hogy a Coriolán miatti viszályok csak ürügyei valának egy egészen más szándéknak. A háborgás valódi oka az volt, hogy a patriciusi rend, a királyok elűzetése után mind inkább magához ragadván a hatalmat, az országlást jobban és jobban aristokrataivá tenni ügyekezett: a nép, vagy inkább most már a hatalmat szomjúzó tribunusok ellenben, törekedtek minél több demokratismust hozni be, azt törvényekkel is lassanként erősebb lábra állítani, hogy

---

*) Dionysius.

végre a fő hatalom a népgyűlésekre szállván, ők lehessenek a hatalmas Róma urai. Így harczolának egymással szabadságszeretetet és uralkodási vágy, aristokratizmus és pörgőg, s e köz zavarból már ekkor emelheték vala ki fejüket a későbbi szabadsággázlók, ha a nép tömegében az erkölcs még romlatlan és tiszta nem volt volna. Egy Appius Claudius, egy Coriolán, mind észszel, mind indulattal bírtanak magokat Róma uraivá tenni, s hogy nem teheték, a nagy sereg szilárd erényei valának vigyázó őrök.

Voltak néhányan Róma tapasztaltabb polgárai között, kik már ekkor mélyebben tekintettek a dologba, s látván e szűn nélküli belháborgásokat, aggodalommal néztek ki a respublica távolabb jövődjébe. Ezek között volt a tisztos Valerius is, ama consuláris férfiú, ki felsőbb időkben a Szenthegyen oly buzgó eszközlője vala a békének. E valódi republicánus vérző szívvel látta azt, hogy a patriciusok magoknak többi polgártársaik felett oly elsőségetek bitorlanak, melyek minden szabad országban utálatosak. Lefesté a bajokat erős és igaz vonásokban. Beszéde szelíd volt és érdeklő, sokat mond az egyetértés és béke dicséretére, mint felette szükséges eszközökre a respublica fennmaradhatásához. Coriolán ügyében javasla, hogy azt a nép elítélésére kell bízni. Ha a tanács a maga hatalmából némelyeket enged, annál erősebben megalapítja magát a többiekben, s mennyiben azok a magok terjedelmében csonkúltni fognak, annyiban nyerendének belső erejökben. Semmi nem fogja a nép haragját annyira lefegyverzeni a nagy érdemekkel tündöklő bevádolt iránt, mint ha annak ügyét rábizandja a tanács. Örömében, hogy szándéka teljesülhetett, nem fogja Coriolánt kárhozatra ítélni, tudván, mily kedves ő a tanács előtt. Hasznos fogna lenni engesztelésül, ha a tanács tagjai magok is a nép közé vegyűlvén, hozzájuk leereszkednének, velök ismeretségeket kötnének. Ezek után Coriolánhoz fordúlván, kérte mindenekre, szerezzon a városnak nyúgodalmat. „Menj, Coriolán, úgymond, lépj a nép elébe, engedd

magadat általa megítéltetni, ez hozzád legméltóbb mód magadat igazolni, legalkalmasabb eszköz hallgatásra bírni azokat, kik tyrannui czélokkal vádolnak. A nép, látván Róma nagy hőseit a maga tribunusai előtt meghajolni, soha sem fog annak megbüntetésére vetemedni: ellenben, ha annak bírói hatalmát elismerni vonakodik, ha makacsúl csak a consulok által akarsz elítéltetni, a tanácsot a néppel összeháborítván, rémítő lángot fogsz gerjeszteni. Gondold meg az anarchia szörnyűségeit: a törvényeket erő, a kormányt hatalom, a személyt és vagyont bátorság nélkül, dühös szenvedélyek és pártok martalékaúl. Gondold meg polgártársaid és barátid, rokonid és szülőd, gyermekeid és nőd átkát fejedre, ki mind ezen szörnyeknek oka leendesz.“

Valerius valódilig szerette hazáját; a polgári háború képei kínosan szaggatták szívét, nem tartóztathatá könnyei folyamát, a könnyei e tiszteletes ősznek nagyobb szónoki erővel bírtak, mint bármely szónoki beszéd; megindították a tanácsot és békére készítették el a szíveket. Midőn látná, hogy hallgatói érdekelve vannak, megereszté beszéde folyamát, s mintha új erőt nyerne, mintha nem is az volna, kinek előbb könnyeit hullani látták, azon tisztelet-parancsoló méltósággal szólott, melyet neki az ország kormányzatában oly sok évi tapasztalások adának.

„Rémítettünk, úgymond, mintha szabadságunk kockáztatnék, ha a népnek hatalmakat engedünk, ha meggyeozünk benne, hogy ítéletet mondjon arra, kik az ő tribunusait sértik. Én más ítélettel vagyok. A respublica két rendből áll: patriciusok és pórnépből. Azt kérdelem, melyikére bízhatjuk mi e kettőnek szabadságunk szent zálogát? Úgy vagyok meggyeozdve, hogy az a nép kezében, mely csak elnyomás ellen védi magát, nagyobb bátorságban van, mint a patriciusokéban, kiket az uralkodás vágya kezdet óta mindig jobban csiklandott. A lovagrend, születés, gazdagság, hivatalnál fogva örökké hatalmas fog maradni, a nép ellenben törvényes jogoknál fogva, mindig őrzemekkel fog vigyázni

az ország nagyaira, kik netalán elnyomásra törekednek, és törvényszéke szigorúságát borzasztó intő jeltől fogja szemök elébe tartani. Öszvegyűt atyák! Tí a királyi hatalmat eltöröltétek, jól tudván; hogy egyes személy hatalma nem szokott és nem tud korlátokat tartani, s nem elégedvén meg azzal, hogy a hatalmat két polgártársaitok kezébe csak egyetlénegy évnyi időre adátok, oldalok mellé háromszáz tanácsbelit rendeltetek, kik rájuk szűn nélkül ügyelvén, tisztök teljesítésében nekik irányt mutassanak. De ezen mind a királyoknak, mind a consuloknak rémítő tekintetű tanács ellen a respublica semmi ellenőri hatalommal nem bír. Jól tudom, hogy e tiszteletes tanács mind eddig csak mérsékletnek adá példáit, de ezen mérsékletet, az én látásom szerint, csak háborúknak, csak külső ellenségtől rettegésnek lehet köszönni. Ki kezeskedik azonban, hogy utódink hosszas béke alatt hatalomra jutván, a respublica szabadságát nem fogják megdönteni? Ki kezeskedik, hogy magában az ország szívében nem támad egy hatalmas párt, melynek feje magát Róma zsarnokává teendi? Kell tehát, hogy a tanácson kívül emberek legyenek, kik az ily nemű törekedést a népgyűlésnek bevádolván, még sarjadedékban elfojthassák. Kérddheti valaki, ha nem lehet-e a nép részéről is hasonlótól rettegni, s ha akadályozhatni-e, hogy a pórserégből is egykor egy pártfej támadjon, ki a nép javának ürügye alatt mind a népet, mind a tanácsot függetlenségétől megfosztandja? De ti tudjátok, hogy ilynemű veszélynek legkisebb jelekor a consuloknak hatalma van dictátort nevezni, dictátor pedig a tí körötökből nevezhető, s ő élet s halál felett határtalan hatalommal bírván, elég erős minden népi törekedéseket semmivé tenni. Hogy pedig a dictátor hatalmával vissza ne éljen, azon bölcs rendelést tevétek, hogy hivatala csak hat hónapig tarthasson. Ekként minden részről viaszonyos vigyázat álland fel. A tanács ügyelni fog consulaira, a népre a dictátor stb. Minél féltékenyebb lesz egyik rész a másakra, annál hasznosabb a szabadság

fennmaradására, s annál tökéletesb leszzen respUBLICÁnk alkotmánya.“*)

Valerius beszéde a tanács többségét meghódította. Sokan voltak, kik még szólottak, de többnyire csak Valerius-t ismételve. A szabadság fenntartására, úgy mondanak, semmi sem leszzen oly jó foganatú, mint ha minden polgárnak jog engedtetik a törvényszegőket a népgyűlésnek bevádolni. Ez a hatalmasbakt korlátok közt tartandja, a népnek pedig törvényes elégtételt nyújtand olnyomói ellen, s nem fog kísértetbe jöni, hogy lázadáshoz folyamodjék. Eszerint a szavazat többsége eldönté, hogy Coriolán ügye a nép ítélete alá bocsáttassék. — A tanács előtt tudva volt, hogy ártatlant enged által ellenségi szenvedélyének: de jobbnak látta ez úttal, Valerius okaira hajolva, minden személyes nézeteit ol-mellőzni.

Coriolán, látva, hogy a tanácstól elhagyatott, mielőtt a végzés aláíratnék, még egy beszédet tarta. „Ti tudjátok, özvegyült atyák, milyen vala mind eddig viseletem köztetek; tudnotok kell azt is, hogy minden időkben s változásokon bizonyított hűségem a tanácshoz lázítá fel ellenem a nép haragját. Nem akarok szólni a háláról, melyet tetteimért mai napon töletek nyerek. A következők, emlékezzetek meg, be fogja bizonyítani, hogy gyarló, sőt talán rossz célú is vala azoknak tanácsa, kiknek véleményét most ügyemben követni jónak találtások. Azonban, miután Valerius véleményéhez állatok, szabad legyen legalább tudnom, mit vétettem, s milly föltételek alatt adtok ki engem ellenségeim dühének?“**)

E beszéddel Coriolán azt akará kivizsgálni, ha a tanácsban mondott beszéde a tribunusoktól kérdésbe fog-e vétetni? A tribunusok, bár mint haragvának e beszédért Coriolánra, nehogy a tanácsot magok ellen ingereljék, azt mondák, hogy vádjok csak Coriolán tyranni hata-

---

*) Dionysius.

**) Plutarch.

lomra törekedését fogja tárgyzani. „Ha így van — felelt Coriolán, — s csak ez alaptalan rágalom ellen kell magamat védenem, minden haladék nélkül megjelenendek a nép előtt, s ha vétkesnek találhatom, semmi büntetés alól magamat kivonni nem fogom. De aztán, bizonyára ezen vádat hozzátok fel ellenem, s a tanács végzése ki ne játszassék.” A tribunosok megigérték, s Coriolánnak huszonhét nap adatott, melynek lefolyta után a gyűlés előtt meg kellett jelennie.

Ezen végzés a tribunosok által kihirdettetett a népnek, s egyszersmind parancs bocsáttatott mind a városiak, mind a künn lakókhöz, hogy huszonhét nap múlva a gyűlésben megjelenjenek Coriolán ügyében szavazni. Mindenek nyugtalansággal várták a napot, melyen Coriolánon boszújokat éreztethetik, mert a tribunosok anynyira felingerlék ellene a szíveket, hogy sokan azt hínék, ezen ember megdöntésétől függ a respublica boldogsága, kit azonban nem régiben még bálványozának.

Megjelent az elhatározott nap. Teméntelen sokaságú nép tódult össze a piacon. A tribunosok, mielőtt a tanácsbeliek megjelennék, a népet tribusokra oszták. Servius Tullius uralkodása óta mindig centuriák szerint ment a szavazás, most a tribunosok ezt megváltoztatták, ami Coriolán ügyére elhatározó befolyású lépés vala. *) Megjelenvén a consulok, kívánták, hogy a régi szokás tartassék meg; de a tribunosok egész bátorsággal kimondák, hogy ők más nemű szavazást népi ügyben megengedni nem fognak. Hosszabb szóverseny után csakugyan a tribunosok akarata állott meg, részint mert makacsabban víttak véleményök mellett, részint mert a tanács Coriolán ügyét nem akará saját ügyévé tenni.

Minucius consul felszólala Coriolán mellett, kérte a népet, tekintsék e nagy ember érdemeit, s ne adjanak

---

*) A centuriák szerint szavazásban a patriciusok voltak hatalmasak, a curiák szerintiben a pór. Innen a tribunosok harcza ez utósó mellett.

okot róla azt mondhatni, hogy törvényszék elébe állított, mint alacsony gonosztevő. Sicinius azt felelte, hogy ily tekintetek mellett szabad országban senki bátorságban nem élhetne, s minden nagy embernek büntetlenül lehetne vétkeznie. Monarchiákban, úgymond, hol személy uralkodik, kegyelmezhetnek a fejedelmek: de republikánus országban törvénynek kell uralkodnia, mely egyképen jutalmaz és büntet minden rendű polgárt. Ekkor elolvastaték a tanácsvégzet; mely szerint Coriolánt semmi mással vádolni nem vala megengedve, mint a zsarnoki hatalomra vágyódással. Ez vala minden védelem, mit Coriolán ügyében a tanács teve.

Most Sicinius szólala fel, s előadá, miként törekszik Coriolán, a római hajdani királyok ivadéka, régóta királyi hatalomra. Hogy születése, hősi tehetségei, pártbíveinek nagy száma, kiket valódi jobbagyai gyanánt lehet tekinteni, gyanút igen is nagyot támasztanak ellene. Soha eléggé nem vigyázhatni, hogy ez a patriciusoktól örök magasztalásokkal elhalmozott hős, hazája szabadságát veszélybe ne döntse. Már csupán az is, hogy ő polgártársai szemében gyanút gerjeszte maga iránt, Róma törvényei szerint büntetésre méltó.

Coriolán megjelent a nép előtt, szilárd tekintettel, mely bámulatra ragadá nézőit. A tribunusok hamis vádai ellen semmit sem monda, hanem a helyett elbeszélé, mit teve eddig s mint szolgált hazájának. Előszámlálta az ütközeteket, hol jelen volt hétesztendőleforgása alatt; említé sebeit, felhordá vezéreitől nyert jutalmait, s mint lépett nyomról nyomra felebb a hadi pályán. Megmutogató a népnek bajnoki koszorúit, melyeket itt és amott nyerni szerencsés volt, megnevezé polgártársait, kiknek életét megmentette, felhíván mindenikét bizonyosságul. Egy sereg, nagyobb részint a pórrendből, azonnal előlépett, s megvallá, hogy Coriolánnak köszönheti életét. „Mi számtalanszor láttuk, mondának ők, mint rohant be az ellenség legsűrűbb rendei közé, hogy polgártársa életét saját vérén megmentse, s most ime igazságtalanul vádoltatik azért, hogy mi őt szeretjük

mint éltünk szabadítóját, hogy rajta csüggünk mint vé-
denczei. S lehet-e ez az ő vétke, vagy a miénk? Tehe-
tünk-e mi másként hálátlanság mocska nélkül? Ha
pénzre akarjátok őt itélni, készek vagyunk érte min-
denünket váltságul adni; ha száműzitek, vele fogunk
menni; ha életét kívánjátok, vegyétek inkább miénket,
mely úgy is övé, melyet nélküle nem bírnánk, s így
legalább lefizetjük neki tartozott adónkat, s a hazának
egy jeles polgárt megszabadíthatunk.“ Könnyekre fa-
kadtak e jószívű emberek beszédeik alatt, s gyermekileg
zokogának. Ekkor Coriolán elszakasztá köntösét s meg-
mutatá csatákban nyert sebeit. „E derék polgárok éle-
téért nyertem e sebeket, úgymond, értök tevév vére-
met ezerszer kockára. Egyeztessék meg a tribunusok
az ily tetteket azon váddal, melyeket ellenem koholtak.
Hihetni-e, hogy az, ki vérét a népért áldozza, a népnek
ellensége legyen? Ki őket megszabadítani annyiszor
küzdött, őket éhvel halásra kárhoztassa?“

E beszéd, nemes méltósággal, ami Coriolánnak oly
nagy mértékben tulajdona vala, elmondva, s azon önér-
zéssel és bátorsággal, mely az ártatlanságnak hű kísé-
rője szokott lenni, nem volt foganat nélkül. A népszégyen-
leni kezdé neheztelését. A jámborabbak azonnal fel-
kiáltozának hogy ily nagy embert s hasznos polgárt fel-
kell minden vád alól menteni. A tribunusok meg valá-
nak lepetve s rettegve látták a nem várt jelenést. Azon-
ban Decius, mint mondánk, a legügyesebb s egyszers-
mind fortélyosabb szónok közöttük, azonnal felszólala,
hogy Coriolán ellen még egyéb vád is van, melynek
megcáfolására hasztalan lesz sebek mutogatása és tet-
tek kérkedékeny emlegetése. „Tudjátok, úgymond, pol-
gárai Rómának! hogy törvényeink szerint az ellenség-
től elszedett zsákmány az egész római nép sajátja, hogy
felőle sem katonának intézeteket tenni nem szabad, hogy
az érettök bejött pénz a quaestor által a köz kincstárba
tétetik: s íme; még is Coriolán, ezen törvények ellenére,
melyek egykorúak Rómával, miután Antiumban neve-
zetes zsákmánylást tett volna, az elfoglalt martalékot

barátjai közt osztotta el, s ekként a nép tulajdonát czimboráinak ajándékozta, hihetőleg zsarnoki célja zálogául. Felszólítalak téged ezennel, Coriolán, hogy e vádat czáföld meg.“*)

E vádnak megítélésére szükség említenem, hogy azon korban, midőn az élelmi szükség miatt a nép és patriciusok között viták folytanak, az antiumiak, használván az alkalmat, beütöttek Rómahatáraiba és pusztítottak, rablának egész a városi kapukig, a nélkül, hogy Rómában a népet fegyverfogásra lehetne bírni. Coriolán nem tűrhette e gyalázatot. Engedelmet kért a consuloktól ellenök fegyvert foghatni; öszveszedé híveit, s megígérte a pórrendi katonáknak, hogy ha zászlójához állandanak, zsákmánynyal megrakodva fogja őket haza vezetni. A katonák ismerve Coriolán hadvezéri tehetségét, s ezen felül éhségtől űzve, zsákmány reményétől kecsegtetve, csoportosan sereglettek Coriolán zászlójához. Coriolán kivezeté őket a városból, megrohaná a szerte kóborló ellenséget s több ízben megverve, beűzé Antium falai közé, hol, míg azok rettegve a Coriolán névtől, magokat zárva tartanak, ő kölcsönért kölcsönt fizetve, megengedé katonáinak a rablást, kik végig kalandozván a sík földet, teméntelen zsákmánynyal tértek vissza. Coriolán, ígérete szerint, általengedé mindeniknek, amit szerzett, részint sínlődő háznépe táplálékára, részint hogy példát adjon nekik élelemszerzésre az ellenség telkeiről. Ez volt tehát a vétek, melyet most Decius ellene felhozott: de az nem volt való, hogy ő a zsákmányt barátinak adta vagy épen felosztotta volna, mert mindeniké az volt, lett legyen patricius vagy pór, amit saját erejével szerzett. Coriolán veszedelme az vala, hogy a zsákmánynyal terhelten visszatérőket azok, kik a városban maradtak, irígy szemmel nézték, amit Decius megsejtvén, még azon időben eltökélé egykor Coriolán ellen használni.

„Királya vagy-e te Rómának, Coriolán, mond e

*) Dionys. Plutarch.

fondor tribunus, hogy sajátjairól kényed szerint intézteket téssz?“ Meglepve e vád által, melyre épen nem vala elkészülve, Coriolán nem tudta egyebet felelni, mint hogy a dolgot előadta, miként történt vala. Kik azon csatában jelen voltak; azonnal előállottak bizonysgot mondani a dolog valósága felől, azonban a másik felekezet nagyobb számmal volt, s most felzudúla. Látván a tribunusok e kedvező pillantatot, minél hirtelenebbül szavazatra bocsáták az ügyet, s Coriolán a többség által örök számkivetésre ítéltetik. *)

A patriciusok nagyobb része magát is száműzve érzette e nagy emberrel, ki mindenkor támasza és véde vala a patriciusi rendnek. Eleinte köz rémülés támadt bennök: de csakhamar boszú és elkeseredés foglalta el a szíveket. Némelyek Valerius ellen keltek ki, hogy sima beszédével a tanácsot elcsábítá, mások önmagukat vádlák szerfeletti engedélylyel, mindnyája keserűen bánta, hogy vég eszközökhöz nem nyúlt inkább, mint ily nemeslelkű, nagy polgárt ellenségei negédének engedett. A nép ellenben örvendett fényes diadalmának: s a két rendet most nem ruházatról s egyéb jelekről, hanem vidám vagy sajnálatos arczáról lehetett megismerni.

Változás egyedül Coriolán külsején nem volt látható. Járása, arcza, mozdulati nyugalmasak valának, s mind azok közt, kiket e történet érdeklett, csupán az ő lelkén nem voltak elcsüggedés jelei. De e nyugalom csak külsején mutatkozott, belseje, mint látni fogjuk, vulkán vala, hol harag és elkeseredés lángjai égtek. A gyűlés után mindenek előtt haza tért, hol anyját és nőjét könnyekben elázva találta. Inté őket hideg, kevés szavakban, a sorsnak e csínyát állhatatosan tűrni; megölelé őket, apró gyermekeit gondjaikba ajánlá, s elhagyá a várost, a nélkül hogy egyikét védenczein kívül valakit magával menni engedne. A város végéig nagy sereg

---

*) Dionys. Plut. Liv.

tanácsbeli és patricius kísérte. Haraggal levén eltelve gyávaságokért, egyikhez sem szólt; némán halada előttök, némán vált el tőlök. *)

A pór nép lelkét mind eddig nem tapasztalt öröm foglalá el a győzödelmen, melyet a patriciusok hatalmán vőn. Nem ok nélkül, mert Coriolán megítéltetésével a respublica eddigi alkotmánya a maga alapjaiban vala megrendítve. A nép, mely ekkorig a patriciusok hatalmától függött, most ezeknek bíráiá tette magát, s végzéseket hozott az ország legnevezetesebb dolga-iról. A fő hatalom most a tanácstól a nép, vagy inkább a tribunusok kezébe látszott szállani, kik népvédői címök alatt Róma kormányzóivá emelték fel magokat. Csupán a consulok, mint fő igazgatói az országnak, voltanak előttök még némileg félelmesek; azért, hogy ezek hatalmát is megtörjék, oly patriciusokat ügyekeztenek consulokká választatni, kik hozzájuk szítanak, vagy szellemi tehetségök gyengébb hogysem tőlök félni lehetne. Mint védei s pártfogói iránt vak bizalommal levén a nép nagy serege, melyet szenvedély szokott mozgatni, ész ritkán, magokat vezetőjévé tették a közvéleménynek, gondolkodásnak. Jó hadvezér, úgy mondanak, ritkán jó az ország kormányán; a hős megszokván háború idején a korlátlan parancsolást, győzödelmes fegyvereivel bizonyos büszkeséget hoz magával haza, és felsőségi érzést, melytől szabad országban mindenkor félni lehet. Miután a consulok, elég igazságtalanul, csak patriciusok közül választatnak, azon kell ügyekezni, hogy e nagy hatalmat szelíd, jámbor emberek nyerjék meg. Az igen kitünő elmék, győzelmekhez szokott hadvezérek, s általában a dicsvágyó lelkek veszedelmesek szabad országban. E gondolatok, melyekben oly sok való is vagy on vegyűlve, a szabadságföltés színe alatt könnyen hitelt nyertek, s irányul szolgáltanak a választásnál. Ehhez járult még az is, hogy Coriolán ügyében, mint láttuk, a tribunusok erőszakosan kivít-

*) Plutarch.

ték a curiák szerinti szavazást, ami e népnek rendkívüli hatalmat ada, mitől jövődőben a tribunusok semmi nagyobb tekintetű tárgynál el nem állottak. Így történt, hogy a T. Sulpitius és Sept. Largius consulok alatt tartott választásnál a nép megtagadá szavát Róma nagyobb elméitől, s consulokká Cajus Julius Julust és Pub. Pinarus Rufust választá, két igen gyenge embert, kiknek sem harcz sem béke idején nem lehetne tekintetök, s consulok azért lettek, mert rá semmi érdemök nem volt. Így mene Róma alkotmánya a demokratia felé hatalmas léptekkel, a nélkül hogy haladását az aristokraták gátolni képesek lehettek volna.

Coriolán száműzetése első napjait mezei jószágainak egyikén töltötte. Itt kezdte tünődni balesetén, s itt gondolá azt végig egész nagyságában. Föltámadának lelkében a boszúvágy szörnyei hálátlan polgártársai ellen, s a nagy ember odáig hagyta magát indulatitól ragadtatni, hogy hazája feldúlását eltökölné lelkében. Azonban miként volna az eszközölhető? Melyik szomszéd nép eléggé erős Rómával háborút viselni? Végig hordá elméjét a népeken, melyek hazájával ellenséges viszonyban állottak: sabinok és tusciusok, aequusok és volscok, s herniciabéliek. Elméje a volscokon, a régi Látium egyik népén, állapodék meg. Őket találta Róma legnagyobb ellenségeinek s egyszersmind leghatalmasbagnak fegyvert emelhetni. E nép több apró városokból állott, melyek szövetségben lévén egymás közt, követek által kormányzák magokat. Ezen Róma növekedését mindig irígy szemmel néző ország sokszor harczolt a rómaiakkal véres csatákat, bátran és elszántan, de kevés szerencsével. Sok birtokait veszté el, s utósó háborújakor két évi fegyverszünetet kellett kérnie. hogy meggyengült erejét helyre állíthassa. De a balszerencse nem csüggeszté, nevelte inkább rómaiak ellen forralt haragját a szilárd eltökélésű népnek. Olaszország nemzeteit nem szünt meg Róma ellen bujtogatni minden alkalommal. E nemzeti gyűlöleten építé Coriolán a maga nagy reményeit hazáján boszút állhatni. Azonban szándékát

kivihetni minden másnak könnyebb volt volna mint neki, ki a volscoknak egy és más alkalommal több károkat okozott mint minden római. Ő nem egyszer tette semmivé seregeiket, nem egyszer pusztítá tartományaikat, bevette és feldúlá városaikat, s neve behatván minden volscusi megyébe, egyképen vala mind gyűlölt, mind rettegett.

Mind ezeknél még egy nagyobb akadály is volt Coriolánnak. Antiumban tudnillik egy férfiú lakott — neve Tullus Attius*) — ki származás, gazdagság és bajnoki tehetségek miatt a volscoknál királyi tekintetben állott. Coriolán ezen embertől leginkább gyűlöltetett, mert a vitézségben egymásnak versenytársai valának, s ami még bajosabb, Tullusnak gyakran kellett tapasztalni, hogy e római hőssel nehéz mérkőznie. Coriolán seregei gyakran megverték Tullusét, s a két bajnok nem egyszer kelt egymással viadalra, honnan többnyire Coriolán tért vissza győztesen, s így közöttök a nemzeti gyűlölségen túl még személyes is vala. Gondolhatni ezek szerint, hogy Coriolán Tullusnak kedves vendége nem fogott lenni, s még is ellent nem állván ennyi ok, e vakmerő római eltökélé nem csak a volscokhoz, hanem magához Tullushoz menni. E vonás nevezetes bizonyosága annak, hogy ő mélyebben tuda az emberi lélekbe is tekinteni, s hogy Tullushoz menetele nem rosszúl vala kiszámítva. Felöltözék oly ruházatba, mely őt Antiumban ismeretlenné tévé, s napszállat után bemenvén a városba, észrevétlenül Tullus házába lopakodék. Itt elburkolá arcát köntösébe, és leült a ház tűzhelyén.**) E különös megjelenés a házi cselédek közt figyelmet és csodálkozást gerjeszte: de senki eligazítani őt nem meré, mert külsején valami mutatkozott, mi iránta némi tartózkodást és tiszteletet gerjeszte. A szolgák bejelenték uroknak e különös ember megjelenését.

*) Liv. Dionys. — Plutarchnál Tullus Amphidiusnak neveztetik.

**) A ház tűzhelye Vestának, mint védistennőnek, vala szentelve s asylum gyanánt tekintetett, hol az üldözöttet megérteni tilalmas volt.

Tullus azonnal kijöve, kérdé, kicsoda és mit kíván? — Coriolán fölfedvén ábrázatát, Tullusra függeszté szemeit. „Ha nem ismeresz, úgymond, magam leszek magamnak árulója. Én Caius Marcius vagyok, ki neked és hazádnak annyi kárt szerzettem. Tetteimet tagadni nem engedi a Coriolán név, melyet viselek emlékéül hazád iránti haragomnak, egyedül való jutalmául érdemeimnek, s a Rómáért kiállott veszélyeknek. A római nép negéde s az áruló és gyarló tanács, mindent elveve tőlem, sajátom egyedül e név maradt. Száműzve hazámból, tűzhelyeden kerestem állapodást, nem hogy éltemet mentsem — mert ha haláltól félnék, nem jöttem volna ide — hanem hogy üldözőimet megboszúljam, s íme már is bosszúmat állom avval, hogy téged, ellenségemet, személyem urává teszek. Ha van bátorságod Róma ellen fegyvert fogni, fordítsd hasznodra balsorsomat, s tedd szerencsétlenségemet néped szerencséjévé. Én ügyesebben fogok tudni Róma ellen harcolni, mint valaha ellenetek — mert jobban ismerem az ellenség állapotját, mint a tiéteket. Ha pedig nincs merészséged Rómával föltenni, vedd éltemet, régi ellenséged életét, ki egykor talán neked és népednek még ártalmas lehetne.“*)

Elbámúlva e bátorságon és beszéden, Tullus kezét nyújta a száműzöttnek. „Ne rettegj, úgy mond, Coriolán! e bizodalom, melyet hozzám mutatsz, legyen záloga annak, hogy nálam bátorságban vagy. Te magadat adod nekünk s ez elég kárpótlás, sőt nagyobb annál, mit elvevél. Szolgálatodat, melyekre ajánlkozol, ígérem, mi jobban fogjuk jutalmazni mint polgártársaid. Remélj minden jót a volscoktól.“ Bevezeté őt szobáiba, megvendéglé, s a következő napot tanácskozásban tölték el a kezdendő háború iránt.

A rómaiak s volscok közt, mint mondám, fegyverszünet vala, arról kelle tehát gondolkodni, mint lehetne ezt jó ürügy alatt megtörni. Alkalom önkényt ajánlkozik. A rómaiak nyilvános ünnepeket készültének tartani,

---

*) Plutarch. Dionys. Livius.

melyek nálok egy részét tevék az istentiszteletnek. Az olasz népek seregenként jöttek Rómába ez ünnepekre, s oly nagy számmal, hogy nem férhetvén házakba, szabad ég alatt kellett sátorokban tanyáznok. E népsokaság aggodalomba ejté a consulokat, amit hogy még inkább neveljen Tullus, fogadott embere által azon hírt szóratta el a városban, hogy a volscok Rómát felgyújtani szándékoznak. A consulok rögtön tudtára adák ezt a tanácsnak, mely ismervén a volscok gyűlöletét Róma iránt, hiva a hírnek, s végzést hozott, s egész városban kihirdetteté, hogy napszállatig minden volscus eltakardojék Róma falai közül, sőt kijeleltetett a kapu is, amelyen kimenniök kelle. A parancs szigorúan hajtatott végre, s egy volscus sem maradt Rómában. Boszúval és nehezteléssel tértenek haza, s annak vágyával, hogy e gyalázatot megtorolhassák. Tullus, mintha történetesen jőne elejökbe, álnokul kérdé haza tértök okát. Midőn elmondának, még inkább bujtá lángjokat. Lehető-e, úgymond, hogy istenek s emberek gyülekezetéből mint örülteket, szentetleneket kiüzének? s kiüzének minden egyebek között csupán titeket? Bevárjátok-e, hogy gyalázóitok, minden fegyverszünet daczára, rajtatok ütven, telkeiteket újonan feldúlják?*)

E szavak felingerlék őket, elannyira, hogy csakhamar gyűlés tartatván Antiumban, szavazat többsége által elhatározatnék a háború. Mielőtt azonban szándékok kiviteléhez nyúlnának, Tullus, az egész dolog vezetője, elmondá nekik, hogy Coriolán közöttük van, s kérte, hívnák őt gyűlésökbe. „E hadvezér, úgymond, ki annyiszor bizonyítá be ügyességét, most még inkább fel van gerjedve a rómaiak ellen, mint minmagunk, s úgy látszik, a sors hozta őt közénk dolgaink jóvá-tételére. Ő bizonyosan helyes tanácsot fog nekünk adni, s annak veszélyeit megosztandja velünk.“

---

*) Plutarch. — Dionys. L. VIII. azt mondja, hogy Tullus maga vala Rómában s maga terjeszté ez álhírt. Liviusnál láthatni Tullus beszédét.

Coriolán meghívatott. Azon elszánt és bátor tekintet, melylyel elejőkbe lépett, minden szemeket e nagy hírv emberre függeszte, ki maga egykor nagyobb rettegést gerjeszte lelkeikben, mint egész Róma. Szavait azon tisztelettel és részvétellel hallgaták, mely az üldözött érdemnek mindig elmaradhatatlan követője. Beszéde bátor, észszel és meggondolással teljes, s szenvedélyeket lázasztó vala, s belőle látható volt, hogy Coriolán mind hadvezér mind szónok egyképen nagy. Tanácsa az volt: Küldessenek Rómába követek s kíváncsasanak vissza az elfoglalt birtokok; ha pedig megtámadtatnának, jelentessék háború. — Ajánlá szolgálatát a volscoknak, mint hadvezér, vagy közvitéz. Beszéde felgyújtá hallgatóit; a háború elvégeztették; Coriolán Tullussal egyetemben hadvezérekké neveztettek, s egy alkalommal a római száműzött, polgári joggal ajándékozott meg. *)

A követek elmentenek Rómába, a volscok üzenetét előadandók. Róma nem tudá, mit teszen fenyegetéstől rettegni, s országlása elveinek egyike vala, nem engedni, még győzelmes ellenségnek sem. A követeknek azon válasz adatott, hogy a római népnek nem szokása félelemből visszaengedni azt, mit győzedelmes fegyverrel magáévá tőn, s ha a volscok első nyúlándanak fegyverhez, a rómaiak utósók lesznek, kik azt leteendik. A háború tehát el vala kezdve. **)

Tullus és Coriolán, a rómaiak válaszát előre sejtve, készen tarták seregeiket, s úgy egyeztenek meg, hogy Tullus a tartaléksapatokkal honn marad védül, Coriolán pedig a rómaiak és frígyeseik birtokának pusztítására megyen. Coriolán fölkerelkedék táborával, megtámadá Circaeát, s kiüzte belőle a nem régiben megtelepedett római gyarmatot. Utána elfoglalta Satricumot, Longulát, Poluscát és Coriolit, melyeket a rómaiak

---

*) Dionys. L. VIII.

**) Plutarch.

csak azimént foglaltak a volscoktól. Elvevé továbbá Corbia, Vitellia, Trebia, Labicum és Pedum városait. Veles ellent állván, ostrommal foglaltatott el, s lakosainak tapasztalniok kelle egy győzödelmes és boszús ellenség dühét. Coriolán megparancsolá katonáinak, hogy végig kóborolván a római telkeket, mindent dúljanak, pusztítsanak, de kíméljék a patriciusok birtokait. Ezt vagy azért, hogy patriciusok iránti hajlandóságát mutassa, vagy, ami hihetőbb, hogy a patriciusokat a pór előtt gyanúba hozza, mintha velök titkos egyetértésben állna, s a két rend között meg hasonlást támaszszon. Amit, ha csakugyan célja vala, el is ért, mert a nép azonnal fölemelé szavát a tanács ellen, hogy Coriolánnal szövetségben áll, s ő eszközlé, hogy most ellenséges fegyverrel jó, hihetőleg a tribunusi hatalmat eltörlení. A patriciusok ellenben szemrehányásokat tőnek a népnek, hogy oly jeles polgárt és hadvezért elkeserítettek hazája ellen fegyvert ragadni. Bizodalmatlanság, gyanakodás, gyűlölet támadt bennök egymás iránt, s a köz rendetlenségben nagyobb iparral dolgoztak egymás rongálásán, hogy sem az ellenségén. A consulok a város falai közé húzódtak, rettegve oly daliával mérközni mint Coriolán. A nép s tribunusai, kik máskor oly bátrak valának Coriolán ellen zajt támasztani, most nem igen mutattak kedvet vele szembe szállani. Mindenfelő, határozatlanság, zavar és félelem. Rómából senki kil menni nem akara, részint mert vezéreiben nem bízott-részint mert Róma szövetségesei egymás után kezdenék a győzőhöz pártolni.

Rómának rémítője, Coriolán, nem találván sehol akadályra, elfoglalta Lavinumot, s egyenesen a város felé tartván, táhort üte a cluili sánczoknál 40 stádiumra (öt német mérföldre) Rómától. Győzelmeinek híre mindenfelől öszvetődítá a volscokat, annyira, hogy még Tullust is elhagynák katonái Róma felzárkmányoltatása reményében, s nyilván kimondák, hogy ők csak a római vezér zászlói alatt akarnak harczolni. Ez újabb győzödelme volt Coriolánnak versenytársán Tulluson, de egy-

szeremind szerencsétlensége is, mert a dicsszomjú volscus lelkében újra fölébredett a boszú Coriolán ellen. Egész Olaszország Coriolánra függeszté szemeit és a rómaiakra, kiknek most szomorúan kellett látniok, mennyire függ a hadi szerencse gyakran egyetlenegy elmetől. Úgy látszott, mintha Coriolán száműzetésével az erős Rómából egyszerre a hősi lélek is elszállott volna. A rémülés rendkívüli volt; a nép, mely a város falairól nézte, mint pusztítottak telkei, heves zajjal békealkut kívánt; az ítéletet, mely Coriolánt száműzte, kegyetlennek mondá és elrontani javaslá; szóval, az ingatag csoport, mely előbb nagy dühvel kegyetlenkedett az ártatlanon, most szint oly hévvel óhajtá, hogy az ne történt legyen. Egészen másként a patriciusok. Ők, előbb védői Coriolánnak, most ellenszegültek a nép kívánatinak, részint, mert Coriolán most már, mint hazája ellensége, inkább büntetésre, hogysem bocsánatra vala méltó, részint, hogy újabb példáját adja annak, amit többször mutatott: hogy legnagyobb szerencsétlenség idején legmakacsabb a békekötésben. Ekkor mondatott ki a tanács által azon kevély szó, hogy Róma nem ereszkedik alkuba lázadóval, meddig fegyverét le nem teszi, melytől későbbben gyalázzal kellett elállania.

Értésére jutván Coriolánnak e büszke válasz, fölkelte táborával, s egyenesen a városnak indult, mintha azt ostromlani akarná. Ez elszánt és vakmerő lépés lelohasztá a kevély rómaiak dagályát, s büszkeség helyett rettegés fogá el szíveiket. Elvégezteték egyenlő akaratával a két rendnek, hogy Coriolánhoz követek küldessenek békeszerzendők. Őt consuláris férfiú neveztetett ki, mind olyan, ki egykor Coriolán iránt hajlandóságát bizonyítá.

Coriolán eltökélé, hogy megalázza a makacs kevély népet. Katonáit két rendbe állítá fegyveresen, s közöttük kellett elmenniök Róma követeinek. Ő maga, körülvéve tábora nagyaitól, tábornoki székén ülve fogadta őket büszkén, mint oly ellenség, ki karddal készül törvényeket szabni. A követek egész alázattal járultak

elébe, érzékeny és szerény szavakba önték kérelmüket, adjon békét a két háborgó népnek, s ne örüljön a volscok hasznával hazájának ártani. Coriolán kevélyen válaszolt: „Ha, úgymond, visszaadatnak az elfoglalt birtokok, ha a volscoknak szinte mint a latinoknak, római polgárjog engedtetik, ha visszahivatnak az elfoglalt földekről a római telepföldművelők, akkor alkuba fog velök ereszkedni, különben nem.“ Miután a volscok ügyében kevélyen szólott, szelidült ábrázattal fordul hozzájuk, nyájasan szóla velök, szívesen emlékezett iránta mutatott hajlandóságokról, megköszöné nekik, hogy pártfogolák nejét és gyermekeit, s harmincz napot engedvén gondolkodásra a békekötés pontjai felől, elbocsátá őket. *)

Ez idő elfolyta alatt elfoglalá a latinoknak több városaikat, s a határnap eltölte után újra visszatért táborával s megszállott Róma kapui előtt. Róma a harmincz napot tanácskozás között töltötte el, de a kevély republicanus nép újra is csak azt határozá, hogy semmi törvényt nem fogad el, meddig az ellenség fegyverét le nem teszi. Követek jövének, kérve Coriolánt, ne kíváncson tőlük oly békekötést, mely gyalázatokra szolgál, mert semmi ilyenben megegyezhetni nem fognak. A természeténél fogva is már szigorú Coriolán hidegen felelt nekik, hogy egyéb választások nincs, mint az elfoglaltak visszatérítése vagy háború. Még három napot enged, úgymond, melynek elfolyta után többé ne merészeljenek hozzá jöni.

A követek visszatérte nevelte a rémülést. Mindenki fegyverhez nyúlt; némelyek a falakra, mások a kapukra állani örül, nehogy Coriolán titkos szövetségesei által, mint hitték, elárultassanak; sokan házaikat elsánczolni kezdték, mintha az ellenség már benn volna. Rend s hadfenyíték sehol; a consulok tehetetlenül, mintha hivatalaikról lemondottak volna; a tribunusok hollétéről

---

*) Dionys. L. VIII. Plat.

semmi hír. Ezek nem voltak többé a hajdani bátor rómaiak, kiktől reszketett Olaszország. Úgy látszott, egész nemzet lelke Coriolán lelkébe szállott, megboszúlni a hálátlanságot. Gyülekeztek és oszlának, tanácsot tanácsra halmoztak; melyeknek egyike sem volt a római névre méltó. Végtére a vallás szolgálait küldék Coriolán megengesztelésére.

Papok, jóslók, áldozat szolgálói, ünnepélyes és szertartási öltözetekben mentenek, mint bucsújárásra, Coriolánhoz. Tisztos méltósággal léptek végig a táboron, s szónokjok istenekre és mindenre ami szent, kéré Coriolánt, kímélné hazáját: de ő el vala tökéelve velök haragját éreztetni, s azt felelte mozdíthatatlanul mit előbb: „A mit kívánnak, magoktól függ. A volcok békére lépnek, mihelyt vissza lesznek adva az elfog alt tartományok. Ne bizakodjanak, úgymond, a rómaiak azon költeményben, melylyel régi királyaik ámiták, hogy Róma istenektől van világ urává rendelve; ő bizonyossá teszi őket, mihelyt akarni fogja, hatalmába ejtendi a várost.“ Megecsküvék istenek színe előtt, hogy ő ártatlan leszen minden cseppjétől a kiontandó vérnek, s ami balszerencse Rómát éri, saját makacsságának köszönje s azon vak átkodásnak, melylyel rablása gyümölcseit meg akarja tartani. E szavak után egész tisztelettel haza bocsátá őket, a nélkül hogy föltételeiből legkisebbet engedne*).

Róma elveszve látá magát. Templomai tömvék vének, gyermekek, asszonyokkal, kik oltárok előtt könyörgötenek istenekhez hazájok megtartásáért. Ekkor történt, hogy Valeria, testvére ama híres Publicolának, mintha istentől sugaltatnék, több főrendű asszonyokat vevén magához a Capitoliumból, hová imádkozni ment vala honáért, kijöven, Vetúriához, Coriolán anyjához mene.

---

*) Livius, L. II. cap. 39. kételkedni látszik, hogy Coriolán maga elébe bocsátotta volna a papokat, sőt a második követség elfogadtatását sem hiszi: de Plutarch és Dionysius világosan említik.

Együtt lelték őt Volumniával, Coriolán nőjével, siratva hazájok veszélyét.

Valeria mélyen illetődött szívből szóla hozzájuk: „Róma leányai jőnek, úgymond, hozzátok Róma leányaihoz, közönséges hazánk ügyében. Ne engedjétek, nemes szívű hölgyek, Rómát volscok martalékává lenni, ne azt, hogy szabadságunkat az ellenség eltiporhassa. Jertek Coriolán táborába, könyörögjünk neki hazánk kiméléseért. Én nagy reményeket helyezek nemes lelkébe, s mindent várok anyja s nője iránti szeretetétől. Borúljunk lábaihoz, kérjük, kényszerítsük őt; oly magas szívű férfi nem fog ellentállhatni könnyeinknek. Megléssátok, istenek meg fognak indulni igazságos esdek-léseinken s megmentendik e várost, mely emberi sege-delemtől elhagyva látszik.“ Szavai elhaltanak zokogás és könnyek közt a derék római hölgynek.*)

„Valeria, Rómának méltó leánya,“ mond a sebhedt szívű Veturia, „te gyámoltalanságban keresz segédet, midőn hozzánk fájdalomtól elnyomattakhoz folyamodol. Mióta a nép kimondá ítéletét Coriolánra, elaludt szívében minden tisztelet anyja, s minden hajdani szerelem nője iránt. Anyám! nőm! úgymond ő elkeseredve, midőn akkor a népgyűlésből megtért, fiatoknak vége! Coriolán száműzetik hálátlan polgártársaitól, száműzetik örökre a hazából, melyért oly névvellángola. Ajánlom nektek gyermekeimet, az apátlan árvákat. Én örömet távozom e megromlott városból, hol férfiúi tökélyek nem becsültetnek többé. Eljetez boldogul s viseljétek e csapást római hölgyekhez illő lélekkel. E szavakkal elsietett. Én idősb gyermekét vezetvén, Volumnia karján vivén a kisebbet, sírva kísértük; de ő csakhamar felénk fordúla: Ne jőjetez, úgymond, tovább, és hagyjatok fel haszontalan könnyeitekkel. Neked nincs többé fiad anyám, és te legjobbika a nőknek, férjed rád nézve örökre oda van. Kivánom találj magadnak egy más hozzád

---

*) Plut. Dionys.

múltó férjet, szerencsésbet nálamnál. — Volumnia, elfá-
súlva rogyott össze szívmetező szavaira, s mi alatt én se-
gédére mentem, elhagyott bennünket vad érzéketlenség-
gel, a nélkül, hogy végölelésünket elfogadná, vagy ki-
mondhatatlan fájdalomunkban részvételt mutatna. Elmene
Rómából pénz és szolgálai nélkül, senkinek nem mondva,
hova, mely világrész felé. Azóta nem tud felőlünk semmit
s nem tudata magáról velünk, mintha gyűlölségébe min-
den iránt ami római, minket, véreit is, befoglalna. Mi
reményetek lehet e szerint ily hajthatatlan embernél?
Mit tehetnek ott gyenge asszonyok, hol Róma papjai,
tanácsbeli ősei végbe semmit nem vihettek? S mit is
kivánhassak én, anyja, tőle becsülettel? Hogy hálátlan
polgártársainak megbocsásson? hogy könyörüljön egy
dühös népen, mely rajta ártatlanon nem könyörült?
Hogy egy nemzetnek árulója legyen, mely őt magaslel-
kűleg vezérévé tette? Kivánhat római anya és nő dol-
gokat, melyeket a becsülettel megegyeztetni nem lehet?
Nyúgodjatok meg, Róma lelkes hölgyei, közönséges
sorsunkon, melyet megváltoztatni nincs ember hatal-
mában.“ *)

Valeria s a többi asszonyok még inkább elkeseredé-
nek e tagadó válaszon. Némelyek leborúltak Veturiá-
hoz, megölelték térdeit, mások Volumniának könyör-
göttek, egyesítse velök kérelmét Coriolán anyjánál. Ve-
turia, nem állhatván ellent könnyeiknek, megígérte vég-
tére a táborba menni, ha a tanács tettét jóvá hagyandja.
Valeria azonnal hírül adá ezt a consuloknak, kik gyűlést
tartának. Versengés és szóviták támadának a tanácsban;
némelyek aggodalomban voltak, hogy Coriolán a tá-
borban tartandja nőiket s ez által fogja szüléiket s férjei-
ket kényszeríteni, hogy a várost fegyverzörrenet nélkül
átaladják, mások ismét egyebeket hozának elő, de vég-
re megegyeztek Veturia szándékában, mert bíztak
Coriolán erkölcsében, kiről tudták, hogy büszke, szí-

---

*) Dionys. — Plut. itt eltér.

lárd és hajhatatlan, de alacsonyságra vetemedni nem képes.

Következő napon Róma első rendű hölgyei Veturiánál összegyűlvén, a consulok által rendelt kocsikba ültek, s minden fedező kíséret nélkül a volscok táborába mentek.

Látván a volscok e közelgető kocsik hosszú sorát, azonnal hírül vivék Coriolánnak, hogy nője és anyja jönnek. Coriolán eleinte csodálá, hogy római asszonyok, kik gyenge koruk óta elvonúltan és szigorúságban neveltetnek, eltökélheték magokat, minden véd nélkül, ellenséges táborba jöni, hol, mint tudva van, nőtisztelet és fegytelenség nem nagy tekintetben állanak. A követségnek ez új neméből azonnal kitalálta, hogy a rómaiak felette szorult állapotban vannak, s eltökélék, vég eszközökhöz nyúlva, őt a várostól elmozdítani. Elhatározá magában Róma nőit tisztelettel fogadni, de szándékától el nem állani. Azonban itt oly állhatatosságraszámolt, melyre minden keménysége mellett sem vala elég erős: mert alig pillantá meg anyját és nőjét, azonnal karjaikba röpült. Mindkét részről érzékeny örömben fejezé ki magát a viszonzítás boldogsága. Midőn a szív mozdulatai lecsillapodtak, Veturia azonnal a dologra tért. Coriolán, nehogy gyanússá tegye magát, tábora nagyait azonnal összevgyűjté, hogy tanúk legyenek. „Ezen római hölgyek, kiket imitt látsz — mond Veturia a volscok jelenlétében — engem és nődet távollétedben vigasztalának, most pedig rettegve egy véres ostrom következéseitől, hozzád jönnek, velem együtt kérni, adj hazájoknak békét. Kényszerítlek téged fiam, mindenre ami előtted szent, fordítsd győzödelmes fegyvereidet másfelé.”

Coriolán azt felelé, hogy e kívánság igazságtalan, s s ha teljesítené, megbántaná az isteneket, kiket bizonyosságúl hívott, midőn a volscoknak hűséget esküvék. Ő nem fogja elárulni a derék népet, mely tanácsára vette s seregeit hadvezéri hatalmába, kormánya alá bízta.

Ő Antiumban több tiszteletet, szívességet talált, mint hálátlan polgártársai között.

A volscok hangos tetszéssel jelenték, mint meg vannak Coriolán válaszával elégedve. — Veturia azt mondá, hogy nem szándéka valami olyanra bírni őt, mi becstelen volna, csupán azt kívánja, hogy a két nemzet közt békét kössön, mely mindkét részről hasznosabb leend a vérontásnál. „S képes vagy-e te e kérésemet megtagadni, úgymond? Inkább fogsz-e boszúd sugalmának, mint anyád kérelmeinek engedni? Gondold meg, fiam, hogy válaszodtól függend anyád dicsősége vagy örök gyalázata, következőleg élete. Ha megkérlelni nem foglak, tudd meg, en kezeimmal ontom ki lábad előtt véreimet, és seregeid nem előbb mint anyád holttestén fognak Róma ostromára menni. A római aszony tud és kész meghalni, midőn becsület kívánja. Sem azt, hogy fiam Róma fiamon, sem hogy fiam Rómán diadalmaskodjék, nem akarom megérni.“ Midőn látná Coriolán arczo-násiból; hogy beszéde megindítá, tovább folytatá szavait. Kérte őt istenekre, ősei árnyékára, seregeit Róma elől elvinni. *)

Coriolán érzesei nagy küzdesekben látszottak lenni, s a máskor szilárd eltökélésű ember határozatlanul álla anyja előtt. Veturia elővév az érzés minden fegyvereit, melyekkel anya gyermekére hatni képes. „Miért nem felelsz nekem, fiam? Nem ismersz-e engem anyádnak többé? Elfelejtetted-e mi szorgalommal ápoltak ezen karok gyenge korod óta? Megtagadhatod-e első és egyetlen kérését annak, ki feletted szülői hatalommal bírt? Íme, ha mind ezekre meg nem lágyulsz, lásd anyádat előtted porba hajlani.“ Letérdele, és általkulcsolá fia lábait, s letérdelének vele Volumnia is, és a többi aszonyok.

Coriolán egészen megzavarodva s mintegy magán kívül kiálta fel végtére: „Óh anyám, anyám, mivé tészsz te engemet!“ s ezzel fölemelé őt magához: „Te,

---

*) Livius egy boszúval teljes beszédet ad Veturia szájába. Plutarch emez általam közölt szelvédet, kérést, így Dionys. is

úgymond, Rómát meg mentetted, de fiadat örökre elvesztéd." Sejté tudniillik a sora-üldözte ember, hogy tettét a volscok megbocsátani nem fogják. Félre híván anyját és nőjét, bizonyosokká tévé őket: Tábora főbbjeit reá fogja bírni, hogy béke köttessék, s a seregek elvitessenek Róma alól; ha pedig szándéka nem sikerül, letesendi hadvezéri tisztét s megvonja magát valamely idegen nép városában. Ezzel érzékeny bucsút véve, elbocsátá őket.

Következő napon, miután tanácsot tartott volna, hol reá bírta a volscokat szándékára, fölkelekezvén táborával, elhagyá a várost. A volscok között kétféle vélemény támadt némelyek nem elégedtek meg Coriolán tettével, mások ismét, kiket Veturia érdeklő beszéde szinte megghatott, javalák e lépést. Azonban mind a két fél ellenmondás nélkül követte őt, tiszteletből inkább mint félelemből. De Tullus, ki már a táborozás eleje óta irigy szemmel látta ön dicsőségét általa homályba borúltni, eltökélé megdöntését. E célra, mielőtt Coriolán még megérkeznék, azon hírt terjeszté, hogy a volscok ügyét elárulta, s méltó, hogy a gyűlés által feleletre vonassék. Coriolán megjelenvén, menteni akará magát s kérte az összegyűlt volscokat, hallgatnák meg mentességét. Azonban Tullus valamint hadvezéri, úgy szónoki tehetségeitől is rettegván,*) czimboráival zajt támaszta, hogy ne engedtessék szó az árulónak. A tolongás és zaj közt néhány e célra fölfegyverzetek közelebb vonulának Coriolánhoz, s reá rohanván, gyilkakkal**), mielőtt valaki segédére mehetett volna ***), megöldökölték őt.

---

*) Cicero Brutus 10. fejezetében Coriolánt a jeles szónokok közé számítja és Themistoklessel teszi hasonlatba.

**) Dionysius szerint kövekkel veretett agyon.

***) Plutarch. — Livius szerint, ki Fabius Pictor régi íróra (munkái nem jutottak el hozzánk) hivatkozik, azt mondja, hogy Coriolán nem öletett meg, hanem még sok időt élt azután a volscoknál. Ez nem hihető, mert róla többé semmisemtaláltatik feljegyezve.

A volscusi jámbor nép, ki tisztelé és szerette Coriolánt, ki többször látá magát megdicsőítve általa, felette elkedvetlenült e vérengzésen; méltatlannak s igazságtalannak találta azt. Temetésére minden volscusi városokból jött a számos nép, s eltakarították a hős fényes pompával, és sírját a szánakozók fegyverekkel ékesítették föl, melyeket diadalmai alatt nyertek. *) Ez vala vége a gyarlóságai mellett is nagy és nevezetes Coriolánnak, ki jobb sorsra volt méltó, mint amelyet mind Rómában, mind Antiumban tapasztalt. Róma, Dionysius szerint, egyet sem mutathata előtte, ki oly bátor, előre látó s egyszersmind szerencsés hadvezér volt volna. Tehetségei több hasznót tehettek vala hazájának, mint minden előtte élt római jeleseké. Szerencsétlen viszályok által Róma megfosztá magát tőle, amit akkor bánt meg, midőn haragjától reszketnie kellett.

Veturia tettének emlékezetére, azon helyen, hol fiát megkérlelé, templom építteték és szobor, melyen e felírás állott: Az asszonyi szerencsének. **) A templom első papnéja Valeria lön, kinek elméjében először támadt a szerencsés következésű terv.

Coriolán halálának híre Rómában sem örömet, sem fájdalmat nem gerjesztett, mert benne a világ nagy jelességű embert vesztett ugyan, de Róma egy félelmes ellenségétől is szabadult meg. Megengedteték azonban a tanácstól a római asszonyoknak Coriolánt tíz hónapig gyászolni; a leghosszabb gyászidő, melyet még Numma király rendelt. — A volscok csakhamar keservesen megbánták Coriolán vesztét, mert a rómaiakkal újon harciba keveredvén, több ütközeteket veszítettek, s ezeknek egyikében Tullus is elesett, s végre békekötésre kellett állaniok, melynél fogva Róma urokká lön.

A Coriolánon vett győzedelem Rómában a tribúnusokat igen közel vitte azon hatalomhoz, melyre törekedtek. E ponttól fogva lépcsőnként emelkedett erejük. A

*) Temetése leírását lásd Dionysiusnál.

**) Dionys. L. VIII. Valerius Maxim. L. I. cap. 8.

consulok választására fő befolyást nyertek, sőt kieszköz-
lék, hogy consulok a pórrendű polgárokból is választat-
nának; szóval, megállapíttaték idők folytával a demo-
kratia, s bizonyos tekintetben a népfőlség, mely, ha erő-
sebb alapokon, tisztábbra fejlett elveken épült vala, s
szabad Rómát hosszú időig fenntarthatta volna. Azon-
ban ezeket tovább fejtegetni annak volna tiszte, ki a
respublica történeteit írná.

II.

CATILINA ÖSSZEESKÜVÉSE.

Rómában a Sulla-okozta változásoknak, és a mind inkább nevedő erkölcsi elfajulásnak egyik következtése Catilina összeesküvése volt, mely még Pompejus a birodalom határait Ázsiában messze kiterjeszté, benn a városban csaknem felforgatta a római állodalmat. Szeretlen fényezés s az ebből keletkező pénzzavar volt szülöke eme fenyegető vésznek. A hajdani samnitai erkölcsök, melyek később ama keresetlenül szép s a természethez még mindig közel álló görög-európai jeleget ölték magokra, kihaltak, és helyökre keletiesen görög szín terjedt el a római életben. Mértékletlen tobzódás és hivalkodás lettek divattá, s az arisztokratia még oly férfiai is, kik nem lettek bennök gyönyört, s nem is voltak gazdagok, illedelem miatt is kénytelenek voltak követni a divat balgaságait. E pazar fény nem csak a magán, hanem a nyilvános életet is átözlönte. A játékok például, melyeket az aedílek a nép számára adni kényszerültek, roppant pénzöszegeket emésztének fel. A költségeket csak kevés család bírhatta meg sokáig, számosan merültek adósságokba, melyekből békeúton nem volt menekvés. Már Sulla korában a többek közt Crassus példát ada, mint lehet a zavarban halászni, mint lehet nem csak távol háborúban, hanem otthon a városban is meggazdagodni. Ily viszonyokból felett ki a Kr. el. 63. évben Catilina összeesküvése, melynek fejei, nem annyira új rendet előhozni, mint a fennlevőt is felforgatva egy sullai kort előidézni, adósságaiktól meg-

menekedni, polgártársaik rovására meggazdagodni, és ellenségeiket megsemmítni törekvének.

Lucius Sergius Catilina, az összeesküvés feje, azoknak egyike volt, kik a kicsapongó élet minden nemeivel eltékozlák vagyonaikat. Ő régi nemes családból származott, nagy erejével volt megáldva mind a testnek mind a szellemnek, s képes ennélfogva a legnagyobb dolgok végrehajtására. De nagy tulajdonai mellett valódi erkölcsi szörnyeteg, ki előtt semmi véték nem volt iszonyatos. Vad szenvedélyei nem tekintettek sem jogra vagy becsületre, sem emberiességre. A sors azért látszott őt nagy tehetségekkel felruházni, hogy annál erősebb eszközt készítsen benne az ártalomra. Már serdülő korában civódás, verekedés és rablás, s polgári viszályok kedvencz foglalkozásai voltak, s ezekben gyakorlá ifjusága napjait. Merész, fondor, színlő, vágyaiban lángoló, eléggé szónokló, de kevésbbé bölcs. Tömérdék szelleme mértékfeletti, hihetetlen, s rendkívül nagyokra vágyódott. Miután vétkei által minden hitelét elveszté, vagyonát teljesen elpazarlotta, csak a köz pusztulásban voltak reményei. És különben is megundokított, istenek s emberek által gyűlölt lelke sem ébren sem alva nem hagyott neki nyugtot; bűneinek tudata verdesé szüntelen felriadt elméjét. Színe véretlen, nézése undok, járása hol sebes, hol lomha. Már szemeiből látható volt feldúlt lelke. *) Sulla idejében saját testvérét ölé meg, és szűzeket áldozta fel buja vágyainak. Mind ezek mellett mégis a 69. évb. praetorrá választatott, és a 63. évben, ugyanakkor midőn a híres szónok Cicero, consulságra törekvék. Rómának és Itáliának legaljasabb gyűlevész népeivel kötött szövetséget, hogy rablás, ölés gyújtogatás általszerezzen vétkeinek és pazarlásainak eszközöket. Céljára nem csak az alantabb osztályban, hanem a magas aristokratiában is talált társakat. Tanácsbeliek, néptribúnok és quaestorok lettek czimboráivá, sőt a consulok egyike Caj. Ant. Hybrida, maga Crassus

---

*) Cicero in Catilin. III. 7. — Sallust. Bell. Catilin. c. 5. 15.

és Caesar is gyanúban voltak. *) Ily mélyen volt súlyedve Róma, hogy első férfiai nem iszonyodtak rablók és gyilkosok közé vegyülni. E czimborálkodás nem is volt mártitok. Az aristokratia jobb része tudta, hogy az állodalom első tisztviselői szövetkezők azon galád czimborákkal, s hogy Catilina nagy reményt táplál corsullá választatása iránt. Azért igazságkedvelő férfit kellett keresni azok közt, kiknek nincsenek patriciusi ősei. Az aristokraták e szerint Cicero megválasztatásán ügykeztek, mivel Catilinának ellensége volt és Rómának tisztább jellemű emberei közé tartozott.

Marcus Tullius Cicero nem születés hanem ön ereje által lett kitünővé. **) Ő Arpinumban született alacson de lovagrendű családból. Rómában képezte magát görög tanítók által a szónoklat, bölcsélet és jogtudományban. Szónoki tehetsége korán kitűnt, s egyike lön Róma, sőt a világ első szónokainak. Első, kit a törvényszék előtt védett s kinek ügyét megnyerte, az apaöléssel vádolt Sextus Roscius vala. Ez Cicerónak oly nagy hírt szerze, hogy sokan azt állíták, miszerint nincs ügy, mely Cicero nagy elméjének nehéz volna. Tapasztalás és mívelődés végett Görögországot beutazván, harmincz éves korában quaestorra neveztetett a siciliai helytartó mellé, hol nagy becsületesség és ügyessége által mindenek kegyét megnyerte. Később aedil és praetor volt, a 63. évben pedig Cajus Antonius Hybridával egyszerre leve consul. Kevés férfia volt Rómának, kiben az észtehetőségek annyira kimívelve és annyi nemességgel, fáradhatlan szorgalommal párosúlva lettek volna. Kitűnő bátorság mint Pompejusban, és oly méltóság mint Cátóban, benne nem volt ugyan, de ő tisztelője vala az erénynek, és bensőleg szerette hazáját és a szabadságot. Természeti félénksége daczára fenyegető veszély közegett, bátor leve mint a hősek legbátrabbika, és szónoklatával rettentőbben sujtá a bűnt, mint a legélesebb

---

*) Plutarch Cato és Caesar Életéb.

**) Vellej. II. 34.

fegyver. Egyébiránt voltak benne gyarlóságok is: hiú vala, dicsekvő és ingatag, miket azonban fényes tulajdonai mellett megbocsáthatni. *) Consulsága felette veszélyes időszakba esett, mert a consulválasztásban megbukott Catilina kétszerte dühösebb lőn, s ügykezett czimborái számát mind inkább nevelni. Az összeesküdtek nem csupán férfiakból állottak, voltak köztök gyanús életű előkelő nők is. Cicero a legnagyobb figyelemmel kísérte mozgalmait, de sokáig föl nem léphetett. Az összeesküdtek már a gallok egyik fájával, az allobrógokkal alkudoztak, kiknek követei esetleg épen Rómában valának. Sulla Itáliában megtelepült katonái már meg voltak nyerve az összeesküves részére, és még sem volt lehetséges bizonyítványokkal föllépni. Végre Cicero hölgyek segedelmével bírt fordulatot adni a bajnak. Ezekkel tevén magát egybeköttetésbe, közöttük az előkelő rangú *Fulvia* által, ki tiltott viszonyban élt *Quintus Curiussal*, az összeesküdtek egyikével, mindent megtudott és egyszersmind bizonyítványokat is szerzett Catilina ellen. Ekkor egybe gyűjtván a tanácsot, hatalmat adatott magának felügyelni, hogy a hazát baj ne érje. Sulla agg vitézei Etrúriában már fegyvert is fogtak Mallius vezérlete alatt Catilina részére, s a Rómában lévő összeesküdtek csak arra vártak, hogy megérkezzenek, s azonnal tizenkét helyen felgyújtandván a várost, Cicerót a tanács nagyobb részével s több másokkal együtt meg fogták volna ölni.

Ekkor Cicero tanácsgyűlést tartván, Catilinát, ki elég vakmerő vala ott megjeleneni, egy hatalmas beszédben, mely mai napig is nagy hírben áll, szemtől szembe megtámadta. Szónoklata bámulatos hatású volt. Még azokban is felgyújtá a becsületnek és honszeretetnek érzelmeit, kikből az rég kihalt vala, s többen Catilina czimborái közül elszakadának az összeesküvéstől. A beszéd után Catilinának Rómában nem volt többé maradása, kénytelen volt még az nap a várost elhagyni és

---

*) Plutarch Cicero Életéb.

az Etruriában álló seregekhez vonulni. Ezután az allobrogok követei Cicerónak mindent fölfedezének, bizonyítványokat adtak kezébe, és az összeesküdtek nagyobb részének neveit, kiket Cicero azonnal elfogatván, a tanácsban kivégeztetésöket indítványozá. Csaknem határozat kelt már Cicero indítványa helyben hagyására, midőn Caesar fölkel, s oly nagy ékesszólással szegült az indítvány ellen, hogy Cicero nagy szónoklata sikeretlen maradand, ha egy férfiú nem áll részére, ki erényei és jellemnagysága által volt tiszteletes tekintélyű.*). E férfiú Marcus Porcius Cato vala, a híres Cato Censorius másod unokája, ki ifjabb, vagy utcai Cátónak is neveztetett. Egyike volt ő a világtörténet legtisztább jellemeinek, s képe a hajdankori Róma nagy polgárainak, ki az elfajúlt erkölcsök s kihalt szabadságszeretet korszakában, midőn a köz romlás mindeneket magával sodrott, annak árja ellenében fenn tudta magát tartani. Nem pénz, nem dicsőség, nem hatalomvágy, hanem erény, igazság, haza és annak szabadsága voltak istenei, melyeket imádott, melyekért élt és utóbb meghalni is tudott. Szigorú és szilárd vala szóban és tettben, kiméltlen maga és mások iránt, mert képtelen volt kibékülni kora romlottságaival és azon kor embereinek gyarlóságaival. Soha nem létezett még az erény eszményéhez hasonlóbb férfiú, ki jót csupán azért tett, mert lelkében nem volt tehetség máskép cselekedni. Igaz, miképen jellemével oly magasán fölülemelkedett polgártársain, hogy mindeniben félénk tiszteletet gerjeszt maga iránt de vágyakat nem költe tettei utánzására, mert mindenki kétségbeesett hozzá hasonló tehetni. Igaz, hogy több jót eszközözlendett hazájának, ha kissé hajlékonyabb tud vala lenni, de jól vette észre egy nagy történetíró, hogy ekkor a világtörténetnek nem volna Catója. Bár mennyit fáradtak szellemdús el'enségei az ő lealacsonyításában, neve mocsoktalan volt és maradt örökké, mi

---

*) Plutarch Cato Életéb. — Sallust. Bell. Catil. 50—53.

szép tanuja az erény diadalmának az ármányokon. *) Mit Cicero Catilina társai ellen ragyogó szónoklatával kivinni nem bírt, Cato, jellemének varázs hatalmával eszközölte ki. Ő Caesar véleménye ellen nyilatkozott, és az egész tanács, melyet Caesar császárszónoklata Cicero részéről elvont, mellé állott, és az indítvány elfogadták. Cicero azonnal kivégeztette az elfogottakat. Ezután sereg küldetett Etrúriába az összeesküdtek ellen. Catilina és hadai hősileg harcolnának és oly elszántsággal, minő nem ily galád ügyhöz lett volna méltó. Róma hada sok halottat számlált, az összeesküdtek pedig többnyire a csatamezőn végzés éltöket s köztök Catilina is. Holttestét elesett társaié közt, kik mindnyájan elül voltak megsebezve, találták meg, arczában még ekkor is ama szilaj daczczal, mely éltében sajátja volt. **) Antonius a hadvezér, fejét Rómába küldötte. Ez vala vége Catilinának, ki, ha lelkiösmeret és kedély lakoznak kebelében, egyike leendett a világtörténet legkitünőbb embereinek. Róma hálásnak mutatta magát megmentője Cicero iránt. Kitüntetésében minden ember vetélkedett s a tanács két legnemesbik férfi a, Cato és Catulus indítványára az egész nép a haza atyjának szép és még ekkor meg nem mocskított czimével tisztelte őt meg ***).

---

*) Plutarch, Cato Életéb. — Sallust. Bell. Catilin. 53-54. — Dio Cassius XXXVII. 22. — Vellej. II. 35. „homo virtuti similis, et per omnia ingenio diis, quam hominibus propior, qui nunquam recte fecit ut facere videretur, sed quia aliter facere non potuerat, cuique id solum visum est rationem habere, quod haberet justitiam.” — Cicero pro Sextio c. 28.

) Sallust. Bell. Cat. 59. 60. — *) Plutarch Cicero Életéb.

III.

EUDOXIA CSÁSZÁRNÉ.

A történetírás száz férfi életviszonyait ábrázolja körülményesen, míg alig emlékezik egyetlenegy nőről. Hadvezérek és kormányférfiak, szónokok és művészek nevei ragyognak előnkbe az évrázokból, mind férfiak; még az emberiség mocskai is, kik zsarnokok vagy hódítókül véres pályakört futván meg, egész nemzetek ostarai valának, gyakran a legkisebb vonásokig körülményesen tüntettetnek ki, míg a nőről, ki talán erkölcs-példány s nemének dísze volt, alig szól a történet.

Való ugyan, s ebben kereshetni főleg okát e különös tüneménynek, hogy a férfi rendeltetése messzehatőbb, hatásköre nagyobb, országos és világtörténetibb, tettei változatosbak, szembeötlőbbek, sokszor szélveszek és villámok a polgári világ egén, míg a női pálya egyszerű, zajtalan, kevesebbé kitűnő: mint a völgy forrása, melynek áldáshozó életét csak az eredményben, a mező virulásán vehetni észre. De csak a nem-gondolkodó, vagy a világtörténetekben járatlan előtt nincs tudva, miképen a női igénytelen életből nagy következmények keltek az emberi nem sorsának alakulására. Még oly népeknél is,

---

Források: a byzanti egyházi és világi történetírók, részint egykorúak részint későbbiek, kik általok még látott, de utóbb elveszett egykorúakat használtak, névszerint: Sokrates, Sosomenus, Evagrius, Suidas, Chronicon Alexandrinum, Johannes Malalas, Zonaras, Constantinus Manasses, Glycas, Cedrenus stb. Továbbá: Gibbon, S. J. Baumgartens Welthistorie, és Rotteck (Jacobi Irisében).

minden időközön át, hol a nő teljesen jogtalan s csak elszigetelve állott a társaságban, ezen állásának kézzel fogható nagy eredményei voltak. A természet megbozítja eltiport jogait a nemzeteken, ha közvetlen nem, később, századok, évezredekre kihatólag. Tanúsítja ezt a nők ügyét elhanyagoló hajdankor története, és jelenleg egész napkelet. Cselekvőleg bár, vagy csak szenvedőleg, mindig nagy volt a nő befolyása: sok férfidicsőségnek nők voltak eszközei, nem egy borostyánja a férfihomloknak hölgyek nem ismert, nem tudott érdeme, s a nőnemnek általában közvetve több világtörténeti hatása volt, mint a történettudomány egypár, saját erejénél fogva kitűnt, vagy sorstól magasabban helyezett hölgy életében emleget.

De véleményem szerint, nem csak az, melynek országos, vagy épen világtörténeti eredményét a történetírás kimutatni bírja, hanem sokszor oly női élet is, mely rendeltetése szűk körét meg nem haladta, küzdelmei által vonzó, tanulsága által érdekes s méltó tárgya az életoktató történeti Musa komoly figyelmének. Mennyi elragadó vonás egy valódi nő jellemében, s mennyi erénymagasság gyakran e parányi körű életben! Akartok látni állhatatosságot a hűségben, kifáradni nem tudó erőt a tűrődelemben, önmegtagadást és szelídséget, megnyugvást a sors vészeiben, szentségét a fogadalomnak, örömkönnyeit a megbocsátásnak? vessetek figyelmet a valódi nők házi életére, látni fogtok nem sejtett jelenségeket. Valóban, a történetírás jellemábrázolatinak csaknem legszebb lapjait veszté el az által, hogy a női igénytelen életet oly aránylag csekély figyelemre méltatá. Hány női pálya tűnt le ismeretlenül, melynek munkálkodása, viszontagságokkal küzdelmei tanulságosabb és kedélygazdagítóbb tárgyailehettek volna az olvasásnak, mint sok hős élete, sok hódítási hadzaj, miket a történetírás oly nagy számmal jegyzett föl.

E pár eszme, melyet imént elmondék, nem áll ugyan itt egészen helyén, mert a nő, kinek életét vázolni akarom, nem igényelhet világtörténeti vagy csak egy or-

szágra kiható befolyást sem, női erényeiről pedig csak általában emlékeznek az egykorúak; s az ő élete nem az érintettem szempontokból érdekes, hanem mint földi változandóság feltűnő képe, mint jó és bal szerencse játéka vonzó és tanulságos: azonban nem teszek, úgy hiszem, hasztalan dolgot, szót ejtven a nőnek történeti fontosságáról, kiemelvén, habár csak általánosságban is, azon állást, melyre őt a természet hita meg, s melytől vad népeknél durva férfierő, művelteknél pedig gyakran bal fogalmak foszták meg. Nem rendeltetése a nőnek, hogy a férfival egy pályát futva versenyezzen, de vannak jogai, melyeket eltapodni, van szép hivatása, melyet akadályozni megtorlatlanul nem lehet.

Az ötödik század első felében, a ketté vált nagy római birodalom keleti trónján, a palotákkal ékes régi Byzantban, a sok erejű Theodosiusnak egyik férfiatlan unokája, ifjabb Theodosius ült vala, kivel a sors megverte volna a kormánya alatti népeket, ha kiengesztelésül egy szellemdús leány nem áll a trón mellé, a vétséket némileg elhárítandó. Apjának, a gyarló Arkádusnak halála után rá, mint nyolcz évű gyermekre, maradt a császári szék, az akkori világ legelső trónja, Nevelők és gyámok örködének a gyermek és a birodalom felett, hogy amaz ismeretekben gyarapodjék, emennek pedig kormánya azon idő viharai közt szerencsével vezettesék. Fő befolyással, úgy látszik, ez ügyekre a derék Anthemius volt: jeles kormányférfi és tapasztalt hadvezér, kinek fejedelme becsülete és a nép boldogsága egyképen szíven feküdtek, kiről Synesius írta: „Ő az én s minden ember véleménye szerint a legerényesebb férfi volt mindazok közt, kik valaha országot igazgattak.” De sem e férfiú, sem az oktatók nem voltak szerencsések, belőle fejedelmet képezni, ki elődeire, Róma nagy császáraira, csak távolról is emlékeztetett volna. Állítják ugyan némely byzanti írók, miképen a tudományokban nem volt járatlan, s név szerint a matematikai tudományok, különösen a csillagászathoz értett, fegyvergyakorlott, ügyes nyilazó, jó lovagló volt, de kik ilye-

ket írnak is, más részről általában azt vallják, hogy igen szűk körű ész volt, s a dolgok kivételében tehetetlen, aminthogy ellenkezőt bizonyító tettét egész országlása idejéből alig idézhetni, s így gyanússá válik tehetségei iránti minden kedvező tudósítás. Hogy vallást illető külsőségekben, melyek megtanulására kis emlékezeti erő elég, valamint a szentek és az eretnekek történetében — mint némely írók mondják — lehettek ismeretei, ez valószínű, mert ilyesmi mindennapi és igen korszerű volt azon időben, mikor a vallás merő szertartási része és külsőségei fontosbakként tartattak a bensőknél, s ezeket a császároknak, a vallás fejeinek, nem volt szabad nem tudni. Minden efféle szertartási ügyekben testvérnénje, Pulcheria, volt mestere, kinek kevés észt igénylő tanai iránt meglehetősen fogékornak bizonyítja magát a tanítvány. Sosomenus, és több egykorú író, tudósít, hogy ő oktatta legyen a császárt, mint viselője magát fejedelmi méltósághoz illőleg bucsujárásakor s más ünnepélyes alkalomnál; mint öltözködjék, üljön és járjon, hogyan fogja palástját, tartóztassa magát a nevetéstől; hogyan mutassa arcát most szelídnek, majd rettentőnek; hogyan hallgassa ki illedelemmel a panaszlókat, bocsássa el szokott hivatalos, semmit sem mondó, válaszzal. Kormányügyeiben egész iskolája, miben szinte Pulcheria volt oktatója, ilyféle bölcseségekben állott. Miből kettőt gyaníthatni: vagy hogy a testvére nevében uralkodni vágyó császári hölgy csupán önérdelkei szerint hatott rá, vagy felfogván öcsce gyarlóságát, olyakban ügyekezett őt gyakorlani, mikkel a lelketlenséget némileg bepalástolhatni, s nem kölcsönözhetvén neki szellemet, benső ürességét csillogó mázzal borította be.

Pulcheria maga is túlbuzgó levén, ilyenné idomította a császárt. Palotája nem sokat különbözött kolostortól. Reggeli órában nőtestvéreivel, mind ájtatos nénékkel, istendicsérő hymnusokat olvasott, vagy énekelt; a hosszabb böjti időközön kívül szabályszerűleg minden héten két napot megbőjtölt. Nőkkel és herélekkel vala

szünetlenül körülvéve. Népeket boldogítható magas hivatala szent perczeit hiú mulatkozásban és haszon nélküli foglalatosságban pazarlotta. Egyedüli cselekvőbb időtöltése, mi őt palotája falain túl család, vadászat volt. Naponkénti szenvedélye, szent tárgyú iratok másolása, melyeknél a betűk szépségére fordíta legnagyobb s mondhatni, rendkívüli figyelmet, s írásával annyira kitűnt, hogy egykorú „szépiró (kalligraphos) császárnak” neveznék — egyetlen dicséretes tulajdonsága a több mint nagyven éven át kormányshéken ülő fejdelemnek! — Másrésztől ellenben rest és tespeteg lelkű; a nevében kibocsátott okiratokat csaknem mindig olvasatlanul írta alá. *) Vakbuzgó és babonákat hívó, de egyébiránt szelíd, mértékletes, adakozó, szóval, jó ember volt, ha tudniillik cselekvéskörében, s különösen oly állásponton, melytől milliók sorsa függ, jó maradhat az, kinek észtehetségei középszerűsége is aluliak. Tudniillik: a cselekvési pálya ész-vezette önállást igényel, s nélküle a legjobb szív, legtisztább erkölcs öntudatlanul véték szörnyüségai közé sodortathatik.

Theodosius húsz éves lön, s eljött az idő házasodnia. Szokva levén mindig mások tanácsától függni, soha önállólag nem cselekedni, császári nénjét kérte volt meg, hogy e részben is segedelmére legyen, hölgyet szerezvén számára, kinek nem kellend épen magas származatúnak, de szükség szépnek lennie, kivel kecsekben Konstanti nápoly legszebb hölgyei ne mérközhesse nek.

Pulcheria szívesen vállálá el e fontos bizományt, mert az neki magának is felette igen érdekében állott. Tudniillik: a gyarló Theodosius birodalmát Anthemius után e szűz kezdé kormányozni, s minden arra mutat, hogy e fényes hatáskör hízelge nagyravágyásának. E szerint állása megtarthatása végett igen kelle vigyáznia,

---

*) Nénje egy alkalommal, hogy sikerrel megdorgálhassa őt, egy kötelezvénnyt íratott vele alá, melynek erejével Theodosiusa saját nejét, a császárnét, rabszolgául adta volt el Pulcheriának.

hogy a császár oldala mellett oly hölgy álljon, ki Pulcheriától függvén, vagy vele jó viszonyokban levén, a császárt tőle el ne idegenítse. Uralkodni szeretés mások felett egyik gyarlósága embernek, s ez jókora mértékben volt meg Pulcheriában, mind a mellett, hogy e hölgy némi kolostorisággal szőtte körül életét, s nyilvánosan egy papi gyülekezet előtt, a nép jelenlétében, istennek örök szüzeségi fogadalmat tőn, sesküjét drágakövekkel kirakott aranytáblába vésetve, a konstantinápolyi nagy templomban őriztette. Palotája az imádság, elvonulás, és lemondásnak volt laka, melynek szent küszöbét nem léphette át férfi, kivévén gyóntatóit, kikben, a buzgók hite szerint, egyedül vala erő a nőben elfeledni a nemet. A történetírók különben magasztalják e hölgyet, mint aki gondolni s gondolatot valósítani egyképen ügyes volt, és kormányát bölcsnek mondják, mert valóban, sokakéhoz mérve, szerencsés volt, s ember sokszor hiszi a szerencsét bölcseségnek.

Nem kis gondok foglalták el e szerint a császári udvart: hölgy kerestetett, ki a császárnak tessék s Pulcheria követeléseit kielégítse. A kormányzónő, kit jobban aggaszta ez ügy, mint magát a kedélytelen Theodosiust, rendeléseket tőn egész birodalom-szerte a kívánt tulajdonokkal bíró leány keresésére. Paulinus, a császár gyermekkori játszótársa, most udvarmestere és mindenben biztos, tanult jeles ifju, szinte meg vala bízva e fontos ügyben.

A sors úgy akará, hogy éppen ez időben a császári szék zsámolyánál, pártfogást keresve, egy fiatal görög leány jelent meg, kinek viszonyaival közelebbről kell megismerkedni az olvasónak.

Athenaeben, a görög műveltség hajdani fővárosában, nem sokkal előbb azon időnél, melyben a főnebb érintettek történetek, egy Leontius nevű görög bölcs élt, ki, tudományokbani nagy jártassága mellett, varázslati mesterségben is avatottnak tartatott. Ez utóbbi vélemény onnan vehette eredetét, mert Leontius — né-

mely történetírók Herakliusnak nevezik — mint tudománykedvelő, elvonult életet élt, és hivatalokra, mikre ismeretei igényeket adhatának neki, nem mutata vágyat, mi onnan magyarázható, mert Leontius, ha keresett volna is ez úton előmenetelt, nem remélhetett a keresztény vallásnak akkor már trónig emelkedése mellett, ő, ki görög elődei isteneihez mind végiglen hű maradt.

Három magzatból állott volt az özvegy Leontius családja, kik közül egy leánygyermek vala apjának szemfénye. *) Athenais, így nevezték a leányt, testi és szellemi kitűnő sajátságokkal megáldott gyermek volt. Apja szíve minden érzelmeivel csüggött e gyermekén, s ő viszont apjában lelte fel ápolóját, oktatóját, kövendő példányát. Athenais mindig apja oldala mellett volt, ennek oktatásait hallgatta, ennek tudomány és tapasztalás-érlelte szavaira volt függesztve feszült gyermeki figyelme. Mi csoda, ha ily vezető karjain a fogékony elméjű leány művelődése nagy előmeneteleket tőn. Hitelt érdemlő tudósítások szerint Athenais húsz éves korában nem csak azon kor külső műveltségében volt otthonos, hanem jártas komolyabb ismeretekben is, s amennyi bölcsész, amennyi költő emelte föl szellemi ereje által Hellas hajdani dicsőségét, azok munkáival ő ismeretes volt. Tanult vala e hölgy, a nélkül, hogy a komolyabb tudományok szárazságában női kedélye virágai elhervadnának, s azon észrevétel, miszerint hölgy valódi tudományt csak női kedvessége árán szerezhet, benne meg volt hazudtolva.

Athenais nem sokára elveszté élte leghűbb barátját, egyedüli gyámolát, elveszté jó apját. Bátyjai jövének és felbonták a meglehetősen vagyonos **) elhúnytnak

---

*) Glykas három fimagzatról beszél, de neki ellenmond minden többi író. (Lásd Glycae Annales pag. 201. a velencei kiadásb.)

**) Constantinus Manasses gazdagnak állítja Leontiuszt, s elszámolja az aranyat, ruhákat, épületeket, marhákat, bútörökat s egyéb ingót és rabszolgákat, miket fiainak hagyott volt.

végintézetét. „Fiaim, így hangzott az, legyenek örökösök; leányomnak pedig száz aranyat hagyok. Athenaist a szerencse nem hagyhatja el.“

Villámsujtottként merevedett meg Athenais e hírre. Meg nem foghatta, mint tagadhatta ki apja az örökségből, kit úgy szeretett, ki oly engedelmes leánya volt. De bátyjai, nem tekintve testvéri viszonyokra, kifizetvén a száz aranyat, értésére adák, miként ideje az apai hajlékot elhagynia, mely most kizárólag övék. Ekkor lábaihoz borúlt, kíméletért esdekle, panaszkodva említé apja keménységét, könyörge istenekhez, lágyítsák meg testvérei szívét. Mind hiába; azok nem lágyúltanak meg. „Ne irigyeld tőlünk, így szólának fulánkkal, e csekély vagyont, te szépségben gazdag Athenais, kit a szerencse nem hagyhat el.“

Anyja testvérének tanácsára, ki biztató szavaival felüdíté a gyámol nélküli árvát, eltökölte magát, Konstantinápolyba utazni, hol egy — apjáról rokon — nénje élt, s a hatalmas császár lábaihoz borúlva, vagy törvényekben keresni pártfogást és segélyt, vagy a császári trónról kegyelmet. Visszatekintve még egyszer az apai hajlékra, hol annyi drága emlékei éltek, melyektől most talán örökre el kellend szakadnia, eltávozott.

Könnyen átgondolhatni helyzetét a honából költöző, jóllehet ismeretekben gazdag, de szűk élettapasztalású leánynak; képzelhetni aggodalmait, midőn, életében talán most először, hajóra szállott; midőn a szülőföld határait a távolban eltűnni látta, s magát tova, nem ismert tartomány felé a tenger hullámainál rengetve érezé. Ha szabad volna, a bizonyítványokhoz kötött történeti ösvényről letérve, a képzelet országába andalodnunk, elmondanók Athenais szívgyötreimét, lefestenők való mély bűját, melyek egész súlylyal nehezedének rá, kedélyét egész hosszú útja alatt elborítandók, ha az áldáshozó nagy természet, elragadó szép tüneményeivel gyönyört és csodálatot gerjesztve fogékony lelkében, zórakozást és enyhületet nem ad a keservekben meren-

gőnek. Útja Athenaetől Byzantig a görög történetírás és költészet nagy emlékezetű helyein, melyeket ő olvasásból ismert, folyt vala. Kinyílt előtte az aegai gyönyörű szigettenger, látta Olympnak örök hó-fedte fejét, előtte állottak komoly némaságban Ida bérczei alján a másfél ezer éves Ilium örök dicsőségű romjai, Homér egész hőskorával. Átevezett Sestos és Abydos között a zúgó Hellesponton, s felnyílt előtte a csendes Propontis vihartímelt tükre, s Thrácia és Bithynia felhőtávol ormai jobbra és balra maradozván, lassanként kibontakozának a messze homályból Byzant kevély tornyai, palotáinak fedelei, a circus, a hippodrom, a zeuxippi fürdők stb. De minket Klio szigorú arcza elint a görög classicismus színhelyéről, hol a költői képzelet országa virúl, azért egyszerűen, adatok nyomán illik megmondanunk, hogy Athenais Konstantinápolyba megérkezett, néne hajlékába szállott, hol segélyt, vigasztalást várt, keresett, remélt.

„Vértagadó igaztalanság, mit veled elkövettek; azért folyamodjál a trónhoz!” ígyszólt Athenais néne, s elvitte őt a császári udvarba. Mint mondók, Pulcheria volt ez időben a kormányon mindenható.

A szép leány már kedves alakjánál fogva feltűnt volt a magas császári hölgynek, de még inkább meg lön lepetve az által, miket mondott és ahogyan mondotta. Beszédét ész és műveltség bélyegzék. Viseletén és szavain erény önérzetéből kelt méltóság leányi szerénységgel volt vegyülve, s midőn a császári hölgy lábaihoz hullva, esdeklő hangon elhagyott állapotát, gyámtalan ifjúsága veszélyeit festené, szánakozás és csodálat váltogatták egymást Pulcheria lelkében, és hirtelen, mint szikra, ily gondolat villant keresztül agyán: Ezen leányt isten küldé hozzá, ő rendelé a császár nejeül; senki sem boldogítandja őt úgy, mint ez, ki szelleme és erényei által díszleendő a trónnak, neki pedig (Pulcheriának), mint jóltevőjének, ki, gyámtalanságán könyörülve, porból emelendi fényre, vakon engedelmeskedő híve, örökre

hálás barátnéja. Azért nyájasan szólva a térdeplőhöz, fölkelni parancsolá őt, s jó reménynyel biztatva, más időre titkos szólalkozásra magához kérte.

Theodosius egy kárpit megől nézte és hallgatta a szűzet — így volt kicsinálva a dolog — midőn az más ízben a palotában megjelent. Athenais szépsége még feltünőbb volt, mint első ízben, mert most nem csüggedés, mint előbb, hanem remény és öröm sugárzottak szemeiben, s a reménytől földerített arczvonások kétszerre szebbek. Pulcheria szándékosan sokat és hosszan szólt vele, hogy a császár minél több időt nyerjen őt szemlélhetni, kedélyével megismerkedhetni. Paulinus, ki szinte jelen volt a császárral a rejtekben, Pulcheria meghagyásából, tüzelte az ifjú Theodosiusban az érzelmeket a szép Athenais meleg magasztalásai által.

A szerelem hatalmas szenvedély; villanyerővel járja át a legtespedőbb idegzetűeket is. A különben aluszékony Theodosiust is nem ismert érzelmekre gyújtá. Varázserővel érezve magát a görög hölgyhöz vonzatni, megvallá nénjének szerelmét s óhajtságát, Athenaiat nélkül bírhatni.

Athenais, alig hihetve füleinek, öröm s meglepetéstől remegve hallá nem hitt, soha nem álmodott szerencséjét. Képzeletében a legszebb remények keltek: ő, a gyám nélküli, hontalan árva, császári székbe, a világ legnagyobb birodalmának trónjába lépend, végetlen gazdagság közepett gyámoltalanokkal jót tehetend, kedvenczeit, a tudományokat, ápolhatja, védangyala lehet milliónknak. Mily lépésre, mily áldozatra nem tökélt volna magát ily áron? De kívántatott is tőle áldozat; meg kellett tudniillik tagadnia eldődei isteneit, szülőinek hitét, s a keresztény vallásra térni. Atticus konstantinápolyi püspöknek sikerült őt a keresztények egyetlen mindenható istenének imáadására bírni, s megkereszteltetvén a nevezett püspök által, a szent víz erejével Eudoxia nevet nyert.

Az egybekelés napja a konstantinápolyi nép öröm-

rivalgási közt ünnepeltetett. A császárnénak mindenki szerencsét kívánt, minden magasztalá őt, ki valóban azon ritka kivételek közé is számítható, kikről a hízélgés is igazat monda. Ő valódi és őszinte tiszteletben részesült, mert testi kellem, ész, műveltség, mindenki iránti szíves jóakarát, mindent meghódítva maga iránt, vételkedtek benne az elsőségért. Arczképét számtalan példányban ügykeztek visszaadni a művészek, s kellemei leírásánál szívesen látunk időzni még komoly egyházi történetírókat is. Történeti bizonyossággal tudjuk, hogy Eudoxiának sugár termete volt, szép orra, szőke hajfürtjei, kék szemei, piros ajkai, kellemes járása etb, s egész alakján és viseletén feltűnő kellem és figyelemlelkítő báj. Emberi gyarlóság a szerencsésben még a hiányt is tökélynek látja: most legalább nem volt szüksége nagyítani, mert amit látott, többnyire valóság volt.

Midőn az athenaei egyszerű leány trónra emeltetésének híre a birodalomban elterjedt, megrémülve értették azt Leontius fiai, és el akarának rejtetni. De csakhamar remegve kellett engedelmeskedniök a császári parancsnak, mely őket a trón elébe Konstantinápolyba idézte. Földig borúltanak a fejedelmi felség minden ragyogványaitól körülvevett császárné előtt, és töredelmes szívvel kegyelmet esdeklének. Eudoxia megölelte őket: „Én nem haragszom rátok, így szóla hozzájuk; hogyan haraghatnám, kik szerencsémnek valátok okai, és csak eszközei egy fensőbb hatalomnak? Legyetek boldogok és szeressétek ezentúl teljesen kiengesztelődött húgótokat.“ A kibékülés örömkönnyei áztaták a testvérek szeméit, s míg ők gazdagság és nagy hivatalokban — Genesius illyr praefectus, Valerius magister lön *) — melyekkel a császári kegy feldiszníté őket, gyakran érzették a nem érdemlett jutalom nyomasztó súlyát: hú-

---

*) Némely írók Gesius és Aureliánusnak nevezik Eudoxia bátyjait.

gok, ki rosszat jóval fizetett vissza, az öntudat legédesebb örömeit élvezé.

Alantabbi sorsból magasra emelkedettnek legdrágább jutalma azon öntudat, ha szerencsáját nem ármány, nem embertársai buktatásával építé, hanem személyes tökéelyeinek, egyéni érdemének köszönheté. Ezen öntudat volt Eudoxia osztályrésze. Ő, úgy hitték milliók, a halandók legboldogabbika. Egy világ, melynek rá voltak függesztve szemei, mint szerencse különös kedvenczére tekintett. Ily hitben ringatták őt magát is fiatal képzelme első felhevülései. De ő nagy mélységből igen magas pontra hágott volt, a netovább pontjára, honnan az örök mozgás törvényei szerint csak lefelé nyílik út. Körülfogva a nagy világ minden fénye s pompájától, szeretve, csodálva mindenkitől, szíve nem talált megelegülést. Mert azon kis országban, melyet tenyerünkkel fedhetünk be, mint a költő mondja, hol az érzelmi viharok fészke van, kincscsel, pompával, külragyogványokkal felette ritkán eszközölhetni csendet. Eudoxia nem nyerte el, amit remélt. Ő rokon kebelre számolt; szívre, mely megértse, érzelmekre, gondolkodásmódra, melyek az övéivel egybehangzók legyenek, s ilyeket nem talált. Theodosius a menyekző után nem sokára visszasett lelki tespedésébe. Eudoxiának, annyi szellemmel s női kedélylyel, csakhamar észre kellett vennie, hogy férjében csak árnyát öleli egy valódi férfiúnak, minő felel egykor fiatal képzelmei álmodának.

A szerelem anyagi része szellemdús egyéneknél gyenge kötelék a házasságban. Lélek lelket keres, s hidegen fordul el a csupa anyagtól. Így volt Eudoxia férjével. Hogyan szerethette volna ez érzelem-e, gondolatüres lelket? Szellemet elfoglaló gazdag eszmecezeréről, érzelmek forró viszonzásáról Theodosiusnál szó sem lehetett. Ő nem vala férfi, öngondolkodó, öncselekvő, független és szilárd, minő a valódi nőknek férfiban tetszeni szokott. A császárnénak csak a legnagyobb szellemi nélkülözések jutának osztályrészüll, anyagi fény és hi-

deg pompa ürességei közt, melyek nem sokára terhesekké váltak neki. Hányszor kellett visszagondolni fiatal álmaira, s hányszor sóhajtani az időért, mikor bölcs apja szellemtápláló körében lelki kéjeket élvezett!

Ezekhez számítandó, hogy a császárnénak csakhamar észre kellett vennie, miképen Pulcheriávali viszonya sem az, mit ő reménylett. A két hölgyben némi idegenség támadt egymás iránt. Chrysaphiusnak, a császár egyik meghitt heréltjének, sikerült vala a gyarló Theodosiust egy időre Pulcheriától elidegeníteni, minek következtében a császári hölgy el is távozott az udvartól s nem vőn részt a kormányban. Azonban Theodosius csakhamar érezte, hogy nénjét teljességgel nem nélkülözheti, s így visszahívá őt újra a kormány ügyeihez. Olvassuk némely íróknál, hogy Chrysaphiusnak Pulcheria elleni e fondorkodásában Eudoxia is némi részt vett volna, s innen származzatják a két hölgy közötti meghasonlást.*) E tény valósága azonban kétséges. Különben a két nő közötti viszony emez adat nélkül is lélektanilag magyarázható. Az uralkodni vágyó Pulcheria hihetőleg igen ügyelt, hogy a császárné a maga férjére fölötté nagy befolyást ne nyerjen és gyakorolhasson; az önállástalan Theodosiusra nézve pedig nem maradhattak siker nélküliek Pulcheria ravasz sugalmi. Igen valószínű, hogy ezek következtében Theodosius egész gyöngédsége és bánásmódjának neje iránt csak azon határokig volt szabad menni, melyeket Pulcheria kijelelt, mert a főnebb mondottakból tudva van, miként a császár minden mozgását nénje akarata és szeszélyei kormányozák. Csaknem bizonyosnak tarthatjuk, hogy Pulcheria, a nő, és trónon mindenható, kétszeres hálahódolatot is várt és kívánt attól, kit trónra ő emelt. Az eszes Eudoxiáról föltehetni, hogy mindezeket észrevevé, s látta, miként ő csak névnel fogva császárné, s hogy minden léptei egy gyakorlott ügyességű és hatalmát féltő nő kémsze-

---

*) Zonaras nevezetesen e körülménynek tulajdonítja a meghasonlást.

meinek ellenőrsége alatt vannak. Lehet, hogy e nyűgből a császárné szabadulni akarván, Chrysaphius ármányainak legalább útát készítse a császárnál, s ügykezett maga is férje véleményében ellene hatni Pulcheria szeszélyeinek, jóllehet talán sikeretlenül, nem lévén cselszövényekben oly ügyes, mint a császári néne. Van nyoma olyasminek is a byzanti írókban, miből azt vonhatni ki, hogy Pulcheria kolostorisága daczára nem fojtatta el neme gyöngeségét, s irigységgel látta a magánál kecsesebb Eudoxiát a trónon, s nemével a fél'ékenységnek hallotta most csak őt magasztaltatni minden felől, holott azelőtt minden hizelgési tömjént egyedül ő élvezett volt. Ha pedig épen annak akarnánk hitelt adni, mit Suidas *) a nestoriánusok bizonyítására mond, hogy Pulcheria a közönségesen szépnek vallott Paulinus iránt forróbb érdekekkel viseltetett, mint ég menyasszonyához illet: akkor ez adat a két nő közötti egyenetlenségnek oly magyarázó kulcsa, mely fölöslegessé teendi főnebb elősorolt részint körülményekből fejtett, részint írók szavain épült gyanításainkat, mert semmi sem természetesebb ez esetben, mint hogy Pulcheria női szíve féltékeny gyűlölettel tölt meg Eudoxia ellen, ki nek tökélyei iránt a szép Paulinus is forró tisztelettel viseltetett, s kit viszont Eudoxia mind hálából, hogy trónra emeltetésének egyik előmozdítója volt, mind tudományos műveltségeért becsült, pártolt, és gyakori társalgásaira méltatott.

Ily viszonyok közé volt helyezve Eudoxia. Külsőleg fénytől körülragyogva, bensőleg érzelmei mélyen gyászolának, s a hatalmas császárné, irigyeltetve ezerektől, titkon legutolsó megelégtelt jobbágy-nője sorsát óhajtá magának. Őt a házassági kötelék anyává is hagyta lenni; de a legédesebb indulatok, mikkel a természet a a nő szívét gazdagítja, az anyai érzelmek is neki megvalának keserítve. Egyetlen leánya, Eudoxia, miután

---

*) Suidas 138, 139. lap. a velenczei kiadásb.

Pulcheria vezérlése alatt udvaroncznők által neveltetett, igen gyenge, még alig feselő bimbókorában, az ifju Valentinianához, a nyugoti birodalom örököséhez, amaz ismeretes erkölcs és jellem nélküli kéjenczhez, jegyeztetett el. Anyja kebléről még mint kiskorú elszakasztatván, idegen emberek közé, a bűnök fészkebe, egy minden vészeztől hányatott udvarhoz vitetett. Az anya soha sem látta többé gyermekét, s mit felőle a hír néha hozott is, lelkét csak kínokkal töltötte el.

Gyötrelmeinek közepette ájtatosság és jótékonyság gyakorlatában, valamint az általa melegen kedvelt és pártolt tudományokban keresett szórakozást, enyhülést és örömet. Helyzete őt képessé tévé, kincsekkel rendelkezni, mit a szükségben sínlők, szegények és sors üldözötteinek gyámolítására használt, s ezek hála-könyveiben talált némi örömet és kárpótlékot keserveiért. Emberszeretetét az újon keresztelkedettnek ájtatossága, egészen azon kor szellemében, kolostorok és templomok gazdagításával kapcsolá egybe. A napnak sok órái szellemi munkálkodásban folytak le. Tanult férfiakkal társalkodott, olvasott, írt. Minthogy ez épen ama kor volt, mikor az egyház-atyák bibliai bölcsesége a pogány irodalom remekeit, mint állítólag kártékonyakat, háttérbe ügykezett tolni, a császárné, ki Hellas halhatatlan elmetermékeivel ismeretes volt, iparkodott saját irataiban a pogánygörög hajdan szellemét a kereszténység tanaival enyhíteni. Sokrates, Photius, byzanti írók, dicsérrel emlékeznek néhány versezeteiről, mert Mózsés őt könyvét, Jósua könyveit, a bírákat, Rúthot homéri versnemben dolgozá, szinte így Zakariás és Dániel jóslatait. Zonaras emlékezik egy más munkájáról is, melyet Homérból vett rhapsodiának nevez. Ez nem más, mint Homérból válogatott versek Krisztus csodatetteire alkalmazva. Ő írta továbbá sz. Cyprián legendáját és egy dicsérő versezetet férjének II. Theodosiusnak — vagy helyesebben vezéreinek — perzsákon nyert győzedelmeire. „Íratait, így nyilatkozik, a szigorú Gibbon, melyek egy szolgai és babonás korszak tetszé-

sét megnyerték, a pártatlan kritika őszintesége sem rossz-szalá.“

Azon tanult férfiak közt, kik a császárné tudományos foglalkodásaiban részt vőnek, leginkább meg vala különböztetve Paulinus, magának a császárnak is biztosa, sokoldalú tanácsadója és barátja. És ezen viszony, mely a legártatlanabb lehetett, és mint a körülmények kiáltják, volt is, nagy szerencsétlenségnek lőn forrása.

Pulcheriának a császárné tör kezdé lenni szemében, s ha talán nem épen azon okból is, mit a nestoriánusok hirdetének, a fenntebb elősorolt körülmények valamelyike miatt, eltökélé, hogy e Paulinussali viszonyt a császárné megdöntésére használandja. E célra fondor beszédeivel felizgatván az aluszékony császár lelkét, benne azon indulatot gerjeszté föl, mely, meglehet, maga keblét marczangoló leginkább : a féltékenységet.

A viszonyok ily módóni alakulása alatt egy kis esemény jöve közbe, mely, a körülmények csodálatos egybetalálkozása miatt, Eudoxiát hirtelen vészbe dönté. Egy szegény ember januárius hónapban egy szép s rendkívüli nagyságú phrygiai almával kedveskedett a császárnak, midőn az épen a templomból haza jőne. A császár nejének küldé azt. Eudoxia dicsekedve mutatá, mint ritkaságot, Paulinusnak, s mivel ez azt igen dicséré és csodálta, neki ajándékozá ; Paulinus nem gyanítva, kitől kapta legyen Eudoxia, méltónak vélte, vele a császárnak kedveskedni. Az alma e szerint visszakerült a császár kezeibe. A Pulcheria által ingerlett Theodosius, tele féltékenységi gyanúval, mihelyt meglátta Paulinus kezében az almát, felgyuladt a bosszú indulattól, de magába fojtá érzéseit, s Paulinus eltávoztakor azon színlett elfogulatlansággal, mit Pulcheria színészeti iskolájában tanult volt, kérdé az épen hozzá belépő Eudoxiát: mit csinált legyen a küldött almával? Meglepetve a kérdéstől, s aggódva, hogy ha valót szóland,

balúl értesítetik a császártól, és fegyvert nyújtand maga ellen a különben is csak alkalmat leső Pulcheriának, boldogtalan elhamarkodással azt válaszolá, hogy az almát megette volt. Erre a császár ünnepélyesen ismétlé a kérdést, és felszólítá Eudoxiát, hogy szavai igazlására esküdjék meg a császár életére. Mit tehetett a szerencsétlen nő? vagy hazudságra kellett megesküdni, vagy, miután ama boldogtalan szót kiszalasztá ajkain, a valónak őszinte meggyónása által magára becsstelen gyanút hárítani, és a vétlen Paulinusra a féltékeny császár haragja mennyköveit. Idő nem volt hosszabb fontolgatásra. Eudoxiát elhagyta eszmélete; ő megesküvék, elkábúlva e nehéz percz súlya alatt, megesküvék botorúl, az ijedség remegő hangján, az elébe tartott feszületnél, a császár életére, hogy amit monda, igaz. Ekkor a császár elővéve az elrejtett almát, és nejének szeme elébe tartá. ki mint villámsujtott állott előtte, egyezzerre átlátva bal szerencséje egész nagyságát. Theodosius magára hagyva az elaléltat, sieté nénjéhez, meghallani annak e történet feletti ítéletét. *)

Eudoxiának nem kell vala megesküdnie, sőt már előbb nem kelle a valónál egyebet mondani: így fog ez esemény felől hihetőleg mindenki, és tagadhatlanúl helyesen, itélni. De itélni helyesen nyugalmas álláspontból, és cselekedni helyesen a szenvedély ostromló viharai közt, két igen különböző dolog. Az ember sokszor nehéz körülmények közé jut, hol a vészből menekednie csak rendkívüli lélekéberség által lehet. Hányszor kísértetik meg az erény, ész, kitétetve véletlenség által oly elválasztó pontra, hol nem az feladata, hogy a lehető legjobb, vagy csak jó eszközt is válaszsza, hanem hogy kisebb rossz által elháríthassa a legnagyobbat, és ha nem volt elég sebes megfontolású a választásban, ha épen azon

---

*) Így beszéllek ez eseményt régibb írók, ú. m. Konstantinus Manasses, Glykas, Zonaras, Nicephorus, Kodinus, Malalas, és a *Chronicon Alexandrinum*. Az újabbkori Gibbon költeménynek tartja.

csalít fölébe hágott, hol bűn kigyója fészkel: lehet-e föltétlenül kárhozatra méltónak itélni? Nem szánakodást érdemel-e inkább, hogy sem korholást, ki jót akarva, tévedésből vétekbe keverte magát. Csak az, ki nehéz viszonyok közt soha sem állott, vagy ki a körülményeket számítani nem akarja, bírál föltétlen szigorral. Eudoxia tette helyeselhető ugyan soha nem lesz, de a beszámítást enyhítendi rá nézve azon körülmény, hogy nem valót szólva, házassági csendet akart eszközölni, és ha az erkölcsi szigor tiltandja is őt kimentenünk, emberi érzetünk nem tiltandja szánni őt, az emberi gyarlóságból elbotlottat.

Gondolhatni, hogy Pulcheria ítélete ez esemény fölött nem volt kíméletes, vagy talán épen elnéző. Eudoxia hűtlensége bizonyosnak tartatott, valamint Paulinus árulása is. Mindkettő vétke iszonyúnak ítéltetett, egyfelől szertelen hálátlanságnak, másról a császári felség mély megsértésének.

S íme e kis életrajz is tanulságot ad, micsoda természetű azon emberi jóság és szelídség, melyet a sors, önállás és keresztülható ítélet segedelmeitől nem támogatva, cselekvés pályájára helyez. Theodosius, kinek aluszékony lelkében semmi sem volt képes egy kis erélyt, vagy szilárdságot ébreszteni, ki ellenségei daczát, magoknak Atila követeknek sértő, gúnyos szavait és viaseletét gyáva tűrődelemmel tudta hallgatni, most egészen felbőszíté Pulcheria ingerlése. Belső vihartól érzette lelkét felháborítva, melynek nem bírt ura lenni. A vétlen Paulinust, ura hű szolgáját, biztosát, ifjúkora óta barátját, a szelíd jó fejdelem, minden előleges kihallgatás, minden törvénye, vizsgálat nélkül halálra hurczoltatva, bakóval végeztette ki.)* Eudoxia külszínleg

---

*) Kodinus (De orig. Constant. 44. lapon a velencei kiadásb.) azt írja, hogy csak megtámadtatott Paulinus, de nem öletett meg, míg Kozma és Demjén szentek templomát föl nem építé, s hogy a

kíméltetett, talán a császári felség iránti tekintetből, vagy egy vég csillama miatt férje irántai egykori szerelmének. De ki kéthi, hogy a császárnénak kedvesebb leendett a halál e kíméletnél, mely el nem vehette tőle annak tudatát, hogy női hírének egyik legkényesebb lapja van beszennyezve, hogy egy nemes élet meggyilkoltatásának, ámbár vétlenül, ő oka. És ezen időponttól fogva mind férje, mind Pulcheria részéről oly sértő hidegséget, oly bántó mellőztetést tapasztalt, hogy a császári palotában jelenléte egészen elviselhetetlenné kezdett válni, és nem sokára férjénél kegyelemért esdekle a szentföldre költözhetni, élte további napjait, melyeknek oly kevés becse volt előtte, ott töltendő.

A császár, vagy inkább ennek nénje, nem monda ellent kívánatának, és ő eltávozott az udvartól. Egy ízben tett volt már zarándoklást Jeruzsálembe, akkor még császári felsége egész fényében. Antiochián ment volt akkor keresztül, hol a tanács és nép jelenlétében, drágakövekkel kirakott arany trónról beszédet tartta, a város előkelőit és a szükségben sínló polgárokat nagy pénzüszveggel ajándékozván meg. A város a császárné tiszteletére két szöbrot állíta, egyiket rézből a museumban, másikat aranyból a tanácsházban.

Jeruzsálemben Juvenális püspök kezeiben nagy mennyiségű pénzt tett le, hogy az a szegények közt osztásuk el, és egy drágakövekkel kirakott feszületet adott. A püspök viszont sz. István első mártir jobb kezével ajándékozta meg a császárnét. Mindezen helyeken élt még most is szelídsége, ájtatossága és szívjóságának emléke. Azért útja diadalmenethez hasonlítta, mi neki sokkal kedvesebb lehetett most, mint amaz egykori, mert a szív önkényes hódolata volt egy többé semmi

---

császár ekkor a gyilkos megtámadókat színlég megbüntetni is igérte. Fölépülvén azonban a templom, Paulinus feje elütte tett. De e körülményről tudtomra semmi más író nem emlékezik.

hatalommal nem bíró, hanem fényéből lebukott császárnénak.

Ő megtelepedett a szent városban, azon keresztényi eltökéléssel, hogy elfelejtendi a hiú nagyság és világi ragyogás minden gyönyöreit, megvigasztalódik egy becs nélküli férj elvesztésén, kiengesztelődik mindenkivel, ki neki, a vétlennek, ellensége volt, s megbocsátand annak, ki őt porból a legmagasabb fényre emelvén, ismét poriglan buktatá: megbocsátand Pulcheriának, s kibékül az üdvezítő sírján a vele kegyetlen játékot űzőtt sorssal. De Pulcheria, ki mindig mint valamely kikerülhetetlen hatalom állott a császárné pályája fölött, gyűlöletet és üldözést táplált iránta szívében mindvégiglen.

A kíséretben, mely a császárnét Jeruzsálembe követte, Severus nevű pap volt, és János diakonus. A császárné ismerte hűségöket, bizodalmára és barátságára méltatva a két jámbor férfiút, sok szívelességeket bizonyíta irántok, és hozzájuk némi ragaszkodással volt mint olyakhoz, kik baráti maradtak a szerencsétlenségben.

Még ezen ártatlanoknak is lakolniok kelle, hogy a császári kegyből kiesettnek gyámolai, vigasztalói levének. Pulcheria ellenök is fel tudta ingerelni öcsce féltékeny gyanúját, és Saturnius, a császári testőrség grófja, e két férfiú kivégeztetésével bizaték meg. Ő megjelent Jeruzsálemben, mint bakója a kiengesztelhetlen boszúnak, s a rábízott parancsot oly vadúl teljesíté, hogy Eudoxiának saját szemeivel kelle látni hívei elvérzését.

Ezen iszonyú jelenetnél oly mértékben gerjedett föl lelkében a harag, hogy nem mérsékelhetvén magát, Saturniust egy szolgája által leszúratta. Végnélküli ingerlésekre maga a szelídség is kivetkezik galambtermészetéből. Ez állapot, miszerint senki sem maradhatott bántatlanúl, ki Eudoxia híve volt, és ezen örök gázolás női becsületén, elviselhetlen leve a csá-

szárnénak annyira, hogy végtére így vett önmaga tilalmas elégtételt.

A császári udvarnál Saturniusnak megöletése felháborításnak nézetett. Azért Eudoxia minden császári diszjelektől megfosztatván, kísérete, mely udvarát képezé, visszahívatott, s ő egészen magányos személy állásába téteték. — A volt császárné a viszontagságok iskolájában a dolgok becse iránt valódi fogalmakat nyert vala, hogysem e nagy változandóságon megnyugodni ne bírna, s ez tanúsítja, hogy ő a nem közönséges lelkek egyike volt. Örömmel vonult a magány rejtekébe, hol őt semmi vész nem látszott többé fenyegetni. Sokszor állíták ugyan elébe képzelmei méltatlannúl kiszenvedett barátjainak árnyait, de az idő megenyhíti a szív legmélyebb sérveit is, és Eudoxia békén élte volna le utolsó éveit, ha rá még egy súlyos csapás nem vár. Egyetlen leánya tudniillik, az ekkor már elhunyt Valentinián özvegye, elhurczoltatván Genserich vandal király által Rómából, a messze Carthágóban mint fogoly sínlett, a nélkül, hogy rajta anyja segíthetne. Semmi sem volt a földi létben többé, hová Eudoxia vigasztalásért reménnyel tekinthetett volna, azért a hitnek biztatásaihoz ragaszkodott s égre függeszté ájtatos figyelmét.

Sok évei folytak el teljes elzárkozásban a világi zajoktól, tisztelve Jeruzsálem egyházi tanult férfaitól, szeretve a néptől. Kedélyében a vallásos hangulat vőn túlnyomó erőt. Mivel jókora mennyiségű vagyonnal bírt, melynek élvezésétől nem fosztá meg az udvar, templomok és kolostorok építésével hitt és ügyekezett jól tehetni. Feldiszíté a szent várost, kijavíttatá falait, mellyek több helyeken le voltanak omladozva. Nem messze Jeruzsálemtől sz. István mártir tiszteletére templomot építtetett, hol később, 460-ik évben, tetemei díszes sírboltba temettetének. Ő túlélte volt Theodosiust és Pulcheriát. Férjét meggyászolá, Pulcheriának pedig megbocsáta, s midőn halála elkövetkeznék, vég órájában — hol a síron túli életet hívők minden ál ar-

czai lehullanak — ünnepélyesen megesküvék, hogy azon büntől, melylyel ő és Paulinus vádoltatának, mindketten ártatlanok. *) Lelke a megnyugvás azon derűtségével szállott el, melylyel a tiszta öntudat jutalmazza a jókat, s kik a nemes haldoklónak ágyát körülveszik, az élőket, kibékítve a földi sors nehéz kísértéseivel, megerősíti az erény becsülésében.

---

*) A történetírók általában magasztalják e nőt. Kassiodorus különösen kiemeli mint minden nők között a „legvallásosb és jelesbet.”

IV.

NÉPEK VÁNDORLÁSA,

KERESZTHADAK ÉS KÖZÉPKOR.

(SCHILLER UTÁN.)

A társasági alkotmánynak újabb rendszabása, mely Európa s Ázsia által éjszaken alkotva az újabb népekkel a napnyúgoti királyság romjain hozatott be, szinte hét század lefolyta alatt elég időt nyerhete magát ezen új, ezen nagy nézőszínen s új szövetkezések között megpróbálni, jó és rossz oldalainak mindenikét kifejteni, s különböző minden alakjain és változatán keresztülfutni. A vandalok és svévek, alánok és gothok, herulok és longobardok, frankok, és burgundok stb. utóik végtére már meghonosodtanak azon földön, melyet atyáik karddal vívtanak ki, midőn a vándorlás szelleme, a rabló-lói lélek, mely őket ezen új hazába vezette volt, a tizenegyedik századnak folytában má- alakban s más ösztönrúgók által bennök ismét feléledett. Európa délnyúgoti Ázsiának visszaadá most a pusztításokat és népözönt, melyeket hét század előtt ezen világ éjszaki részétől venni s eltűrnie kellett, azonban igen hasonlatlan szerencsével; mert valamint a barbár népeknek temérdek vérözönbe került vala Európában örök királyságokat alapítani; szinte oly áldozattal kellett most keresztényi utóiknak néhány várost, néhány erősségeket Syriában megvenniök, hogy azok két századdal később ismét elveszendők legyenek.

A balgatagság és dühösködések, melyek a kereszt-hadak tervét szülték, az erőszakoskodások, melyek annak kivitelét nyomban követték, a jelen által elfoglalt szemet nem igen vonhatják magokra. Ellenben, ha tekintjük ezen történeteket összefüggésben az előt-tők lefolyt, s utánok következő századokkal; akkor az ő származatok eléggé természetesnek fog látszani arra, hogy bennünk csudálatot gerjeszsen; következéseiben eléggé hasznosnak, hogy visszatetszésünk egy valamely egészen más érzeménybe fel ne oszoljon. Ha okait tekintjük, úgy ezen keresztyéni hadküldemény a'szent-földre oly egyszerű, oly szükséges szüleménye a maga századának, hogy bármely gyakorlatlan is, kimerítőleg elébe állíttatván ezen történetek históriai praemissái, önkényt reá fogna bukkanni. Ha következéseit nézzük, fogjuk észrevenni az első világos lépést, mely által a vakhit önnön maga kezdi a rosszakat megjobbítani, melyeket századok óta az emberi nemnek okozott, s talán nincs históriai problema, melyet az idő tisztábban megfejtett volna, mint az, melylyel a genius, ki a világ-történetek fonalát szövi, magát az emberi okosság előtt oly nyugtatólág kimentette volna.

Ama természetlen s erőbágyasztó nyugalomból, melybe Róma minden népeket, kik felett magát ural-kodóvá tévé, elsülyesztett; ama szolgálai puhaságból, melybe egy számos embervilág munkáló erejét elfojtotta volt, szemléljük az emberi nemet, a középkornak határt nem ismerve zajló szabadság-ösztönéből vándor-lani, hogy a két szertelennek boldog középpontján nyúgodhassék, s a szabadságot renddel, a nyugalmat munkálattal, különféleséget egybefüggéssel jótévőleg egyesítse.

Egyike a nehezebb kérdéseknek az, ha ezen szeren-csés állapotot, mely bennünket jelennen örvendeztet, melynek közeledését mi legalább bizonyynyal hiszszük, az emberi nemnek hajdani viruló létéhez képest nyere-

ség gyanánt nézhetjük-e, s ha mi Róma és Görögország legszebb korához képest jobbúltunk-e valóban? Görögország és Róma *nagy görögöket s nagy rómaiakat* nevelt, — de a nemzet soha, még legvirítóbb korában sem emelkedhetett fel *nagy emberekké*. Vad kietlenség volt az egész világ az Athenabélinek Görögországon kívül, s ezt ő még boldogságai közzé is számlálta. A rómaiak önkezeik által bűnhődtek, minekutána urdalmoknak egész nézőszinén egyebet római polgárnál s római rabszolgánál nem hagytanak. Státusainknak egyike sem osztogathat római polgárjüst; de a helyett oly javat bírnak, melyet, ha római akart maradni, római polgár nem bírhat, s ezt oly kézből bírjuk, mely nem vette el mástól, mit egynek adott; s a mit egyszer adott vala, többé vissza nem veszi. Nekünk tudniillik *emberi szabadságunk van*; oly vagyón, melynek — bármilyen különböző a római polgárjüstől? — *becse annál inkább nevedik*; minél többen osztakozunk véle, mely semmi kormányalkatnak változékonynemétől, semmi státusingadástól nem függve, az igazságnak jón és rendületlen alapjain nyugszik.

A nyereség tehát nyilván van, s a kérdés egyedül az volna, ha a célhoz nem volt-e közelebb út is? s e hasznos változás nem fejthette-e ki magát kevésb erőszakkal a római státusból, s az emberi nemnek szükségképen kellett-e ama gyászos időszakaszt, a negyedik századtól egész a tizenhatodikig keresztülfutni?

Józan okosság anarchiai világban nem lehet tartó. Mindenkor öszvehangzásra törekedvén, veszélynek teszi ki magát inkább a rendet szerencsétlenül védeni, hogysen egykedvűleg nélkülözni.

Szükséges feltétele volt-e a népek vándorlása s az ezt követő középkor szerencsésebb korunknak?

A dolog felett Ázsia adhat néminemű világositást. Miért nem virúlt fel nagy Sándor táborozása nyomában

egyetlenegy görög szabad státus-is? Miért van China szomo:ú állandóságra kárhoztatva, hogy örök gyermek-ségben aggjon el? Mert Sándor emberiséggel hódoltatta meg a népeket; mert az ő kised görög csoportja el-nyészett a nagy király milliói között; mert a mancsúk csordái China iszonyú térein észrevétlen eltűnnek. Csak embereket győztek ők meg, törvény és szokás, religió és státus sértetlen maradtak. Despoták által elnyomott státusokra nézve nincs egyéb szabadulás a vég enyészetnél. Kímélő győzők csak gyarmatosokkal nevelik, tá: lálni a sínlódó testet, s nem tehetnek mást, mint hogy a betegséget megöröktik. Hogy egy mételyes tartomány, egészséges győzőjét meg ne mérgezze, hogy a német Galliában rómaivá ne fajúljon, miképen a görög Babylon falai között persává: azon formának kelle szétromboltatnia, mely az ő utánczói szellemének oly veszélyes lehetett vala, s az új nézőszínen, melyre most lépett, minden tekintetben erősebb félnek kellett ma-radnia.

Megnyílik Scythia vadonja s napnyúgatón egy siva-tag fajzat torlódik ki. Pályája vérrel jelelve, megette városok sülyednek hamuba, s az emberi kéz műveit s a föld termékét egyenlő dühösséggel tapodja szét. Dög-lelet és éhség pótolják, mit tűz és vas elmúlasztának: de az élet egyedül azért enyészik el, hogy helyette egy sokkal szebb virúljon ki. Nem számláljuk a holtakat, melyeket rakásra halmozott, nem a városokat, melyek hamuba dőltek: szebben lesznek ők felkelendők a sza-badság kezei között, s egy jobb fakadéka az emberi nemnek fogja őket lakozni. Minden mesterművei a szépségnek és pompának, bujaságnak és elfinomodásnak sem-mivé válnak; drága emlékek, melyek az öröklétnek emel-tettek, porba sülyednek, s egy balgatag önkény áskál a józan rend intézetin; de közepette még ezen vad zajon-gásnak is kitetszik a rendelő kéz, mely az előkor kincseiből a születendő emberi nem számára kiválasztatott, s észrevétlen szabadúl meg a jelenidő mindent szerte-

romboló haragjától. Egy sivatag homály terjed most el a pu ztúlásnak ezen tág mezején, s csábító ingerrel nem bír többé, nem ellenállással, elnyomorúlt, elbágyadt maradványa lakóinak egy új hódoltató szemei előtt.

Tágas tér maradt most a színen, s egy új emberfaj, mely frisítő gyarmatjául a kimerült napnyúgotnak éjszak erdeiben nevedett, századok óta csendben s önmagától nem tudva bírja azt. Erkölcsi durvák és vadak, azok törvényei is; de tiszteli ő durva módjában is az emberi természetet, melyet finom rabszolgáiban az egyedül-uralkodó nem becsül. Hábotlan elmével s meg nem kísértve az adománytól, melylyel a meghódolt római kínálja, hív marad a frank saját törvényéhez, mely által győzedelmes leve, kevélyebb és bölcsőbb hogy sem a szerencse eszközeit szerencsétlen kezeiből fogadná el. Hamvai felett a római pompának üti fel vándorsátorát, s lándzsáját, mely fő kincse, a meghódolt földön s a bírói székek előtt szegezi ki, s maga a keresztyénség, ha egyébként békóiba kívánja a vadat vonni, kénytelen ezen rémítő fegyvert derekára övezni.

S íme, most eltávoz minden idegen kéz a természet fiától. Byzáncz és Mas-ília, Alexandria és Róma között széthányatnak a hidak, honába siet a félénk kalmár, s a tengereket bujdokló hajó árbocztalan nyugszik a révben. Egy folyamokkal s erdőkkel teljes sivatag, egy vad erkölcsök éjszakája hullámszik Európa torkolatjánál, s egy egész föld részét elzárja.

Hosszadalmas, nehéz s nagy emlékezetű háború kezdődik most; vad germániai szellem küzd egy új éghajlat gyönyöreivel, új szenvedésekkel, a példák csendes hatalmával, az összeomlasztott Róma hagyományival, melyek még új hazájában is ezer hallókkal leselkednek utána, s jaj egy *Klodion* utódjának, ki Traján uralkodószékén magát Trajánnak véli! Ezer hangok riadnak fel a scythiai vadont emlékezetébe hozni. Uralkodás szomja

és szabadság, dacz és állhatatosság, fortély és merészség keményen ütköznek egybe, az erő borzasztó törvénye visszatér, s századhosszat nem látni, hogy a párolgó fegyver elhülne. Szomorú éjszaka, mely minden fejeket elsetétt, függ Európa felett, s csak néhány sугárok csillámlanak fel, hogy a hátra maradt homályt még rémítőbbnek mutassák. Úgy tetszik az örök rend elfutott a világ kormányától, vagy távolabb célzt űzve lemondott a mostani embernemről. De egy a maga minden gyermekeinek egyenlő anyja menti meg azokban az elcsüggedő tehetetlenséget az oltár zsámolyánál, s a vas szűkség ellen, melytől fel nem oldozhatja, megerősíti őt az önáldozat hitével. Az erkölcsöt az elvadult keresztyénség oltalmába bízta, s a közép fajnak megengedi, hogy ezen ingadozó gyámbothoz támaszkodjék, melyet az erősbeknek ereje szétroncsol. De ezen hosszas háborúban együtt melegszenek fel státus és polgár; a német szellem hatalmasan védi magát a szívbilincselő despotismus ellen, mely a korán elgyengült rómaikat eltapodta. Elevenebb szökellel foly a szabadság forrása, s győzhetetlenül és teljes erőben érkezik a későbbi emberfaj azon szép századhoz, hol végtére az embernek és szerencsének egyesült munkája által vezetve, a gondolat világossága az eltökélés erejével, a belátás a hősi tehetséggel párosul. Midőn Róma Scipiókat és Fábiosokat nemzett, nem voltak bölcsei, kik rényök célját megmutatták volna; midőn bölcsei virágzottak, a despotismus a maga áldozatit megfojtogatta, s az ő megjelenésöknek becse az elgyengült században elveszett volt. A görög rény sem érte el a periklesi és sándori tiszta időpontokat; s midőn Harun a maga arabjait gondolkodni tanította, keblöknek tüze már el hült vala. Egy jobb genius volt az mely az újabb Európára ügyelt. A középkori hosszas fegyvergyakorlat a tizenhatodik századnak egy egészséges, izmos fajzatot alkotta, s az ész, mely most a maga zászlóját kiterjeszti, erővel teljes bajnokokat nevelt.

Mely éghajlat alatt hozta a fej a szívet lobogásba, s hol fegyverkeztette fel az igazság érzete *) a bajnokot? Mely helyen, hanemha itt, tapasztaltatott azon csudatúnemény, hogy a csendes vizsgáló elmélkedései az öldöklő csata hadi lármáivá váltanak legyen, hogy az önszerelem szava a meggyőződés erősebb szava mellett elnémult, hogy végtére az ember a legdrágábbat, a legnemesbért felszánni képes lehetett? A görög és római rény legfenntebb szárnyalatiban sem emelkedett a polgári kötelességeken felül, soha; vagy csupán csak egyetlenegy bölcsben, kinek neve korának legnagyobb szemrehányása volt: a legszentebb áldozat, melyet a nemzet a maga hőskorában tett vala, a hazáért volt. Egyedül a középkor folytában szemlélünk Európában oly léleklobbanást, mely az észnek egy magasabb bálványáért a hazát is feláldozza. S miért *egyedül* itt, s itt is csak egyetlenegyszer ezen tűnemény? Mert egyedül Európában, s itt is csak a középkor végén találkozott össze az akarat hatalma az ész világával, s egy még férfias emberfaj egyedül itt szállíttatott által a bölcsesség karjába.

A históriának széles egész tartományában, a státusok kifejtődését az ész kifejtődésével igen hasonlatlan haladásban látjuk. A státusok egyévvű növények, melyek rövid nyár alatt elvirúlnak s a nedvek bősége miatt sebes rothadásba mennek át; a felvilágosodás lassú növény, mely, hogy megérjék, szerencsés eget, gyakor ápolgatást és a tavaszoknak hosszú számát kívánja. Honnan ezen különbség? Mert a státusok szenvedélyekre

---

*) Vagy ami annak tartaték. Nem szükség, úgy hiszem, mondani, hogy itt az *anyag értéke*, mely megnyerettet, nem jó számításba, hanem a kezdetbe vett munka nehézsége; nem a műv, hanem a reá fordított szorgalom. Lett legyen az akármí, mely miatt a küzködés támadt, az mindég a józan okosságért való küzködés volt; mert csak okosság útmutatása által fedeztetett fel a hozzá való jus, s egyedül ezen jus miatt forrtanak a viták.

vannak bízva, melyek minden kebelben gyűjtványra találnak, a felvilágosodás ellenben az észre, mely idegen segédek által fejlődik ki; újabb s újabb találmányokra, melyeket az idő és esetek csak lassanként hordanak együvé. Mi sokszor virágzik s hervad el az egyik növény, meddig a másik csak egyetlenegyszer is megérhetik! Mely nehéz tehát az, hogy a felvilágosodást a státusok várják, s a későbbi okosság a korábbi szabadságot még megjelje. A világ történeteiben csak egyszer adta fel magának az előlátás ezen problémát, s mint fejtette meg, láttuk. *)

Csak Európában vannak státusok, melyek felvilágosodottak, erkölcsösek és egyszer smind függetlenek is, egyébkül mindenütt vadság lakozik a szabadsággal, szolgaság a műveltséggel. De egyedül Európa is volt az, mely háborgó évezredekön vívta magát keresztül;

---

*) Szabadság és kultúra, bár milyetén elválhatatlanul legyenek a magok fő teljességében egymással egyesülve, s teljességekhez csupán ezen egyesület által emelkedve, nehéz őket még is a magok eredetében összekapcsolni. Nyugalom a kultúra feltétele, s még is a szabadságnak semmi sem veszedelmesb, a nyugalomnál. A régikor minden elfinomodott nemzetei kultúrájuk virágát önnön szabadságokon vették meg; *mert nyugalmat az elnyomatástól nyertek*. S épen azért vált romlásokra a kultúra, mert romladékony anyától vette lételét. Hogy az újabb népek ezen áldozattételtől megkíméltesse, azaz: hogy nálok kultúra és szabadság egyesüljön, a nyugalmat egy egészen más úton kelle megnyerniök, mint a despotismusc. De egyéb út nem volt lehető, mint a *törvények*, s ezeket, a még szabad ember csak önnön maga alkot hat magának, amire csak a haszon átnézése vagy tapasztalása, az ellenkező balkövetkezéseinek fogja öt elhatározni. Amaz azt tette fel, aminek még jövendőben kellett történnie, és így egyedül a törvénytelenység balkövetkezései által kényszeríttethetik. De a törvénytelenység igen rövid tartékonyaságú és sebes lépésekkel vezet az önkényes hatalomhoz. Mielőtt az okosság a törvényeket feltalálhatta volna, addig az anarchia rég despotismussá lehetett vala. Hogy tehát az okosság időt találjon magának törvényeket alkotni, a törvénytelen lételnek meg kellett vala hosszabbúlnia; s a középkorban ez történt.

s ez évezredek csak az ötödik és hatodik századi pusztítás hozhatta elő. Az nem őseiknek vére, nem az ő fajzatjoknak karaktere, ami atyáinkat az elnyomás jármától megmentette, mert az ő hasonlólag szabadon született rokonaik, a turkománok és mancsuk is meghajtották nyakokat a despotismus alatt. Nem európai földszín és az éghajlat, mely nekik ezen sorsot osztá; mert ugyanezen földszínen s éghajlat alatt szenvedték a brittek és gallok, a hetrurok és lusitánok a rómaiak jármát. A vandálok és húnok fegyvere, mely kímélet nélkül öldöklötte nyúgotot, s amaz erős népfaj, mely a megtisztult nézőszínt magáévá tette volt, s egyezer esztendejű háborúból győzhetetlenül tért meg, — ezek voltak a mi szerencsénk teremtetői; s imígy találjuk fel a rendnek lelkét újra két legborzasztóbb jelenetekben, melyeket a história felmutathat.

Úgy tartom, ezen hosszas kicsapongást nem szükséges mentenem. A históriai nagyobb epochák szorosban vannak egymásba fonódva, hogysem egyik a másika nélkül felvilágosítt thatnék. A kereszthadak története csak kezdete azon talány felfejtésének, melyet a történetek philosophusa magának a népek vándorlásában feladatva szemlél.

A tizenharmadik században lőn, hogy a világ genius-a, ki eddig homályban teremtve szőtt, a leplet félrevonta, hogy nagy munkája egy részét mutassa. A setét ködfátyol, mely Európa láthatárát ezer esztendeig borította, ezen időpontban foszladoz szét, és tisztább égtelket le. A papi egyformaság és politikai egyenetlenség, hierarchia és feudalismus egyesült nyomorúságainak, meggyűlve és kimerülve a tizenegyedik század lefolytánál, a maga legirtóztatóbb születésében, a szent háború lármái közt, magoknak kelle saját enyészetöket elkészíteni.

Egy vakbuzgalom nyitja fel ismét az elzárt napnyúgot, s a felnőtt gyermek kilép az atyai hajlékból. El-

bámúlva pillantja meg magát az új népek közt, örvend szabadságának, örvend merészségének a thráciai Bosporusnál, elpirúl Byzánczban a maga vad ízletén, bárdolatlan, tudatlan létén, s megrémül Ázsiában a maga szegénységén. Amit onnét veve és haza hozott volt, mutatják Európa történetkönyvei; napkelet históriája — ha volna egy — meg fogná mondani, amit ő ezekért ada és hátrahagyott. De nem úgy rémlik-e, mintha a frankok hőslelke még egy múltékony életet lehelte volna haldokló Byzánczba? Váratlanul szedi a Komnénusokkal össze magát, s a németek egy rövid látogatása által felerősödvén, megyen e pillantat óta nemesebb lép-
tekkal a halálra.

Megette a keresztes vitézeknek építi fel hídját a kalmár, s a kelet s nyugat között újra feltalált köteléket, mely egy harczi szédület által múltékonyan kapcsolta össze, megállapítja, s megörökíti a még hatalmasb kereskedés. A levanti hajó ismét üdvezli jól ismert folyóit, s gazdag szállítványa szorgalomra ingerli a sovár Európát. Nem sokára szükségtelen lesz neki a hetevénycsillag vezérfáklyája, s erős törvénynyel önmagában biztosan ereszkedik az ismeretlen tengerre.

Ázsia vágyai hazájába kísérik az európai; de itt saját erdei nem ismernek többé rá, s más zászlók lebegnek várai felett. Elszegényedvén saját hazájában, hogy Euphrát partjain ragyoghasson, végtére lemond függetlensége imádott bálványáról, a maga ellenséges uralkodó hatalmáról, és megengedi rabszolgáinak hogy a természet jusait arannyal váltsák meg. Önkényt nyújtja karjait a rab bilincsalá, mely őt ékesíti ugyan, de a soha meg nem szelídlíhetőt meg is szelídíti. Királyi méltóság emeli fel magát azonban, és a szántóföld rabszolgái emberekké válnak, s a pusztulás tengeréből támad fel egy termékeny ország, a nyomortól meghódítva — a *polgári község*.

Az maga, ki e vállalat lelke volt, s az öszves keresztyénséget a *maga* nagyságáért munkáltatta, a *római*

hierarcha, látta reményeit megcsalva. Felleggkép után kapkodva keleten, nyugaton valódi koronát játszott el. Ereje a királyok gyengesége volt; az anarchia és polgárhaború azon kimeríthetetlen fegyvertár, melyből mennyköveit szedte. Most is szórja még ezeket — de most a királyok megerősített hatalma áll ellene. Az egyházatok, a mennyországtól elzáró interdictum, a szentelt kötelességektől felmentés nem oldja fel többé azon üdvös kötelékeket, melyek az alattvalót törvényes uralkodójához csatolják. Hatalom-vesztett haragja hiába küzd az idő ellen, mely trónusát felépítette, s most arról levonja őt. A középkor e rémképét labonaszülte, a meggyengülés nevelte nagygyá. Bármilyen gyengék voltak gyökerei, oly gyorsan és ijesztőleg nőtt fel a tizenegyedik században, hogy párját nem látta egy időkor sem. Ki hitte volna a legszentebb szabadság ellenségéről, hogy a szabadságnak küldetett segédül? Midőn a királyok és nemesek közti küzdelem hevesebb lőn, az egyenetlen küzdők közibe állott, s feltartóztatta a veszedelmes eldöntést, míg a *harmadik rendben* egy jobb küzdő nőtt fel, a percz teremtményét felváltani. A zavar által gyarapodva, most a rendtől sorvadtt el; az éj szüleménye eltűnt a világosság előtt. De eltűnt-e a dictátor, ki a megbukott Rómának Pompejus ellen segedelmére sietett? Vagy Pisistratus, ki Athéna pártjait megosztotta? Róma és Athéna a polgári háborúból szolgáltságba mentek át — az új Európa szabadságba. Miért leve Európa szerencsésebb? — Mert itt egy tünedékeny phantóm tette azt, amit ott a maradandó hatalom; mert egyedül itt találkozott kar, mely eléggé erős vala az elnyomatást gátolni, de gyenge azt gyakorlani.

Mi másként veteményez az ember, s mi másként hagyja őt a sors aratni? Hogy Ázsiát trónja zsámolyához kösse, hősfiai millióját áldozza fel a szent atya a szaracénok kardjának; de ezekkel széke legerősb támaszait vesztette el Európában. Újabb jusokról s újabb nyereendő koronákról álmadoz a nemesség; s engedelmesebb szívét hoz vissza uralkodói lábaihoz. Bűnbocsánatot s

paradicsomi gyönyörűségeket keres a jámbor zarándok a szent koporsónál; egyebet és többet nyer, mint amit magának ígért vala. Ázsiában találja fel újra saját embe-
riletét, s innét hozza magával európai rokonainak a szabadság magvait: — sokkal fontosb szerzeményt, mint Jeruzsálem kulcsai, vagy szögei a Megváltó kereszt-fájának.

V.

NÉHÁNY VONÁS

L O R D C H A T A M

CHARAKTERÉBŐL.

Anglia ritkán volt nagy férfiak szükeiben, de Anglia becsülte is minden időben kitünő elméit. Eme boldog szigeten szabad tér nyílik a szónak és írásnak, a közvélemény ezen két hatalmas tényezőinek. Pedig ki nem tudja, mi ellenállhatlan hatású a közvélemény, mely Talleyrand szerint is „nagyobb észszel bír mint Voltaire, nagyobb észszel és hatalommal mint Napoleon, nagyobb észszel mint valamennyi minister aki volt, van és leend.“ A szabadon nyilatkozó közvélemény buzdítója és jutalmazója egyszersmind Angliában a fejlődő elmének. Teljesen önzés nélkül nem születik ember, dicsvágy nélkül felette ritkán nagyobb szerű szellem. Mindkettőnek a közvéleményben nyílnak koszorúi. Az egykorúak elismerése és méltánylása kedvesebb jutalma a nemes, nagyra törő kebelnek az anyagi haszonnál, sőt amaz gyakorta eszközlője emennek is.

Az ó világ két nagy nemzete, görög és római, is nagy tiszteletben és kitüntetésben részesíté férfiait, kik polgári vagy hadi, művészi vagy más pályán kortársaik közül kiváltak. S mely népnek volt annyi nevezetes férfia, mint Róma vagy Görögországnak? Az újabb népek közt a francia, de még inkább az angol, tűnik ki e részben.

Anglia polgára, ha valamely kitünő szolgálatot tett hazájának, mindkét parlamenttől nyilvános köszönetet veszen; megyék, városok, társulatok, egyes polgárok hálalevelekkel, ajándékokkal tisztelik meg; nagy tekin-

télyű egyesületek nevezik tagjokká, ünnepélyes lakomák, melyeket a nép örömjaja emel, tartatnak tiszteletére; pénzek veretnek, szobrok állíttatnak emlékeztére. Mind annyi szép jutalmi a polgárerénynek, s oly varázserejű ösztönök nagy tettekre, hogy őket magok Róma büszke diadalmenetei is csak fényvel és pompával, nem valódi értékkel haladják meg. *Rodney* admirálnak — miként *Archenholz* „*England und Italien*“ című munkájában említi — azon fényes győzelmeért, melyet április 12. 1782. Sz. Domingónál a francia seregeken nyert, a két parlament köszönetet küld, fényes társaságok vendégelték meg, tiszteletére emlékpénzek verettek, a király párré s ország bárójává nevezte, s a parlament maga s gyermekei számára 2000 font sterling-évdíjjal ajándékozta meg. A nagy hírű *Wolfe* tábornok halálát, ki *Quebecknél* aszerint, mint a görög *Epaminondasról* tudjuk, végezte dicsőséggel teljes hadi pályáját, az angol nép mai napig a legrészleteseb körülményekkel el tudja regélni, s méltó fájdalommal emlékezik a dicső férfúró, kinek valamint mindenki bámulta vitézségét, úgy egyszersmind rokonszenvvel volt iránta szeretetre méltó jellemeért. Szám nélküli efféle események bizonyítják, mint méltatja az angol nép kitűnő férfait. S ez lön egyik nem csekély oka a többek közt Anglia fölemelkedésének a nagyság azon fokára, melyen még alig volt a földtekének egy nemzete is valaha. Egyes nagy polgárok alkotói a nemzet nagyságának, s nagy férfiak nélkül még egy nép sem emelkedett ki a mindennapiság köréből.

Anglia, miként említém, becsüli férfait, s nem feledkezik meg senkiről, ki a hazának kitűnő szolgálatot tőn, ezért oly számosak ott az ünnepelt nevű honfiak, mert semmi nincs nemes érzelmű halandónak hizelgőbb, semmi nem tüzeli és buzdítja inkább a lelket magasra törekedni, mint nemzetének becsülése.

Azon férfú neve is, kinek életpályájából itt néhány vonást rajzolni szándékom, egyike Anglia legünnepeltebb neveinek. *Pitt Vilmos* — vagy hogy nagy hírű fiá-

tól, az ifjú Pitt Vilmostól, 'megkülönböztessük — *Chatam Vilmos* azon emberek közé tartozik, kiket az angol óriásfajnak nevez. Ő Westminsterben született '1708-ban. Apja, Róbert, cornwalli falusi nemes volt, nagyapja Tamás, madrasi kormányzó, ki a francia királynak azon híres gyémántot, mely maig is nevét viseli, 300,000 talléron adta el. Chatam apja nem volt vagyonos és fiának 100 fontnyi évjövedelemnél nem hagyott többet. Első neveltetését az etoni és oxfordi tanodákban nyeré.

Ifjú kora azon időszakba esik, melyben a toryk és wighek egymás elleni szenvedélyes villongása forrott, egyik egy, másik másféle kormányt óhajtván. A pápa iránti ellenszenvben s a francia hódítás elleni gyűlöletben azonban mindkét párt egyet értett. Ezen gyűlölet a Franciaország elleni hosszas háború által, és XIV. Lajos önkényes kormánya miatt, még inkább élesedett, táplálta s iskolák s egyházakban papoktól, kik félelmet s aggodalmat terjesztettek, miszerint a francziák segedelme által az elűzött királyi család s a katholikai egyház uralma visszatérend. Eme gyűlölet képezé egy részét az angol nevelésnek, más részét pedig a hon s alkotmány, igazság és munka-szeretet, és erkölcsi szigorú fenyíték. Ezen kül benyomások közt fejlett ki Chatam, s már az ifjában sejthető volt a leendő férfiú. Ő természetes méltósága és kellemes viselete által első pillantatra megnyert mindenkit. Beszéde, arczvonási nemesek valának, s őt látni és hallani kellett egyszerre. Ifjúsága napjait leginkább a classikai hajdankor tanulmányainak szentelé. Elragadtatva olvasa a görög és római nagy népekről s férfiakról, s azok tettei s irataival tölté el lelkét, emelte kedélyét.

Eleinte hadi pályára lépett. Rokonai zászlótartói tisztséget vásároltak számára. De kevés hajlama volt ezen pályához; s a zászlótartó korának első állodalmi férfivá képezte magát. Minden idejét, melyet egészsége — mert köszvényben sínló volt — és ügyvédi állása engedett, a régi Hellas és Róma viszonyainak és hőseinek tanulására szánta, kik hazájokat szó és tettel di-

csőfítették. Ezeknek boldog kora és közügye lebegett szemei előtt, midőn hona fölemelésére gondolt.

1735-ben Old Sarum városa képviselőjévé választván őt, az alsóházban az ellenzékiek közt foglalt helyet. Itt mély belátása, szabad, félni nem tudó lelke, szónoki ereje s önzetlenül lángoló hazafisága által köz figyelem s beszéd tárgya lőn. Walpole Róbert állott ekkor a kormány élén, kinek nézetei épen nem voltak olyanok, hogy Chatam helyeslését megnyerhették volna. Midőn a walesi hercegnek szász-góthai hercegnőveli házassága jött vitatkozás alá, Chatam védelmére kelt, és kedvezőleg nyilatkozék, s e miatt a hálás trónörökös őt kamarásává nevezte. A ministerium, mely, más véleményben volt, ezért igen felindúlt ellene, s nem tudván őt egyébként megboszuálni, kényszeríté zászlótartói hivatalának letételére. A gyűlölt kormány ezen bánása még inkább nevelte a népnek irántai szeretetét. Ez időbe esvén a spanyolországi háború, a ministerium élesebb rendszabályokat akart behozni a gyalázatos matrózfogdozás iránt. Chatam szónoki tehetségének egész erejével ellenszegült, mire Walpole, elkeseredvén ez ifjú ember vakmerésségén, kiönté rá epével teljes gúnyait. Chatam nem döbbsent meg a hatalmas ministertől. Nyomorúnak nevezte őt, ki látva tévedései kártékony hatását, azokat újakkal tetézi, s ő, kinek korlátozottságát a kor csak merevenebbé teszi, nem érdemli meg, úgy mond, hogy ősz hajai a megtámadástól kíméltessenek.

Bár a közvélemény Chatam mellett nyilatkozott volt, mégis Walpole kormánya megbukása után, nem juthatott ministeri állomásra, mert nem bírta a király kegyeit. De ő nem volt azon férfi, kit könnyen el lehetett rettenteni; minél ellenségesb indulattal volt iránta a kormány, annál szorosabban csatlakozott a néphez s annak ügyéhez, s lemondta kamarási hivataláról is. 1744-ben vagyoni állapotja is javult, mert özvegy Marlborough hercegné végintézetében 10,000 font sterlinget hagyományozott számára, mint magát kifejezte, személyes érdemeinek tisztelete jeléül, s mivel oly nemes

önzetlenséggel tartá fenn a törvények tekintélyét s az ország romlásának ellene munkált.

1756-ban a newcastlei herczeg alatt új ministerium alakítottatván, abban Chatam is foglalt helyet, de hivatalt nem sokáig vitte, mert társaiétól különböző nézetei voltak, s a király némi egyéni szándékainak is ellenszegült, miknek következtében állomásából elbocsáttatott. Azonban mind szándékai tisztasága, mind elméje rendkívülsége által annyira megnyertes bírta volt a nemzet szeretetét, hogy a népnek köz kívánatára s Angolország másik nagy férfja és szónoka a nemes *Fox* befolyása által a király újra megbizta őt ministeri hivatallal, és a kimaradt Legge helyébe kincstári cancellár lön. „Sire, így szólá Chatam a királyhoz, ajándékozzon meg engem bizalmával, s én meg fogom azt érdemleni.“ A király válaszolt: „Érdemelje meg ön bizalmamat, s meg fogja azt nyerni.“ Chatam nem úgy értette e szavakat, mint a király akarta volna. De soha sem érdemlette még meg senki ura bizalmát jobban, ha az valódi értelemben úr volt.

Ő jún. 29. 1757. lépett a kormány élére, s azonnal kitűnt rendkívüli tehetsége egész hatalmában. Most bizonyítja be, mit tehet az, kinek ereje s akarata van, ki célját ismeri, mely után törekednie kell, s ismervén az ahhoz vezető utakat is, szilárdsággal bír ezen úton járni. Ő volt most a kormány lelke. Sebesen elébe vágott Choiseul francia minister minden számolásainak. Lángszava kihangzott a parlamentből egész Anglián keresztül. Új fiatal erő mutatkozott az elaggott kormányban, s a nemzet, minden tehetségeit felajánlá egy ily kormány segedelmére, mely bizalmát bírta. Németországban a hét éves háború erélyesen folytatott, s a porosz király évenkénti pénzsözveget kapott segedelmül. Az angol hajóhad alig felényi erővel megverte és szétűző a francziát. Oly túlerővel folytatott a háború, hogy Choiseul Madridba ezt írná: „Francziaországot nem tekinthetni többé kereskedési hatalomnak. Neki sem künn, sem honn nincs hitéle. Mi nem vagyunk húsz mil-

liót előtcremteni képesek, a nélkül, hogy a kamatfizetést felfüggeszszük, ebből pedig forradalom törne ki.“ A spanyol király ajánlotta békítő közbenjárását, de Chatam visszautasítá azt, mondván, hogy nincs idő békére gondolni. Angliának még nagyobb hódításokat kell tennie, hogy kereskedésének teljes kifejlődést szerezhessen. Az állodalmak háborúk által lettek hatalmasokká; így tevé magát Franciaország is nagygyá, s a jelen háborúban Anglia jogszerűleg gyengíti és alázza meg versenytársát. Ő nem akarja minden hódításait megtartani, azonban ügyét nem választhatja el Poroszországtól, s a spanyol közbenjárást el kell utasítania, mert az az amerikai francia gyarmatok sorsa iránt több békétlenséget tanusít, hogy sem elfogulatlan közbenjáró lehessen. De az ezen szavakban kifejezett célok elérése sokkal nehezebb lön, midőn III. György király lépett a trónra (oct. 25. 1760.), mivel ő német örökös tartományai iránti szeretetből békét óhajta, s mivel lord Bute kedvenczévé válván a királynak, a toryk befolyást nyertek, s a wigh ministerium feloszlása várathatott. Mielőtt Chatam a ministeriumból kilépne, a francziákkal békealkudozásokat teljesen megszakasztá. A király, ámbár nem volt vele egy politikai nézetén, becsülte őt, s midőn hivatalából kilépett, 3,000 fontnyi nyugdíjt rendelt számára, melyet halála esetére özvegye és legkorosabbik fia is megnyerendők voltak.

Hogy az alsóházból, hol a kormánynak veszélyes volt, elmozdítottassék, 1766-ban *burtoni* viscounttá és *chatami* gróffá neveztetvén, a felsőházban nyert ülést. Anglia népe ismerte érdemeit. London városa köszönő írást küldött hozzá és a Blackfriar-hídnál tisztelő felirás tétetett számára; az angol nép szabadsága palládiuma gyanánt nézte őt. Már ekkor intette a kormányt. és tanácslá, hogy az amerikaiakkal kímélve bánjék. S midőn 1775-ben háborúra kelt a dolog, így szólott:

„A történettudomány mindig kedvencz tanulmányom volt, s büszkélkedve, hogy angol vagyok, a görögök s rómaiaktól a hazaszeretet nagy emlékezeteit örömmel

és készséggel vettem át lelkembe. Ennek következtében nyilvánítom most, hogy a szabadságnak amaz ünnepektől földén sem a nép, sem a tanács nem látszik előttem viseletében nemesebb és szilárdabbnak, mint a philadelphiai congressus. Ezen bölcs követek beszédeinek megfontolása után azt mondom: ministereink dicsekvő szavai és fortélyai épen oly tehetlenek ily szellemek megalázására, valamint ezigeünk ereje arra, hogy egypár ezer fölfegyverzett hesseni rabszolga segedelmével egy országot lepyomjanak, hol a szabadság szenvedélye, az azt megalapító minden erényekkel mérhetlen nagy térek felett lehel. Vak ministerek! nem látjátok, hogy Amerikának Hambdenei és Sidney-i vannak? Az ellenszegülési szellem, mely azt ma lelkesíti, ugyanaz, mely eldödeinket tüzelte, hogy az önkény-követelte adót elhárítsák, miután hajdan rézlagra vésetett azon elv, miszerint Nagy Britanniának semmi alattvalója meg nem adóztathatik, csak saját megegyezésével. Kívánjunk magunknak szerencsét, hogy a wigheknek, alkományunk szilárd alapja hű öreinek, kiáltása túl az atlanti tengeren viszhangzik. Nekünk hű wigheknek most még inkább meg kell ismernünk az angol-amerikaiakban testvéreinket, mint valaha. A mi dolgunk, folytonos előterjesztésekkel kieszközölni, hogy anyaföldjökkel kibéküljenek. Egy pillantatot sem kell elveszteni, hogy hozzájuk közeledjünk. Ők még rémei lehetnek Francia és Spanyolországnak, és megszentetlenítő szövetekezéseket gátolhatnak; az nem ellenkezik dicsőségünkkel. Seregeink Amerikában még nem szenvedtek csatavesztéseket. . . . Látom a csodálkozást e szavaimon. Ministereink színlik, mintha a tapasztalatlan honvédtől nem félnének: én azonban igen félek a szabad emberek önvédelmétől. De mik tehát eszközei a kibékülésnek? Visszavegyük először az egyik, aztán a másik határozatot? Nem, hanem vegyünk vissza mindent egyszerre, mi testvéreinket megalázza és bántja; mindenek előtt pedig a bostoni hadsereget távoztassuk el, melyet ott úgy is csak kudarcz látszik várni.“ A kudarcz valóban be is követke-

zett gyorsan e beszéd után, mivel a parlamenti nagy többség a háború és ministerek mellett szavazott.

Gróf Chatam egyike volt a legnagyobb hazafiaknak, kiket a történetírás Anglia ministerei közt felmutathat. Oly férfiú, kiben a rendkívüli elme, a legnemesebb szívvel és határtalan honszeretettel volt párosúlva; vállalkozó, mindenek felett uralkodni tudó szellem, tele eszközökkel és nagy eszmékkal, és a legnemesb eszmélettől oly korszakban, midőn a romlás, hazájában mint mirigy terjedett, s minden erény elenyészttével fenyegetett, ő erkölcei tisztaságával tüntette ki magát. Soha sem volt még minster iránt oly általános bizalom ez országban, mint melylyel ő dicsekedett, soha oly egyesség király, parlament, és nép között mint az ő, fájdalom, csak rövid ideigleni dicsőséges kormánya alatt. Terjedt volna ez csak két évvel továbbra, úgy Anglia nem látott volna amerikai háborút, s a hatalom, dicsőség és virágzat oly magasságára emelkedik, melyekhez képest 1762-ki viszonyai csak árnyék voltak. 1760-ban a spanyolnak háborút üzeni az ő tanácsa volt, előre látván, miképen a spanyol udvar csak azt várja hogy ezüsthajója — mely Amerikából évenként Európába hozta a drága érczeket — biztosságban legyen, s magát azonnal ellenségnek fogja nyilvánítani. Fogadtatott volna el tanácsa, az az angol hatalmába esvén, a spanyolnak törvényt szabhatand vala. De a parlament elveté azt, és Chatam jóslata pontosan teljesült, mihelyt tudniillik az utolsó gálya a cadixi öbölbe szállott, sőt még azon nap, hogy híre Madridba ment, a spanyol, álarczát letevé, a háború kilobbant. Hasonló tanács vala, hogy Amerikában minden francia szigetek hódíttassanak meg, semmi visza nem adatván. Így a teljesen semmivé tett francia tengeri erő többé fel nem emelkedendett; de ez hasonlólag ellenkezőkre talált.

Közljük töredékét egy beszédének, melyet 1762-ben mondott a parlamentben, nem sokára hivatala letétele után. Belőle látszik magas szelleme, és mély belátása, melylyel állodalmakat s embereket átlátni tudott.

„Anglia egész Ocean kulcsait tartja jelenleg kezében. Hatalma nagyobb mint bármely állodalomé Európában; még két-három táborozás, s minden végre van hajtva. Minek tehát e szünetek? Minek ellenségünknek időt engedni, hogy a béke alatt megerősödjék? Miért nem akarjuk min nagyságunk munkáját bevégezni? — Európa, úgy mondják, gyanakodni kezd, s azon idegenség, melyet mi a béke iránt mutatunk, a még egyik pártra sem hajlott hatalmakat tartózkodókká teszi, s félő, nehogy egymás közt egyesüljenek. Mit nekünk Európa gyanakodása? A politika azt tanácsolja, mutassuk, mintha mi az effélét nem vennők észre, meddig az erőt felettök kezünkhöz nem ragadtuk; mihelyt ez megvan, a színlés felesleges. Van-e ok reá, hogy a neutralis hatalmak szövetezését rettegjük? Nem vagyunk-e mi erősbek, mint valamennyi tengeri hatalmak összesen? Spanyolország épen alkalmas időben nyilatkozik ellenünk, vagy legalább azon időben, mely általunk leginkább használható. Ha ezen korona a neutralitást a háború elején töri meg, minket nagy zavarba ejthetendett: de ő várt, míg Franciaország tönkre jutott, s akkor jelenté ki, miképen mellé áll, hogy magát is megbuktassa. Ellenségeink jobb szolgálatot tesznek nekünk, mint min magunk tudnánk. Ha parancsolnók, hogy érdekünkben munkáljanak, nem munkálhatnának jobban. A háború folytatása egyedüli hatalmunkban álló esz. köz arra, hogy a súlyegyent fenntartsuk, s akadályozzuk, nehogy egy nagy hatalom Európát bilincsekbe verje, Franciaország tengeren le van verve, de nem szárazföldön is. Három éves béke ezen országnak visszaadandja minden elvesztett erejét. Engedjünk a francziáknak ennyi időt, akkor ismét elülről kell kezdenünk. Mit segíthet rajtunk Amerika, ha Franciaországnak örökre el nem vesszük e-zközeit bennünket nyugtalanítani? Mi már sok békekötéseket tettünk ezen koronával, s mit segített mind az rajtunk? Kényszerített új háborúkat kezdeni. A háborúk tömérdek költségeinkbe kerültek; ha nem kötünk hasznos föltételek mellett békét,

úgy győzedelmeink által többet veszítendünk mint amit nyertünk. Mi különös hasznót hajthat nekünk Canada a terreneuve-i halászat szabad és nyugodt birtoka nélkül? Mit nekünk átengedni akarnak, költségeink huszad részét sem teszi. A nép, mondják, békét óhajt; de tudta-e ezen nép valaha mit akar? Ez beteg test, mely csaknem mindig eszelősködik; másnak kell helyette gondolkodni, mert ő nem képes. Nincs tehetségében, mondják, többé az adót fizetni; szinte így beszéltek a háború második évében és szinte így fognának, ha az még tíz évig tartana. Az ország, mondják, tönkre van téve, de nincsenek-e mind azok is, kik velünk harcolnak? És az országok nem azon arányban szegények vagy gazdagok-e, melyben más országok azok?...“ stb.

Egy alkalommal a ministerek a sajtó és az írók ellen szigorúbb rendszabályokat indítványoztak, s a nyilvános szó annyira gyűlölt szabadságának hatalma komoly veszélylyel volt fenyegetve. Chatam felszólalt védelmére a szabadságok ezen legelsőbbikének, melynek ótalma alatt egyedül biztos minden egyéb szabadság. „Ily rendszabályok mellett, mond ő, milyeket ti ajánlotok, a legártatlanabbnak is rettegni kell életeért, holott a mi alkotmányunk azt kívánja, hogy minden angol lak, saját lakójának vár legyen, bástyák és árkok nélküli vár; legyen bár az szalmakunyhó, mely körül az egek viharai zúgnak, melybe a természet elemei berontanak. Mit az elemek tesznek, a király azt nem teheti, a királynak azt nem szabad merészlenie.“

Általánosan tudva van, mint harczolt az amerikai háború ellen, s mily pontosan tudta annak az angolokra nézve szerencsétlen következeit megjövendőlni. „My-lordok, monda egyik parlamenti beszédében, nektek semmi jogotok amerikai polgártársaitok erszényéhez s még kevesebb életéhez. Ő aláveti magát törvényeink kényszerűségének ipara tekintetében, s nemzeti kereskedésünk szabályait követi, mert látja, hogy az szükséges; ő nem békételen, hogy gypjat kell vennie, és a ti takácsaitok és szabóitokat használnia, mivel ti úgy ki-

vánjátok: de midőn ruháit felöltötte, azt mondhatja, hogy azok övéi, mondhatja, hogy azokat bírni nem fogjátok, mert ha még azokat is oda engedné, nem volna többé biztos ünge iránt. Mylordok, az amerikaiak szorgalma negyven éven át gyámolt benneteket. Ti a kereskedés nagy anyagait nem csak olcsóbban vettétek Amerikától mint másországoztól, hanem még csak nem is fizettétek ezen anyagokat pénzzel, csak feldolgozott aruczikkékkel, melyek a mérleget annyira a ti hasznokra nyomják le, hogy az amerikaiaknak egy shillingek sincs, mely ne a tiétek volna. Ez azon nagy, azon llandó, azon gyámolító adó, melyet Amerika fizet, mely ezen tiszteletre méltó épület porrá omlását gátolja. Az amerikaiak vagy kinevetendik a ti mostani rendszabályaitokat, vagy jó sikerrel mutatandják meg a feletti érzékenységet. Ha hideg vérűek, úgy megfoghatóvá teendik mit veszítetek. Ha fegyverben keresendnek menedéket, ti lesztok az első s talán egyetlen szenvedők; nektek meg kellend romlanotok, ők pedig fognak gondoskodni menekvésökről. Agg ember vagyok, közmunkákban öszültem meg; tanácsom tapasztalásból jó; talán van valami értéke. Hívjátok vissza maroknyi seregetek az öldöklés gyalázatos munkájából. Ők sem képesek, sem készek parancsaitok teljesítésére. Legyetek Amerika baráti, saját érdektek és saját biztosságtok kívánja ezt. Még óhajtani fogjátok hajlamaikat, ha fegyvereiket ellenetek emelendik.“ stb.

Mivel azonban ezek a gyarmatokra nézve oly kártekonny törvények mégis elfogadtatának, kérte a pairesket mindenekre, ne egyezzenek meg bennök, mert ő bizonyosan tudja, gyalázattal fognak visszavonatni. „Uraim, mond ő, azon emlékezetes napon, mely Amerika sorsát örökre eldönté, uraim, minden bizonynnyal vissza fognak vétetni ezen törvények. Becsületemet teszem fel zálogúl, hogy vissza fognak. Tartsanak önök engem esztelen embernek, ha vissza nem fognak.“ Mit megjósolt, az teljesen bekövetkezett két év múlva, s pedig a brittek gyalázatával, mert a békebiztosok Amerikába

küldetvén, a congressus által még csak kihallgatásra sem méltattatának.

Azon rendkívüli erő, mely szónoklatában volt, bámulatra méltó. Kik beszédeit hallották, mond egy halála után megjelent irat, harmoniával teljes hangjában gyönyörködtek, vagy méltósága előtt reszkettek; kik szelleme lángját szemeiben olvasták, kikbe azon fenség és fénykör, mely egész alakján előmlött, tiszteletérzelmet öntet, kik keresztülható tekintetétől visszadöbbennek; tanúk lehetnek, mily szónoki tehetségnek volt ezen rendkívüli férfiú birtokában. Hangja útjárta a hallgató lelkét, s ő beszéde folyamát annyira tudta mérsékleni, hogy szavai mindig teljesen érthetők voltak s belőlök a hallgató egyetlenegy tagocskát sem veszíthetett el. Kortársai ítélete szerint nem volt színész, ki az előadó művészetben meghaladta volna, még a nagy híré Garrick is elismerte e részben maga feletti fensőbbbségét. Angliának, szakértők állítása szerint, Burke, Fox, Sheridan, Pitt (Chatam fia) s az újabb kor kedvence, Canning, legjelesebb szónokai, de mind ezek felett Chatamnak adatik az elsőség. A még élő Canningról jelesen magok azt vallák az angolok, hogy nem lelkesít és győz annyira, mint Burke, nem ragad magával mint Fox mindent elsodró özöne, nem gerjeszt oly parancsoló tiszteletet és lélekrázó rettegést mint Chatam. Némi természet-ajándékozta kellem volt személyében, s beszédei testének bármely helyzetében, még midőn beteg állapotjában mankókon jelent is meg a parlamentben, s ülve szónokolt, soha sem voltak visszatetszők. *)

---

*) Minden habár kevésbé mévelt, de szabad népeknél, már legkorábbi időkben némi hatalommá emelkedett fel a szónoklat, és befolyást szerze magának a köz gyűléseken vitatás alá került tárgyak feletti határozatokra, mielőtt még a szónokművészet szabályai megalapíttattak volna. A legrégebbi irat, mely e tárgy felől elméletileg szól, Aristoteles Rhetorikája, s ez már egy később kori munka, melyet gyakorlati nagy szónokok előztek meg: Perikles, Demosthenes, Aeschines. Így volt ez Rómában is. Előbb voltak szónokok, mint szónoklat szabályai.

Mint személyesült nemtője Britanniának uralkodott e hatalmas szellem fejedelme akarátán, a parlament törekvésein, s az angol hadak vitézségén. Kormányja az ő akaratóból állott. Minden többi ministerei alárendelteinek, látszottak, nem mintha ő felettök önkényes hatalmat bitorlott volna, hanem mivel tiszta szándékát, mélyen láló elméjét mindenki ismerte, szívesen hódolt nézeteinek. Ama mindent merő, szilárd britt szellem, mely balgagtag kormányok s nyilvános szerencsétlenségek hosszú láncolata alatt csaknem lehanyatlott vala, mintegy újjá születék, mihelyt a sors ezt az erős kart a kormányra tette. Az ő intézkedései alatt Britannia köz dolgai bizonyos erkölcsi fennségben jelennek meg, s a nemzeti vi-

---

A szónoklat csak szabad népeknél fejlődhetik ki. A görög s rómaiaknál korán nagy fokra emelkedett, de mihelyt e népeket zsarnokság igazta meg, teljesen lehanyatlott. Hol korlátlanul sáfárkodó emberek, akár fejedelmi akár papi öltözetben, parancsolnak, ott nincs szónokművészet. A francia nép is az első forradalom óta dicsekszik nagy szónokokkal, kik között a legnagyobbakat a forradalom teremtette. Anglia régebben bírván alkotmányos szabadságát, több kitünő elméket mutathat fel e tekintetben, mint bármely újabb nép. De Angliában sok kedvező körülmény is van a szónoklat kifejlésére. Ott a szónoki tehetség útát nyit minden polgárnak a legmagasabb állás elnyerésére. Bármely szegénynek szülessék valaki, ha ezen tehetséggel megáldatott, csak Britannia koronájára nem, másra mindenre lehet reménye. Innen van aztán, hogy Angliában a szépművészet ezen ága még a pór által is tiszteltetik és gyakoroltatik. Ezen oknak köszönik az úgy revezett vitatkozó társulatok (Spouting Clubs) is lételöket, melyeknél a szónoklatnak alig képzelhetni jobb iskoláját. Ezekbe mindenkinél szabad bemenete s joga van a szónyegre került tárgyhöz szólani. Bennök nem ritkán az ország köz dolgai felett, melyek a parlamentben előjönnek, hallhatni vitatkozásokat; hol kereskedők, kézművesek, tengerészek oly beszédeket rögtönöznek, melyek minister szájából is kitünők volnának, s az idegen, ki először látá ily gyülekezeteiket, alig hitetheti el magával, hogy nem parlamentben van. Az angol parlament legnagyobb szónokai többnyire ezen társaságokban képzették magokat. A nagy hírnű lord Mansfield itt adta első jeleit szónoki tehetségének. Swift, Goldsmith, Foote, Garrick, a humoristicus Sterne és sok száz nagy férfiai Angliának nem tartották illetlennék magokhoz ezen társulatok gyűléseiben szorgalmasan megjelenni.

rágzat oly fényes pontot ér el, milyenben a római köztársaság legragyogóbb korai tündöklöttek. Alatta az angol egyetlenegy évben (1759.) a világ négy részeiben nyert diadalt. Úgy látszott, eleve nem volt barátja azon eszmének, hogy Németországba angol seregek küldésének, mert ő Anglia egész erejét a tengeri háborúban kívánta volna használni. Friderik király tettei azonban megmásíták politikáját, s azon alapra állíták, miszerint Amerikának Németországban kell meghódíttatnia. A porosz táborozásnak heves magasztalója volt, s szónoklatiban egymásra halmozta a képeket s szóvirágokat, melyeket olykor beszéde sebes folyamában nem eléggé szerencsésen választott.

Mindenektől elismert becsületessége, szabadelmű, szilárd viselete, a parancsnokok eszélyes megválasztása, melynél nem tekintett címre, családra, rangra; nagy tevékenysége, melyet másokba is át tudta önteni; terveinek vakmerősége, melyeket okossággal és hidegvérrel gondolt ki, s hévvel és állhatatossággal hajtott végre, méltán tették őt nemzete bálványává. Európában s Amerikában szobrok emeltettek tiszteletére. Irlandban Cork városa állíta egyet, mely 4,000 fontba került. Emlékpénzek verettek, egyik lapon arczképével, másikon ezen körirattal: „Azon férfiúnak, ki miután hazáját megmenté, szónoklata által a gyarmatokat is megtartotta volt.” Kávéházak, csapszékek, theakertek, utcák nevéből neveztettek. Minden házakban láthatók voltak mell-szobrai mindenféle nagyságban, vagy arczképei. A szegényebbeknél rézbe metszett arczképei a legbecsesebb házi bútorokhoz számíttattak.

Franciaországnak századok óta nem volt oly veszélyes ellensége mint ő. Nem levén udvaronc, francziák iránti idegenségét még béke idején sem rejtegette. Mert úgy volt meggyőződve, hogy e két állodalom érdeke egymás mellett meg nem állhat. Változhatlan elve volt Franciaország megalázása, mit ki is mondott a parlamentben, 1760-ban pedig a spanyol követnek, ki a francziák mellett szólt, ezen szavakkal: „Ettől el

nem állok, míg a londoni Tower fegyverrel el nincs foglalva.“

A népnek irántai szeretete tette lehetséggé a *nép-hadnak* Angliában lehetetlennek látszó felállítását, úgy miként az akkori idő kívánta. Nevezetes és a maga nemében akkor különös intézet! *)

---

*) Eredete ezen intézetnek oly régi mint Alfréd uralkodása, de szerfelett hiányos és később korellenes levén, századokon át nem használtatott, s magok az angolok semminek nézték, míg Chatam újjá nem alkotta. A törvényhozásnak az volt szándéka, hogy hadsereget állítván fel az ország belsejében, az háború idején, mikor az állandó katonaság kívül a haza határain harczol, a hazát véletlen s előre nem látható veszélyek ellen ótalmazza. Minden megye önkénytesen az ország polgárai közül vállalkozott emberekből ezredet tartozik állítani. Ezen seregek hetenként leginkább vásárnapokon néhány óráig fegyverben gyakoroltatnak; minden évben pedig a megye egyik nevezetesebb városában egy egész hónapra egybegyűjtetvén, gyakorlataikat nagyban úzik. E célra évenként Chatam idejében 130,000 font sterling kívántatott, de Chatam gazdálkodó rendszere szerint azontúl csak felének kelle egybehúzatnia, mely célra 91,000 font sterling elég, mert zsoldjok ugyan elég nagy, de az nem fizettetik ki mások csak fegyvergyakorlatok idején; kivéven a segédet, őrmestert és dobost, kik állandó zsoldban vannak. Tisztte senki sem lehet ezen seregeknél, kinek fekvő birtoka nincs. Minden rangfokozatra törvény határozza meg a jövedelem mennyiségét. Például: hogy valaki ezredes lehessen 500 font jövedelmének kell lennie. Azonban ezt úgy kell érteni, hogy 500 fontnál kisebb jövedelem zárja ki a polgárt az ezredesi hivatalból, nagyobb, bár mi magas számig, nem tekintetik akadálnak. Annak meggondolása, hogy ezen hadak nem külső politikai háborúkat folytatni, hanem mindenkinek családját, vagyonát, házi isteneit: a törvényt és szabadságot, fogják védeni, számtalanokat tüzelt fel elannyira, hogy az ország elsőbb emberei, kiktől gazdagságok, korok vagy tisztségek miatt alig lehetett hadi szolgálatot remélni, magokat ezen polgári seregekbe írták. Még azon a nemesi nagyraugrásnak kedvetlen törvény sem idegenítte el őket, miszerint senki ezredesi hivatalnál felebb nem emelkedik. Az egyesült ezredek és hadtestek parancsnokai a szárazföldi hadak tábornokai voltak, kiket a király nevezett ki. Minek nem csupán az volt oka, hogy az ilyenek nagyobb taktikai ismerettel bírtak, hanem az attóli félelem is, nehogy az ország valamelyik nagy, tömérdek vagyonnal bírván, egy hadsereg élén magát könnyen dictátorrá emelhesse. A nagyraugrás ily szűk

1776-ban, midőn az amerikai háború sokakban aggodalmat gerjesztene, mindenek óhajtották, hogy ő a kormányban részt vegyen. Jöttek felhívások hozzá ezen ügyben, s előleges ígéretek, miszerint szándékai sokaktól támogatatni fognak. De hogyan léphetett volna ezen becsület s erényteli ősz oly társaságba, milyen akkor a kormányon ült? Felelete méltó volt magához: „Örömeosebbszövetkezem a dögvésszel, mely most Sztambulban uralkodik, mint North ministeriumával!“ A parlamenti üléseket azonban, bár beteges volt, el nem hanyaglá. Gyapotba burkolva mankókon jelent meg, s hatalmas ékesszólásával a ministerek lelkébe mennydörgött.

Végre Amerika ügyei odafejlődtek, hogy Franciaország elismerte függetlenségét, s Angliában is sokaknál tetszést nyert azon vélemény, miszerint kereskedési engedményekért hasonlólag ismertessék el annak függetlensége. Chatam súlyos beteg volt, s nem vőn részt a parlamenti ülésekben, de azon véleményben volt, hogy Amerika függetlenségét, mely a készülő Franciaországgal szövetségzett, nem kell elismerni. A richmondi herczeg ellenben indítványozá a függetlenség kimondását, és kifejté ez iránti nézeteit a felső házban. Ezen

---

korlátok közé szorítása oly kevésbé idegenítette el az angol nemességet ezen intézettől, hogy az inkább vetélkedve tódult a polgári zászló alá, s többet, kik előbb ország ministerei voltak, lehetett látni mint ezredeit ezen hadaknak. Mi a hadfegy és gyakorlatokat illeti, azok az angol szárazföldi ezredekeitől nem különböznek. A szolgálati készség és buzgalom azonban a néphadban nagyobb. Természetes következése annak, hogy mindenki szabad akarattól és kedvvel szolgál, a szárazföldi seregek ellenben, valamint más országokban, meglehetősen tarkán vannak összeállítva, s a tiszték az itt annyira megvetett szárazföldi szolgálatot nagyobb részint nem hajlamból vállalják el, hanem csekély szerencsekörülményeik miatt, mi a néphadban egészen másként van, hol az ország nagy és gazdag nemessége maga a személyes szolgálat által a hazafiságnak bódol. Ezen néphad nevezetes intézménye Angliának; ez egyszersmind őre is a nép jogainak és az alkotmánynak, mert az angol az állandó katonát a „szabadság sírásójának“ nézi.

gyengesség fellázítá Chatam lelkét. Megjelent a parlamentben halászápadt arczczal, lángoló szemekkel, fiára, Pitt Vilmosra, támaszkodva. A lordok egész gyülekezete megindúlva állott fel ez ünnepélyes jelenésnél. Elvégezvén Richmond beszédét, ő szólott:

„Utólszor jelentem meg ezen termekben, hol hazámnak javára és dicsőségére annyi hasznos határozatokat láttam hozatni, és most megjelentem nehéz aggodalommal, mely érzéketlenné teszen a fájdalom és közel levő halálom iránt. Mily távol vagyunk ama napoktól, mikor a régi világban rettegték tőlünk, az újban pedig hódoltak előttünk! Mi zavarai által a sorsnak és önhibáinknak jutottunk oda, hogy ezen kamarákban oly indítványt kell hallanunk, miszerint Anglia Amerika feletti fennsőségéről mondjon le? Hálát mondok az égnek, hogy a sír nem záródott be felettem, mielőtt szavamát fölemelhetném ezen régi és nemes ország szétszaggatása ellen. Óhajtánám, hogy bírnék erővel, hazámnak megmutathatni, mi fáradsággal s módokkal volna lehetséges ezen gyalázatot kikerülni; és csak arra vagyok képes, hogy önöknek megmondjam, mint lázít az fel engem, mily gyávaságnak tartom azt, hogy jogainkat feláldozzuk, és legvirágzóbb birtokainkat feladjuk. A nép, melyet oly sokáig rettegett a világ, most letérdel a Bourbon-ház előtt. Bármily határozat jobb, mint a kétségbeesés. Még egyszer feszítsük meg erőnket, és ha el kell esnünk, mint férfiak fogunk elesni.“ Richmond kimondá óhajtását, hogy Chatam az eszközöket adja elő, mik által Anglia a háborút Amerika és Franciaországgal meggátolhassa, s kérdé, melyik angol oldandja meg ezen csomót, ha az ő szelleme nem képes? Minden szem Chatamre volt függesztve; mély hallgatás uralkodott, és Chatam szólni készűt. Melle nagy benső harczot árult el, szémei az égre valónak függesztve. S íme az elgyengült ősz ember egyszerre öszverogyott, s halottként vitetett ki a parlamentből. A gyűlés nem merte a tanácskozást tovább folytatni. Ez történt april 7. 1778. De lelkének vég fellobbanása új

bátorsággal tölté be a népet, s a haldokló kívánsága szerint a háború folytatott az amerikaiakkal, s a francziáknak a függetlenség elismerése hadüzenetül vétetett. Ezen parlamenti jelenés után Chatam még egy hónapig élt. Meghalt hayesi mezei birtokán, nem messze Kenthez, máj. 11. 1778. Róla méltán elmondhatni, hogy hazája dicsőségének védelmében halt meg. A derék lord Camden, meghitt barátja, vég pillanatiban ágya mellett állott. Miként Sokrates vég óráiban, úgy tanácskozott kitűnő jellemű és rokonelvű barátjával a haza ügyeiről. „Kedves Camden, sóhajta fel a halállal küzködő, barátja kezét megszorítva, kedves Camden, mentse meg hazáját!” s pár percz múlva elszűnyadt benne az élet. Valamint a nép, úgy maga a királyi tanács is gyakran és sokáig érzette holta után, miképen a fennforgó ügyek feletti ítélete és kedélyek feletti hatalma hiányzanak. Az angol családok úgy gyászolák mintha mindeniknek tagja volt volna. Ő házatyaként szívökre köté, miképen Anglia ereje a családi viszonyokban, a vallásosságban és szeretetben, az igazság, hűség és házi körben alapodik. Intőleg és elrettentőleg mutatta fel a rómaiak képét, azoknak családi megromlását, nyomorait és elbukását. Egykor e nevezetes szavakat is mondotta: „Rossz ministerek nem fosztják ugyan meg a királyt népe szeretetétől, de azt megtehetik, hogy a korona nem leend érdemes a viselésre.”

Erényeinek egyik legnagyobb tanúja, hogy évekig levén csaknem egyedüli ura Angliának, soha kevélységgel polgártársaira nem tekintett, magának kincseket nem gyűjte, s a nemzet vagyonával a legtakarékosabban gazdálkodott. Mindenek iránt szelíd, könyörűlő, egyedül Anglia ellenségei iránt volt büszke és hajthatatlan. Egy Londonban lakó németnek a királynál némi keresete lévén, ügye miatt gróf Chatamhez fordult. Ő akkor még álladalmi titkár, a Pitt nevet viselte. Mivel a kérés kegyelmi ügy vala, Pitt őt a királyhoz utasítá, megtanítván, mit mondjon, mi okokat hordjon elő leginkább. Azonban még ezekhez kérelemlevélre is szükség

levén, ez a nagy tekintélyű ember annyira leereszkedett, hogy annak elkészítését egy homályos s előtte teljesen ismeretlen egyén számára azonnal egyik titkáranak parancsolná. Több efféle lehetne életéből idézni. — Ajándékot elfogadni, magán cselszövényekkel segíteni, előtte ismeretlen dolgok voltak, és szegényül is hala meg.

A parlament együtt volt, midőn halálának híre megérkezett. Lord North alig mérsékelheté magát, hogy öröme nyilván ki ne törjön. Mámorában kész javalója volt azon tervnek, melyet Chatam baráti indítványoztak, hogy mausoleum állíttassék számára, temetése a haza költségén tétessék meg, utódainak segédpénz adassék, ami nélkül most talán minden angol nemések közt a Chatam ivadéka volna a legszegényebb. Ellenmondás nélkül elfogadtatott minden: de a ministeri párt nem sokára megbánta tettét. Az alacson lelkek, kikben az erény is gúny volt, nem csak nyilvános parlamenti beszédekben kisebbiték Chatam érdemeit, hanem a parlamenti határozatot is eléggé aljasak voltak mindennemű eszközökkel gyengíteni.

London városa a mausoleumot Pál templomában kívánta felállítani, hol még akkorig nem volt. Iránta kérelemlevél is nyújtatott be a királyhoz; de rá tagadó válasz ment, s az emlék a westminsteri palotába tétetett. A köz költségén teendő temetés ünnepi pompákat vonzott volna maga után, miről a ministerek hallani sem akartak. Azon indítvány, hogy a parlament a temetésen jelen legyen, nem fogadtatott el, ámbár a felső házban csak egy szavazat hiával. De London városa nemesen buzgott a végtisztelet megadására. Nem csak a tisztviselők, hanem a polgárság számos tagjából álló követség kívánta a haza ezen sok érdemű fiának a vég tiszteltelet megadni, s kérte az udvart, hogy a temetés napját adja tudtokra. Ezen kérelmet nem volt tanácsos elutasítani, tehát célja hiusított meg. A temetés napja titokban tartatott, s csak két nappal előbb hirdetteték ki, hogy ily kis idő alatt semmi készüllet ne tétethessék valamely

nagyzerű ünnepélyhez. Ekként az udvar minden czéljait elérte. Mind azoknak, kik bármi egybeköttetésben állottak az udvarral, tiltva volt a temetésen jelen lenni. Tehát ezen roppant költséggel tartandó nemzeti temetés nem állott másból, mint hogy a koporsó a parlamentház egyik palotájában, melynek falai fekete színbe vonnattak, négy hétig tartó köz nézésre tétetett ki, s annakutána a boldogúlt házi tisztjei s mintegy negyven száziglan való baráti által kísérve a westminsteri templomba vitetett, s csak a részrehajlatlan történetírás tartotta fenn magának a jogot, feljegyezni azon gyalázat emlékét, minden jóknak utálatul, mit az emberi irigy aljasság itt egy nagy férfiú holttemeivel elkövetett.

Kicsin volt bár azonban temetési kísérte, igen fényesnek lehetett mégis mondani. Annak nagy része oly egyénekből állott, kik születés, rang, vagy érdemnél fogva Anglia első emberei közé tartoztak; oly kísért, mely valódi érezte, kitől fosztatott meg Anglia, melyben — szemtanú bizonyítása szerint — minden szemek könnyben úsztak. Barre ezredes, a parlament egyik nagy tekintélyű szónoka, szíve mély keservében kezébe ragadá a Chatam nemzetség zászlóját, melyet előbb egy szolga vitt a koporsó előtt, s maga vitte be a Westminsterbe. A sokaság, mely jelen volt, jajszóval jelentette fájdalmát, s a szív keserve többekkel mondatta azon nevezetes szavakat, melyeket gróf Shelburne szájából néhány nappal a temetés előtt a parlamentben hallott: „Igen félek, úgy mond ő az ország akkori nehéz körülményei közt, hogy Chatam halálával az angol dicsőség napfénye szállott le.“ De hála a sorsnak, e jóslat nem teljesült, mert Anglia virul ma is és virúlni fog, mint hona a szabadságnak, hatalomban és dicsőségben, míg férfiai születnek Chatamhez hasonlóknak, s míg a nemzet nem csupán nemes és nagylelkű, hanem eszéyes is lesz kitűnő polgárait becsülni.

VI.

GRÓF KOHÁRI ISTVÁN.

Azon férfiak között, kiknek tettei által Magyarország előkorai oly gazdag fényben ragyognak, Kohári István úgy tűnik fel, mint egyike a szellemi erő és polgári hűség legszebb képeinek, melyet az emberiség nem-tője jó és balszerencse kedvezéseinek és ostromának teve ki, s midőn annak csábjait tántorodás nélkül, ennek veszélyeit hősi állhatatossággal keresztülküzdé vala, felállította mint csendes zajtalan nagyság emlékét, például s ösztönül az utókorok ivadékainak. Ily lélekbe egykét tekintetet vetni nem lehet nem-kedves dolog a lélektan és história barátja előtt.

1664-ben hír futamodék Bécsben, hogy Kohári István, a báró, s atyja annak, kiről itt szó leszen, a Léva melletti harczban elesett, s a füleki nevezetes erősség Nógrádban, melynek kapitánya volt, kormányzó nélkül maradván, az ellenség rohanásainak tárva van. A hír elhata a mi ifju Kohárinkhoz is, ki Csábrágon 1649. mart. 11-dikén születvén, miután a tanulmányok első elemeit is itt vette volna, most magasabb tudományok végett a bécsi főiskolákat járta, s tanulásainak épen utolsó évét tölté, készítgetve magát a papi életre, melyhez rég óta bizonyos benső vonzalmat érzett, s ami hihetőleg magával is ragadta volna az áhítatos ifjat, hanemha a körülmények más pályát mérnének elébe. Elvégezvén tudnillik iskoláit, atyja halála által haza szólíttaték, hol nemsokára parancsát vette I. Leopoldnak, Magyarország akkori királyának, melyben Fülekvár kapitányává neveztetett. A még alig huszonegy évű ifjú, meglepetve e váratlan parancs által, ügykezett a nehéz tisztséget magáról szerényen elhárítani, említvén királya előtt korát s tapasztalatlanságát a hadi pályán. Azonban a

király, bízva a lévai hős nagy reményű fiában, újlag parancsolá, hogy hivatalát haladék nélkül vállalja el, melyet atyja érdemei miatt ad neki, kinek hogy hős nyomdokaita bátran s férfiúi lélekkel fog lépni, erős hittel hiszi.

Fülekvár azon korban egyike vala a nevezetesebb helyeknek, részint, mert környéke lakhelye volt sok nemes családnak, de leginkább, mert kulcsa gyanánt nézetett a bányavárosoknak. Hazánkat polgári háború pusztítá, s ami még keservesebb, egyik háborgó fél a törökkel kötven szövetséget, behozá azt az ország szívébe, hogy segedelme által magát az ellenfél irányában megerősítse. Tököli Imre volt ezen párt feje. Seregei s azon törökök, kik Egerben és környékén tartózkodtak, kegyetlen zsákmánylásokat tevének Fülek táján, s készőlőben voltak magát Füleket ostrom alá venni.

Kohári, megerősítve, amennyire lehetett, Fülek bástyáit, nem elégedett meg avval, hogy magát a falak között csak védőleg viselje majd, hanem addig is, míg Tököli hada a távolban volna, gyakori és nevezetes megtámadásokkal nyugtalanítá, s néhányszor a kóborló török csapatokat Fülek mellől egész a dunai tájakig verte el. Ezen kisebb csatákkal nem csak gyengíté az ellenfél erejét, hanem azon fölül általok a Kohári név a füleki hadakban bátorságot és bizodalmat, a törökökben pedig félelmet gerjesztett.

Egy jókora csapata a Budán tanyázó törököknek megindúlt Eger felé, s út közben néhány falura élelmi adót parancsolt. A föld népe fölötte ki vala zsarolva, nem volt ereje az ellenség kíváнатit teljesíteni, s rettegés és aggodalmak közt várta magára a vad katonák bosszúját. Azonban egyike a falu lakóinak, talán bátrabb és leleményesb a többinél, hirtelen zajt támaszta, s szaladva, mintha távolról jőne, fenn hangon kiáltozá, hogy Kohári közelget seregeivel, s a falut legott meg fogja lepni. A törökök, hallván a Kohári nevet, ijedten kapkodák össze poggyászaikat, s elveszetteknek hívén magokat, ha a magyar sereget bevárják, lovaikra szökdelve

futának lélekszakadtan, s szabadon és bántatlanul maradt az adóval sanyargatott nép. Ily hatású volt már ekkor a török seregeknél az ifjú hős pusztá neve.

De a szerencse, mely mind eddiglen hű kísérője volt, most elfordúla tőle, s oly inségeket mért vala rá, melyek közepszerű lelket elcsüggesztettek volna, de nem őt a megtörhetetlent, kinek ereje a bajok s veszélyek nagysága által még inkább nevedett. Tököli Imre, feje azon pártnak, mely az akkori kormány ellen fegyvert fogott, naponként ragyogóbb szerencsével hordta győzedelmes zászlóit. Szatmár és Kassa megadták magokat, ami Tököli merész lelkébe még nagyobb bizalmat s bátorságot önte, s mint gáttalan vizár úgy nyomult diadalmas fegyvereivel előre.

Fülek s a hadi pályán feltűnt ifjú Kohári darab idő óta nevezetes tárgyai voltak figyelmének, de csak most látott alkalmat reá, hogy vágyait kielégítse. Felszólítá a váradi basát, hogy az alatt, míg ő Kassa vidékén foglalatásokat teszen, szálljon Fülekhez s vegye e sok hasznos ígérő helyet ostrom alá. A basa, megszorítván török csapatait, jókora számú magyar s erdélyi hadakkal Fülek alá nyomult, s az ostrom elkezdődött. Tűzzel és vakmerően folytak a török ostromai, de Kohári annyi bátorságot s vitézi lángot önte seregeibe, hogy a vívók, többszöri megkísértés után is, kénytelenek voltak minden nevezetes siker nélkül visszavonulni. A város és vár tizenhét napig szakadatlanúl lövetett, s pedig nagyobb erővel mint előbb — mert az ostromlók száma mindig nőttön növe — a nélkül hogy Kohári szilárdsága csökkent volna. Ez ifjú hős a legveszélyesebb helyeken is személyesen jelen volt, a ledöntött falakat újra felrakatta s megerősítteté; katonáit biztatta bátorítá; a merészeket dicsérettel s jutalommal ösztönzé szebb és nagyobb tettekre, a félénkeket megdorgálá, s mindnyájokat kötelességre emlékeztette. Szívreható beszéddel festé előttök mi szép, mi szent halál az, melyet hős a haza ügyében szenved, s készítgeté őket azon szilárd eltökélésére, mely lelkében élt: a várat semmiféle körülmények közt fel nem adni.

Látták a város lakói a veszély nevedekedését, látták, hogy azt többé az ostromlók rohanásai ellen védeni nem lehet, s felgyújtogatván saját lakaikat, a várba vonultak. Az égés tizennégy napig dühöngött, s a legrémítőbb jelenéseket mutatta, melyeket csak képzelet adhat. A lángok ropogása, melyeknek fénye az éjfélt világos nappallá változtatta, az ágyúdörgés, ellenség zajgása, fegyvercsattogások; a várba vonúlt nők sikoltozásai, kik ágyúgöbektől összeroncsolt, félig holt gyermekeiket ég felé emelve siratták, végre megcsüggeszték a várbeli hadak bátorságát. Fenn hangon kívánták vezéröktől, hogy a várat, mely különben is kőhalom már, némi kedvező föltételek alatt adja által. Kohári hallani sem akart ilyesmiről. Azt felelé katonáinak, miképen később magát a vár omladéka alá temettetni, hogysem életét hűtelséggel megváltani. E nyilatkozás új erőt öntött egy részébe az elcsüggedteknek: de az csak kis rész vala, a nagyobb számban áruló eszmék kezdettek elharapózni. Azonban az ostrom folyton folyt; a veszély naponként nagyobb leve, nagyobb a félelem, reményvesztés, kétségbeesés; elannyira, hogy nem hallgatván végtére az őrsereg vezére parancsára, az ellenséggel alkuba bocsátkozék, egyezésre lépett, s mind a várat, mind pedig ifjú hős vezérét a basa hatalmába adta (1682).

Zajló öröm közt vezette a török vezér Füleke katonáit, vígadva szerencséjén, hogy ily nevezetes helynek juthata birtokába: de mint elbámula, midőn látná, hogy a vár, melyet oly sok fáradsággal s mintegy három ezernyi ember életén s diadal dicsősége nélkül vett meg, nem más mint csaknem földig rontott omladék. Fellobbanna haragjában, s kevésbe múlt, hogy a fogoly Kohárinak saját kezével nem vevé életét. De meggondolva azt, hogy Tökölnek nagyobb örömet teszen, ha életben szolgáltatja kezeihez, mérséklé boszúját, s bilincsekbe veretvén Füleke hőst, Tököli táborába küldötte.

Tököli, ki akkor Regécz alatt állá, rendkívül örvendett a fogolynak, részint mert benne hatalmas ellenségtől menekült meg, de leginkább, mert reménylette, hogy

idő lefolytával pártjáhozfogja őt vonhatni, s általa seregei egy jeles hőst s, ami még becsesebb, jeles hadvezért nyerendenek. Mindent elkövete a hajlékony, a csáberejű Tököli, hogy foglyának szívét magához hódítsa: de Kohári mozdíthatatlan maradt. Sem bizelgő szavak, sem fenyegetés nem lehettek elég erős eszközök őt eddigleni ösvényéről eltéríteni: sőt Tökölinek keserű szemrehányásokat teve, mint lön királya iránt hűtelen, s hazáját, melynek javára kell vala törekednie, mint dönté a legboldogtalanabb ínségbe. S mind ezt oly merész tekintettel, annyi élességgel, hogy Tököli, ki eddig iránta nyájassággal viseltetett, elsáppadva a boszútól, börtönbe viteté, s fogadást tön, hogy fejét véteti. De a lengyel király s Tököli baráti nem javalák e szándékot, s azért megmásítván tervét, fogságra ítélte őt, a legkegyetlenebbre, melyet gondolni lehet. Elzáratá tudnillik a regéczi várnak egyik sötét mély üregébe, hol huszonhárom hónapot töltött a börtön ínségei által sanyargatva. S hogy boszúja teljes mértékű legyen, feldúlá mind azon szép birtokokat, melyek Kohári tulajdonai voltak, nevezetesen a csábrági vár egy részét földig rontatta. Mind ezeknek híre a szerencsétlen fogoly-nak tudtára esett, hogy ínségei általa még inkább nyomasztók legyenek, de őt e csapások nagysága sem vala képes megtörni s híve maradt főtételeinek, elanynyira, hogy végtére a számára rendelt örök is, eltelve szánakozás, tisztelet és szeretet érzéseivel iránta, utat mutattak szabadulására, s önkényt ajánlkozának védő-társainak. De menekvésőknek a szerencse nem kedvezett. Téren, tetőn, erdők sivatagai közt, nem ismerve a tájat, midőn darab ideig bolyonganának, az éhség őket egy faluba hajtotta, hol a szökevény örök megismertetvén, a futni akaró fogolylyal együtt elfogattak. A szöktetésnek szerencsétlen eszközeit Tököli kegyetlenül karókba huzatva öldözteté el, Kohárit pedig Munkácsra küldötte s egy az előbbinél még borzasztóbb földalatti üregbe záratá. Itt la nem írható ínségekkel kelle megküzdenie. Minden közlekedés a külvilággal el vala tőle zárva s

még őrleinek is tilalmas volt vele szót váltani. A legártatlanabb dolgok, melyek lelkének derűletet vagy elszóródást kölcsönözhettek volna, meg valának tagadva. Éj és nap egyenlők körülé ; sötétség, borzasztó csend, falak dögleletes párolgása, lélek és test-öldöklő bú voltanak elválhatlan társai. Pusztá, nyirkos föld szolgálá neki székül és ágyúl, víz s egy kevés száraz kenyér naponkénti eledelül, s annyi szánakozás sem mutatkozék senkiben iránta, hogy miután ruháit a nedves lég elrohasztá, s tagjai a tél hidegének voltak kitéve, egy kevés szalma engedtetett volna fekhelyéül. Rá nézve akönyörület, a szánakozás, mely föld férgeivel is érezteti kegyelmét, meghalva látszottak lenni, s meghalva s eltompúlva iránta minden emberi érzés. Ily meg nem nevezhető szenvedések fakaszthatták lelkéből azon panaszt, melyet életírói feljegyzettek : hogy neki hazájában s honfitársától kelle oly elbeszélhetetlen nyomort szenvednie, melyeket pogánynál sem remélt vala feltalálhatni. Lelkének az életbölcse ség, melylyel nagy mértékben bírt, s a hévvel szeretett költészet adának enyhét. Fogságának idejét nagyobbára magyar versek készítésében tölté. Elgyengülve izmos tagjai a sanyargatás kínjaitól, mozdulatlan hevert börtöne fenekén, mit az örök észrevévén, s holtnak gondolván őt, bejelenték Tökölinek. Megengedetett, hogy kihozassék fogságából, de midőn a tisztább levegő, az álom s a kissé jobb eledel egészségét valamennyire helyre állíták, ismét visszaviteték a régi ínség és gyász helyére.

Hosazabb idő elfolytával Tökölibe újra egy-két sugára szállott a reménynek, hogy elsanyargatva ennyi szenvedések által e nevezetes ember talán mégis részére vonható lesz. Egy napon felhozatá őt börtönéből s törvényszéke elébe állítván, hol egy basa s néhány nagyobb tekintélyű személyek ültek, parancsolá, hogy szolgálként háta megé álljon. De Kohári megemlékezésén származásáról, meg hivatalairól, melyeket viselt volt, s azokat tiszteletlenségtől óvni kötelességének híven, széket fogott, s arcczal fordúlva a hatalmas vezér-

hez, kinek pillantásától függött léte, mindenek bámulatára leült. Tököli, meglepetve e bátorság, ez arcz által, melyben büszkeség s bizonyos tisztelet-parancsoló méltóság ültenek, elnyomá haragját s azon fájdalmat, melyet foglyának megvető viselete keblében gerjesztett, s a helyett, hogy őt pirotság, hogy szidalommal illetné, mérsékelt tekintettel fordúlt felé, s igyekezett félig parancsoló, félig nyájas hangon makacs föltételeitől eltéríteni.

„Mit használnak — úgy mond — neked a hűségnek e fellengő álmai? Íme az ínségek örvényeibe döntöttek. Magadat gyötrelmek, kínos szenvedések játékává, szép ősi birtokaidat enyészet martalékvá tetted. Semmid sincs többé mint puszta neved s haldokló életed e roskadozó tetemekben, mely nem is élet többé, csak árnyéka a voltoknak, s hogy ennek is még birtokában hagyattál, egyedül nekem s kegyeimnek köszönheted, mert tőle megfosztatnod csak egy hang, egy szemhunyorításba került volna. Most tehát kötelességnek kell ismerned jó indulatimat meghálálnod. Térj el megátalkodott föltételeidtől, állj felemre s a szabadság zászlói mellé. Hazádnak csak úgy fogsz valódiilag szolgálni, ha bajnoki karjaidat, melyekbe hatalmat s erőt ada isten, az ellen fordítod, ki polgártársaid szabadságát, melyet századok szenteltek meg, esküje ellenére szolgabilincsekbe készűl verni. Vagy lehet-e csak reményed is tovább szabadulásra, s eszközölheted-e végét ínségeidnek más úton, miután az ország nagy része fegyvereimnek meghódolt? Lehet-e örömed, hősi bátor lélekkel bírván, oly úrnak szolgálnod, ki egy szép országot, a te hazádat, melyet annyira szeretni állítasz, fegyverrel is kezében eléggé gyáva és erőtlen volt birtokában megtartani?“

De Tököli hízolgó s még nagyobb mértékben csábító beszéde foganatlan volt. „Tudd meg, felelt Kohári büszke önérzettel, tudd meg te, ki hazád ellen idegen fegyverekkel harczolsz, hogy őseim a hűséget, melylyel hazájok iránt tartoztak, soha valamely ballépés által be nem mocekítették. Nem volnék én méltó ily apák ivadéká-

nak neveztetni, ha magamat vagy hatalmadtól megrettentetni, vagy incselgő beszédeid által elcsábíttatni hagynám. Mit te átkodott, makacs föltételnek nevezsz, az előttem semmi más nem, mint hűség a haza iránt, melyet megszegni kárhozatos bűnnek tartok. Bár a szerencse az általam pártolt ügytől elhajlani látszik, lesz még oly idő, mely e dolgokat kedvezőbbre változtatandja, mert az igaz ügy csak koriglan hagyja magát elnyomatni, nem végkép, nem örökre. Éltemet, melyet parancsolsz kegyed s ajándékod gyanánt nézmem, nem tartom méltónak oly nagy áron, a hűség árán, megvennem. Lelkem a szabadulásra el van készülve, még a halál is, melylyel rémiteni akarsz, csak szabadulást fogadni, ami sokáig már úgy sem késhetik, mert ez árnyék lét, mint nevezed, roskadozó tagjaimba hosszú korig már nem tarthat. Egy mindenható bíró mindkettőnk tetteit meg fogja majd ítélni, s akkor nyilváná lesz, az volt-e vétkes, ki fogytáig honához hű maradt, vagy ki pogánynyal köte bűnös szövetséget, hogy polgártársai vérében gázolva, királyi bíhort s magas csillogást nyerhessen. Mindent tehetsz, hatalmad alá bilincsel a balszerencse, de azon örömet nem fogod elérni, hogy hűtelennek vagy valaha magadénak vallhas. Történjék bármi, én magamhoz s az általam védett ügghöz hű maradok.“

Elhalványodék Tököli bosszújában e beszédekre, s talán vérén vett volna foglyának elégtételt, ha nője — az angyallelkű Zrínyi Ilona — nem könyörög vala érte. De a lelkes asszony kérlelő szavai annyira bírták a különben kemény és hajthatatlan Tökölit, hogy levétetvén foglyáról a lánczokat, úgy küldé szabadabb tagokkal először az ungvári, később a sárospataki börtönbe. Itt vette Kohári hírét, szívének újabb gyötrelmére, hévvel szeretett anyja s Imre testvére halálának. Az első hír kivált mélyen érdeklette, mert mintegy bizonyosnak hívé, hogy annak bánat s keserűség az ő fogságbeli szenvedéseinek voltak okai. Azonban ittlétét valamennyire elviselhetőbbé tette Tököli, vagy, ami hihetőbb, ma-

gas szívű neje azzal, hogy a száraz ízetlen kenyér naponként kétféle főtt eledellel szaporították.

Ütött végre az öröndetes óra, mely Kohári szabadulását meghozá. Megveretvén a törökök (1683) Bécs mellett, hazánk lassanként emelni kezdé fejét a háború vészeiből. A királyi seregek nyomában, melyeket külföldi segedelem tett erősekké, mindenhol győzelem járt, s Tököli pártja nem lépcsőnként s halkán, hanem sebes nagy bukások közt közelgett végéhez. Egy év lefolyása alatt el volt a láng oltva, s maga a derék Tököli hitszegő czimboráitól bilincsekben Sztambulba küldve. Kassa s a Tökölihez hajló magyarországi felrész megadák magokat. Patak is csakhamar meghódolt, hol legelső gond volt az elhírült nevű Kohári megszabadítása (1695).

Szívreható pillanat volt, midőn a királyi hadak a szerencsétlen sínlődöt, ki két hónapot tölte három év felett annyi szenvedések közt, a börtön sötétségeiből felhozták. Örömjaja hadfiak, érzékeny ölekezés, üdvözlések a tisztársak, a barátok részéről, követték lépteit. Magasztalás, dicséretök ömlöttek minden ajakról a szilárd lelkű bajnokra. S megemlékezvén Kohári hajdani szerencséjéről, tiszteletes deli alakjáról, s összehasonlítván azt az előttök álló csonttá aszott, halovány, rémhez hasonlító termettel, melyből az ínség s hosszú gyötrellem és pusztulás eleven képei szólottak, sokakban az elszigorúlt katonai szív is meglágyula, s szemeikben a szánakodás könnyeit lehetett látni. Voltak többen Kohári baráti közt, kik tanácslád, hogy e beteg roncsolt alakban menjen királyához s láttassa vele, mi nagy áron óvta meg hűségét. De Kohári, ki szerényebb volt hogyszem tettein a kérkedésnek csak színét is megszenvedte volna, nem akara visszadöbbszentő alakjával királyá elébe tolakodni, s csak midőn tagjai kissé több erőt s arcza vidámabb színt nyertek volt, utazott Bécsbe a király üdvözlétére.

Leopold nyájasan s a legnagyobb leereszkedéssel fogadta. Az udvar fő emberei jelenlétében egy rövid

beszédet tarta, melyben Kohári érdemeit emelte ki. Ezután közelebb intvén őt magához, nyakába egy arany lánczot akasztta, s ezen szavak közt: „Éljen a hűség tüköre!” öszveölelte. S hogy a Tököli pusztításai által birtokaiban szenvedett kár valamennyire megtérüljön, s egyszersmind maradandó emléke legyen a vitézi erőnek s polgári hűségnek, Fülel várát a hozzá tartozó környékkel neki s maradékainak ajándékozta. Harmadik Incze, akkori pápa, atyai levelet küldött hozzá, jelentve örvendését, hogy ínségeiből a boldogságos szűz, Magyarország védasszonya, megszabadítá, s dicsérrel emlékezik királya iránt mutatott hűségéről. Küldött ezen fölül egy szentelt kalapot is pápai kegye jeléül. Oly ajándék, melylyel a pápák nagy tekintélyű s a kereszténység védelmében érdemeket szerzett hadvezéreket szoktak megtszteni.

1686-ban a király seregei Eger ostromára gyűltek Auria János vezérlete alatt. Jelen volt Kohári is, mint altábornoka a Dunán inneni részeknek, mely hivatallal fogsága után tisztelé meg a király. Hada az úgy nevezett hatvani kapunál állott a völgyben, hol a nép egy kutat maiglan is a Kohári névtől nevez. A várvédő török, erős bástyái között, igen kedvező állapotban volt, s remény csak kevés lehetett a bevétel iránt. Az ostrom lassú s csekély sikerű vala. Kohári azonban a várvívás alatt folytonos munkásságban volt. Az ellenség kicsapásait többnyire vitézül verte vissza, s rendkívül sok nyugtalanságot, kárt és veszélyt okozta nekik apró csatáival. Azonban a sors úgy akarta, hogy itt új szerencsétlenség érje. Egy nap midőn a törökök vakmerő elszántsággal kirohantak, Kohári heves harcra keveredett s oly eszélyes fordulatokat teve, hogy az ellenség észrevevén, mi tapasztalt hőssel keltek legyen csatára, nevezetes veszteség után vissza kezdenék húzódni. Kohári seregei előtt úzte őket a kapukig, s mivel egyike volt a legbátrabbaknak, egészen előre nyomult, a tűznek szinte közepébe, hol záporként süvölte a halálos őn. A lövések ezrei közől, melyeknek mindenike mintegy el-

lene látszott irányoztatni, csak egy érte őt, de ez veszélyesen s karját összeroncsolva annyira, hogy kénytelen volt az ütközetből eltávozni.

Orvosi vizsgálat után jobbában a csont darabokra zúzva találtatott, ami oly fájdalmat okoz, hogy sokan elveszték reményöket életben maradása iránt. Azonban, magát Bécsbe vitetvén, kigyógyúlt, de a hibás orvoslattól, karja fegyverviselésre, sőt még írásra is alkalmatlanná leve. Ez okból a király, egy hold-alakú ezüst lapra metszetvén a Kohári nevet, megengedé, hogy aláírásokban ezt használhassa törvényes érvényességgel. Ezen lapról az 1715-d. országgyűlésnek 29. törvénycikkében is van emlékezet.

Ez idő óta visszavonúlt a hadi pályáról, s nyugalomban élt a tudományoknak, melyeket annyira kedvelt, míglen az újabb polgári zivatar, csendei közül, fel nem verné.

1703-ban Magyarország ismét fegyverben állott. — Rákóczi Ferencz, mostohája Tökölinek, fia első Ferencznek és a balszerencse kegyetlen játékvá lett Zrínyi Ilonának, kiszabadulván német-újhelyi fogságából, hová vétlen záratott, a vitéz lengyeleknél keresett menedéket. Innen, kitörvén Magyarországból a lázadás, június végén honába jöve. Tódulva rohant az osztrák kormány ellen elkeseredett nép zászlói alá, s nem sokára egy jókora sereget látott maga előtt vakmerő, elszánt fegyvereseiből, kik készek voltak a lehetetlenséggel megvívni, ha vezérek úgy kívánta. A háborgások elkezdődtek, s felső Magyarország csaknem egészen Rákóczi hatalmába esett. A király, hogy mindinkább magához csatolja híveit, tisztségekkel ajándékozta meg őket, nevezetesen Kohárit tábornoki főrmesterré nevezte. Rákóczi felekezete sem késett csábító eszközeivel, hogy Kohárit részére vonhassa, de ő nem volt részökre megnyerhető, amiért a szövetséges sereg boszúra gerjedve ellene, midőn a bányavárosi vidékeket Bercsényi vezérlete alatt zsákmánylanák, Kohári szomszéd birtokait sem mulaszták el öldöklés és ragadozás által dúlni.

Leopold hadseregeit ezen időben a francia háború foglalta el, ami Rákóczira nézve felette kedvező volt, mert az el enséges hadak többnyire az ország határain kívül állván, a szövetkezettek fejedelme szabadon s akadálytalan tehette hódításait. De megveretvéna francziák Hochstädt mellett (aug. 13. 1704.), a császár ügyei derültebb színt kezdtek magokra venni, s Rákóczy követelései is kissé engedékenyebben kezdtek hangzani. Így történhetett vala, hogy september végétől october 15-ig a két ellenhad között fegyverszünet kötöttetett. Leopold használni akarván ez időt, Rákóczival alkuvásba bocsátkozék a béke iránt. Selmecz volt az egybejövetel helye. A király Kohárit, Rákóczi pedig Bercsényit küldé békeszónokul. Kohári mindent elkövetett, hogy a polgári lángot elcsillapíthassa, s szívreható beszédeket tartott Bercsényi előtt e szent ügyben.

„Mi gyönyörűség lehet, úgy mond egy alkudozás alkalmával, ha magát Rákóczi Magyarország fejedelmévé teendi, miután mind ezen dicsőségeket csak hona ínségén s egy vele rokon nép vérével szerezheti meg. Nem borzad-e hazája romlásán emelkedni oly fénytetőre, hol nem lehet maradandó, mert királyi hatalomnak csak törvény adhat állandóságot, erőszakos bitorlás nem. Emlékezzék Rákóczi őseire, emlékezzék mivé lőn Tököli egykori rémítő hatalma? Azon isten, kinek őrszei századok óta függnek csodatéve e harcok vészeitől szakadatlan hányatott hazán, nem fogja boszúlatlan nézni az ártatlanul kiontott polgári vért, nem azt mint pusztítottatnak vétektől fertőzött kezek által még az oly tisztelendő helyek is, melyeket imádság s vallási szertartások szenteltenek meg. Bizonyára egykor rettentő számvetésre fog vonatni az, ki mindeneknek oka volt. Hagyja magát Rákóczi a hazafiúság szent érzelmeitől íhletni, tegyen le fellengő képzelmeiről Magyarország koronája birhatása iránt, álljon azokra, miket ész és polgári hűség ta ácsanak; fogadja el a királytól ajánlott békepontokat, kivel most, midőn háromféle külháború által nyugtalaníttatik, nem leszen nehéz kedvező egye-

zésekre lépni. Itt az időpont, a legjobb alkalom, melyet ha használatlanul hagyand, féltő, hogy egykor, midőn késő lesz, meg ne bánjon.“

E beszéd Bercsényire nézve elveszté foganatát. Egy részről az akkori kormány, mely mellett Kohári ügyvédkedett, Magyarország iránti eljárásaival, a leghidegebb ellenszenvet, és legmélyebb bizalmatlanságot gerjeszté fel maga iránt a magyar népben, mely nem könnyen volt elcsillapítható; más részről Bercsényi maga nem volt azon egyéniség, kivel könnyen lehetett egyezni. Ez a kevély, mindig szertelenekben gyönyörködő, túlságok között csapongó szellem, ki makacs volt s elbizakodott, s bátor és vakmerő mint kevés, ki nem tudá mit teszen félni, a helyett, hogy megengesztelődve Kohári javaslatait csak kevéssé is figyelembe vette volna, vad tűzzel lobbana fel, az elnyomott hazát, a megértett törvényeket, a nép felett önkényesen gázoló királyi hatalmat, melyet sem ígéretek szentsége, sem koronázáskori eskü féken s korlát között tartani nem tudtak, oly bántó és éles szavakban hánytorgatá Kohári előtt, hogy ez a békekötés lehetőségéről reményeit veszteni kezdé. Nevelte Bercsényi bátorságát azon hír vétele is — mert az alku a fegyvernynyugvás határidején túl huzódék — hogy Kassa, Eperjes és Eger Rákóczi fegyvereinek meghódolt. Ez okból oly nehéz föltételeket szabott Kohári elébe, melyeket annak elfogadnia lehetetlen volt. Így történt vala, hogy az alkudozás, melyet Bercsényi heves, türedelmetlen természete szemrehányásokká, szóvitákká változtata, Kohárinak nem kis fájdalmára, siker nélkül félbe szakadt, s Bercsényi újra táborba szálla, Kohári pedig tudósi ván a királyt a Selmeczen történetekről, mivel hirtokait a szövöttek fegyverei pusztíták, magát Budán vona meg.

Leopold halála után (1705). első József ült a kormányra, s hasonló bizalommal, mint atyja, viseltetett Kohári iránt. 1707-ben főtábornoki helytartóvá, négy évvel később pedig honti főispánná nevezte, s ez utóbikká úgy, hogy e hivatal mindig a Kohári család tag-

jainál maradjon. Itt szerény, mindenek iránt leereszkedő indulata s a dolgokba mély belátása által magát tárgyává tette a szeretettel párosult tiszteletnek. III. Károly az 1714-diki országgyűlésen (octob. 8.) benső titkos tanácsnoki hivatallal tisztelé meg; december 8-dikán pedig, midőn Pálfi Miklós ország nádorává választatnék, őt a király országbírájává nevezte. Így jutta a hivatalok után soha nem sovárgó Kohári a polgári fénynek csaknem legmagasabb fokáig, s nem gazdagság és családi viszonyok, nem hizelgés s udvari cselszövények segédelmével, hanem hadi és polgári körben szerzett érdeme, hűsége s állhatatossága által.

Elgyengülvén agg kora terheitől, csábrági várában vonta meg magát, s itt élte hanyatló éveit derült vidám kedélylyel, a kies tájs háborítatlan nyugalom ölében. A várat, mely Tököli s Rákóczi hadai által csaknem omladékká tétetett, nagy költségekkel ismét fölépítvén, messze kitündöklő nagyszerű palotává tette. Nyájas szív, vidám kedv, valódi magyar barátság s vendégszeretet uralkodtak e díszes falak közt, amiért ritkán is voltak látogatók nélkül. Egy tisztelkedni, más pártfogást, legtöbb tanácsot kérni jöve, s kevés volt, ki a bölcs öregtől vigasztalás nélkül tért volna meg. Várának nyugoti felén egy tágas terem volt, hol réz koporsóját, melybe temettetni kívánt, tartotta. Naponként bizonyos időben elzárkozék itt, s hihetőleg a halálhoz, melyet nem messze vélt lenni, készítgette magát. Halotti szertartásait maga rendezte el, s így történt vala, hogy azt a nagy szempillantatot, melyet ember többnyire rettegve vár, ő békén s nyugalommal várta be. Martius végén 1731. gyenge ájulás lepte meg, s benne hánykodás s fájdalom nélkül szűnyadt el. Tetemei Sz. Benedek egyházában, a Garan mellett, tétettek le a Kohári nemzetség sírboltjában.

Nyolczvankét évet élt nőtlenül, s ezen szép kornak nagyobb részét a haza gondjai közt. Igen korán lépett cselekvés pályájára, s csak néhány évvel halála előtt vult vissza. Még 1720-ban úgy látjuk megjeleni,

mint elnökét egy pesti küldöttségnek bizonyos vallási viszály elintézése iránt, hol lelkes beszédei éles ítéletet s nem kevés theologiai ismeretet tanúsítanak.

Kohári nem volt ama szertelen lelkek egyike, kik lángeszök erejével korlátaikból kitörvén, szembeszökőleg nagyszerű, bámulatra méltó dolgokat visznek végbe, s mintegy kényszerítik a jelen s utókorokat tetteikről magasztaló szavakben emlékezni. Cselekedeteinek mindenikén bizonyos öszhang és benső csend, nyugalom és szerénység mutatkoznak. Ő gondosan látszott elhárítani magától mind azt, mi által a tettek zajgó fényt, szembe-ható ragyogást kapnak, s ez vala oka, hogy irigyei nem voltak, hogy társai előtt mind hadi, mind polgári pályán tiszteletben álla, s miután magasabb tisztségekre emeltetett is, az udvari fondorkodások s rágalom töreitől menten maradt. Ő fejedelmeinek egyképen volt híve s egyképen bírta azok kegyeit s bizodalmát i ; bár a kormány, míg ő pályáját futná, három különböző kezezen ment által; s ami még több, kedvence vala királyainak, a nélkül hogy előttök az udvariak szokásaként szolgálilag csúszott volna. Jámor volt együgyűség, magas szívű kevélység nélkül. Igéreteihez, adott szavához szigorúan hív, barátihoz szíves, ellenségeihez nemes lelkű; a bántást könnyen feledé, a jótéteményt esztendőök után is hálaszavakkal emlegette. Bátor és irtó-zatos a csatában, szelíd azoknak körében, kiket lelke rokonainak hitt. Minden magától különböző egyéniségekkel könnyen össze tudá férni a nélkül, hogy hibáikhoz simúlna, vagy saját jelleméhez hűtlenné lenne. Lelkében nem volt gőg, de oly nemes büszkeség, mely szívét alacson tettektől őrzé. Föltételeiben szilárd és állhatatos, sem fenyegetés, sem kérelem által nem mozdítható. Igazságszerető s kegyelmes egyszersmind, ami korában szinte közmondássá vált. Elméje azon időhöz képest tudományok által kitünően mivelt, melyeket, amint fáradhatlan szorgalommal űzött, fáradhatlan buzgósággal is ápolt. Rendkívül nagy s hű emlékező tehetséggel bírt még elaggott korában is. Sok évek előtt

történt dolgokat név, hely, szám, idő tökéletes megjelölésével tudta elbeszélni. Fogságában több rendbeli hosszabb versezeteket készíté, s mert az írás szabadsága tőle megtagadtatott, emlékezetében tartotta, s szabadulása után írta le. Felzárkóztatván csábrági vára Rákóczi hadai által, néhány verses költeményei elvesztek, s ő azokat újra emlékezetéből le tudta írni. Szerény vala oly mértékben, hogy ha jelenlétében dicsértetett, arczán kedvetlenség látszott, s a beszédnek vagy más irányt ada, vagy azonnal félbeszakasztá. Ha tetteinek valamelyike szóba jött, magától minden érdemeket eltolta, s társaira hárítá. Végintézetében eltiltá, hogy felette valaki dicsérő halotti beszédet tartson. Asztalánál pompa és bőség uralkodtak pazarlás nélkül; ő maga kevéssel megelégedett, s ruházata egyszerű volt, s még ott is hol mások tékozlásig fénylettek, ő kevéssel vala több mint nem-szegény. Termete közép volt a sugár és zömök közt, tagjai izmosak, hibátlanok, kivéve jobbját, mely az egri ostromban kapott sérelem miatt kissé összehuzódott volt. Domború, félig kopasz homlok emelkedett föl szemöldei felett, melyek alól egy pár kék villogású s em lövelte sugárait. Arczán, mely férfiúi szépséggel teljes vala, tiszteletet gerjesztő méltóság ült. Halavány színe bizonyos gyenge, kétes pirosság által vala felderítve, s e szín — mint életirói vallják — arczán mindig egyforma volt, és semmiféle viszontagságok között nem változott. Csalhatlan jele a tiszta, erős, s magán uralkodui tudó léleknek.

Adakozásait szorgalmasan följegyezték életirói. Itt elég legyen mondani, hogy holta után összeszámláltatván, közel hatszáz ezer forintnyinak találhatott az összeg, melyet nagy részint közhasznú intézetekre ajánlkozott.

Több magyar s latin verses munkái maradtak, melyek a magyar költészet kézikönyvében Toldy Ferencz által kijelelve láthatók. Bennök életbölcseesség s didaktikai szellem lehel, s néhányat erővel és szépséggel teljes nyelvek ajánlanak.

VII.

A TELEKIEK

TUDOMÁNYOS HATÁSA.

OLVASTATOTT A MAGY. TUD. AKADEMIAI KÖNYVTÁR MEGNYITÓ-
ÜNNEPÉLYÉN. Dec. 23. 1844.

Sok család virágzik a két magyar hazában, melynek eredetét messze a régi korba vihetni fel, mely tagjai sorában hadi és polgári koszorúkkal ékes fejeket mutat; de nem nagy azok száma, melyek a szellemi viradásra közvetve, még kevesebb, melyek közvetlen hatottak. Mert az alatt, míg más népek, roppant számmal, rokon ivadékoktól körveezve, békés évtizedek, néha félszázadok élvezetében világokat derítének mind hazájok, mind az emberiség ismeretkörére, addig az idegen földre települt magyar, egy messzehagyott honnak testvértelen raja, csaknem ezer éves életen át saját lételeért küzd, és küzd mai napiglan ellenséges nemzetiségek elsodrani készülő özönében. Ily nehéz körülmények között, midőnhosszú időfolyamokon át, folytonos fegyverzaj viszhangozik bércezen és síkon, a haza kebelében és határaihoz közel, midőn az érdekkülönbségek ezre miatt minden figyelmet csak a jelen perczenetek vas szükségére köt le, a tudományos buvárkodásnak semmi mozgalmi tér nem nyílik, a szellem sem magasra, sem mélyre nem szállhatván, parányi körben tesped. És e nyomasztó viszonyok jutának osztályrészül apáinknak, ezek nekünk, későbbi unokáknak; ezért maradánk oly messze a nemesebb népfajok mögött, ez oka, hogy a fegyverzaj megszűnte után is, annyi idegen elem egymás közti harcában, tudományos ébredezésünk oly nehéz, oly szertelen lassú.

Kétszeres dicsőség jut e szerint azon keveseknek, kik a gátló körülmények daczára, magokat tudományszeretet a ápolás által tették kitünőkké e hazában. Az ő érdemök elfogyhatatlan fényű és nem csekélyebb mint azoké, kik hadi pályán áldoztak vagy vért vagy életet. Ők is a haza virágzásaért fáradoznak, küzdő bajnokai voltak a lételeért csatázó nemzetek, elszánt, nehéz harcokat vítak a butaság, balítélet, babonás hit, vakbuzgalom, szóval a szellemi sötétség óriásai ellen; homlokveríték között egyengetvén az ösvényt a felvilágosulás és nemzetiség mennyei nemtője előtt. Azért neveik oda tartoznak a hadhősök nevei mellé, kiket, ha a magyaroknak csakugyan van jövődjé, a hazának egykor keletkezendő nagy történetírói igazságosban méltatván, e nemzet áldásaiba fognak ajánlani. A lantverő Zrínyi érdeme nem kisebb, mint az eszéki hidat elromboló Zrínyié, s a velős beszédű Telegdí és Pázmány, az ékes verselő Gyöngyösi, és a kedves dalnok Faludi, hősök valának a magok pályáján, szinte úgy mint Szondi vagy Dobó, Losonczi vagy a kenyérmezei győzők, s a magyar beszéd törvényhozója Révai, és a nyelvművész Kazinczy, hosszú időkre kiható győzelmeik vezérei voltak a szellem birodalmában. A csata bajnokainak köszönhetjük hogy még fenn áll e haza, a tudományok bajnokainak hogy virágzik, hogy e nemzet összetörvén az idegen hangok nyolcz százados jármát, nemzeti nyelven gondolkodik és szól, hogy rá az értelmiség világa mindig erősebb és boldogítóbb fényben dereng, s férfiasan kezdi emelni fejét a szabad nemzetek sorába. Azért tisztelet a tudomány férfainak, kik népünk számára hódításokat tettek, tartományokat foglaltak a szellem országából. Ha ők nem fáradoznak, gyakran üldöztetés, többször félreismerés, néha még megvetés között is, elszántan és csüggedetlenül, csaknem minden jutalom nélkül az egy öntudatén kívül, ha a nemzet legnagyobb kincsét, a nyelvet, mely iskolából, tanácsteremből, szónokszékről, a társalgás osillogó csarnokaiból számúzva, megvetve, elfeledve, paraszt kunyhókba menekült, ott nem sokára

elvadulandó, keblök szent érzelmeivel nem erősítik, lel-
kök gondolatával nem táplálják, edzik, gazdagítják,
ízlésökkel nem nemesítik, ma le kell vala mondanunk
a nemzeti szellemben gondolt és akart fejlődésről.
Mi vált volna a honszerző apák nyelvéből, közepette
annyi művelt népnek, közel ezer éven át, az irodalom
bajnokainak fáradalma nélkül? Ki mert volna arra
gondolni, hogy az elhanyagolt, szószegény, durva be-
széd iskola és törvényhozás nyelve legyen? S mit Má-
sodik József elvből, de hazafiútlan tanácsosok szavára
is, tön, a későbbi fejdelmek szükségből tették volna,
elmaradva látván a nyelvet a halad' század eszméi-
től; s a magyar nemzet egyik legemlékezetesebb ki-
rálya, V. Ferdinánd, nem tehetné le 1844-ben nemze-
tiségünk egy új időszakának alapkövét, nem adhatná
fejdelmi szavát, a legvérbematóbb szót, mit a magyar
nemzet három száz év óta fejdelmi ajkáról hallott,
hogy országgyűléseinkhez ezentúl a nemzet nyelvén
akar szólni. Nyomról nyomra kelle e téren minden tal-
palatnyi földért megküzdeni, meddig a nagy győzelem
kivívatott, magas fokra kellett emelkednie a nyelv fej-
lődésének, hogy ily nagy lépés a lehetetlenségek sorá-
ból kimozdúljon. S a küzdők seregében ott állnak, mint
előcsatázók a magyar irodalom bajnokai, és ott általában
mind azok, kiket tudományok pártolóinak nevezhetünk,
mert tudomány nélkül nyelv-mívelés nem gondolható.
És e részben nincs mit szemrehánynia egyik szak embe-
rének a másik ellen. E jelen percz nagy eseményének
mind előkészítői voltak, munkálkodtak legyen komoly
tudománynemben, vagy a virágosabb költői pályán.
Bölcselőre szinte úgy szükség vala, mint regényíróra,
dalköltőre mint történet vagy természettudósra: mind-
nyáján sugárokat adtak a nemzeti nagy felviradáshoz.

Isten támaszokat állíta e nemzetnek egyes fiakban,
egész családokban, kik szívökben hordozván ügyét,
megmenték a vég enyészettől, s fáradván szent buzga-
lommal, hadi, polgári és tudományos pályákon, teremtet-
lévének a mai sokat ígérő kornak és nagyokra ébredt

nemzedéknek. Ezen támaszok közé sorozandó, melyről ez alkalommal szólni akarok, a Telekiek fényes háza is, ez a nemes sarjadékokat nevelt régi törzs, mely hadi és polgári viszonyokban egyképen kitűnő, különösen pedig tudmányszeretetet és pártolás által tevő magát oly emlékezetessé, hogy ye részben kevés családot mutathat fel a két haza hozzá hasonlót.

Eredetét veszi e családvér a Mecsenicsi Garázdától, kiknek egyik ága Szilágyinak nevezte magát. Horogszegi Szilágyi László s Garázda Miklós és Dénes már a XV. század elején terjedelmes birtokok urai valának Boszniában. Nekik köszönhetette Zsigmond király, hogy a jártűtő Hervoja János spalatrói herceg megaláztaték s a zborniki vár a király hűségében megmaradt. ¹⁾ Ezen Szilágyi Lászlótól származik Horogszegi Mihály, ²⁾ a vajda s Magyarország választott kormányzója, a bátor hadvezér és szilárd férfiú, kinek vas akaratát korona ígéretével sem lehet megghajtani, ³⁾ a tudomány-kedvelő és maga is tanult ember; ⁴⁾ ettől Szilágyi Erzsébet, Hunyadi János hitvese, ama két nevezetes magzat anyja, kiknek egyikére századok után is gyászszal, másikára kevély örömmel emlékezik a magyar, anyja a vérpadon elesett Lászlónak és anyja Mátyásnak, kinek halálakor magát az igazságot megholtának vélte a nép, s így a Telekiekre a haza legnagyobb korának dicsősége is visszafénylik, mert Hunyadi Mátyásban is Garázdák vére forrott.

A Garázda-ivadék 1414 körül költözött a török által feldúlt Dalmátországból e hazába, s Bihar, Arad,

¹⁾ Jos. Benkó, Transsilvania Tom. II. 412. s köv. lap. — Kazinczy Ferencz Eredeti Munkái II. köt. 373. s köv. lap.

²⁾ Szilágyi Mihály egy adománylevelében, melyet a Telekiek ma is bírnak, a Szilágyi - Garázdákat „consanguineusoknak” mondja. Erre mutat a Szilágyi, Garázda, Teleki-házzal közös címer is, a vadkecske. Kazinczy Munk. II. 374.

³⁾ „Pars magna procerum Michaelis ipsum optandum Regem esse praedicabant, quod ille nepotis gratia obnixie recusavit.” Bonfin. Dec. III. libr. 9.

⁴⁾ Czvittinger Spec. Hung. Lit. a Szilágyi cikkben 373. s köv. ll.

Békés, Zaránd megyékben települt meg. Megszerezvén itt Zágorhid, Szék és Telek helységeket, egyike Zágorhidi, másika Széki, harmadika Teleki-Garázdának nevezték el magokat. A Széki-Garázda ág utóbb egy leánycsemetében maradt fenn, s azt egy Teleki-Garázda vette nőül. Így egyesülve a két ág sarjadékai, Széki Telekieknek nevezték magokat, s nevezik mai napiglan.⁵⁾ — Ősapja minden későbbi Telekieknek Mihály lón, ezen néven második, Apafi Mihály fejdelem minisztere, ország főtábornagya, Huszt, és Kővár várainak, Csík, Gyergyó, Kászon, Sepsí, Kézdi, Orbai székeknek főkapitánya, minden királyi tizedek és harminczadok fő haszonbérleje s Apafi halála után 1690. apr. 15. Erdélynek választott fő kormányzója s a családban első gróf; sokképen magasztalt és gáncsolt, s még a történetírás által eléggé alaposan meg nem bírált ember, de kétségtelenül nagy elméjű, s békében és hadban egyképen nevezetes tünemény. Neje Köröstarcsai Vér Judit volt, s e házasságból hat fiú és hét leánygyermek sarjadt fel. Ezekből ágaza el a magas virágzatú s maiglan tündöklő család, és rokonságba jöve a két haza majdnem minden fényes házaival, mert egybeszővődve látjuk azt a Bethlen, Barcsai, Bánfy, Kemény, Wesselényi, Kendeffy, Kornis, Toroczkaí, Mikes, Vér, Szerencsy, Zeyk stb. fejedelmi, grófi, és nemesi törzsekkel.

A Telekiek közül számosan viseltek a két hazában első rendű hivatalokat. A nagynak nevezett Mihálynak felebb láttuk czímeit; egy Sámuel magyarországi al és erdélyi főcancellár volt, két József a szent korona öre, többen belső titkos tanácsosok, főispánok és ezek helytartói, referendáriusok, királyi táblaí bárók, hétszemélynőkök, egyházi gondnokok; egyik a pécsi iskolai kerület igazgatója; tudományos testületek elnökei, tagjai, és néhányan magasabb hadi hivatalokban. Diszes címek, de amelyek gyakran érdemtelent is fényköddel vonnak körül, s én nem mlítném őket, ha a Telekiek

⁵⁾ Benkó, Kazinczy a főlebb idézett helyeken.

érdemét e czímeektől kellene mérnem, de ők többnyire magok adtak a hivatalnak fényt, nem az nekik, mely különböztetés a mai hivatalsovárgók nagy táborában nem lesz szükségtelen, hogy a magasra vergődött üres lelkek a legnagyobb fény közepett is kénytelenek legyenek érzeni a magok semmiségét.

Nem tevém feladatomból a Teleki-ház történeteit megírni, azért elég legyen e futólagos vázlat annak eredete s régisége első nyomai iránt. Ki többet kíván felölök tudni, forgassa át a magyar és erdélyi történetek legutóbbi két századát, s lapjain nem egyszer fog találkozni a Teleki névvel: én célomhoz képest a Telekiek tudományos hatását kísértendem meg, mennyire az adatok szűke és erőm kicsinsége engedi, vázolni.

A Gyula-, most Károly-fejérvári nagy templom falán⁶⁾ fekete márványba vésve még a múlt század elején ezen sírverseket lehete olvasni:

Quem non livor edax alienaque gloria torquet,
Perlegat haec latiis carmina caesa notis.
Tres fuimus clari cognato e sanguine vates,
Pannoniam Dravus qua rigat altus humum.
Unus erat Janus, patrias qui primus ad oras
Duxit laurigeras ex Helicone deas;
Alter erat Petrus, genitus de stirpe Garázda,
Qui tulit Aoniae plectra sonora lyrae;
Ultimus hos ego sum, cognata e gente secutus,
Tertia doctarum gloria Pieridum.
Strigonia Petrus requiescit in arce, Joannem
Ipsa suum sedes pontificalis habet;
Hic mea, si dederit sors, ossa recondite: si non
Nil nostra, jaceant quolibet illa loco.
Vivens scripsi a. d. 1507. vixi annis XXXVII.

Ezekből világos, hogy egy Garázda Péter költő volt, s hogy ezen mívelt beszédű sírirat szerzője is Garázda

---

⁶⁾ Lásd: Halotti tanítások, melyek gr. Sz. Teleki László és Teleki Eszter eltakaríttatásuk alkalmatosságával elmondattak. Kolosv. 1779. - Kazinczy Ered. Munk. II. 375. — Néhai gr. Sz. Teleki József úr sírhalma. Pest 1819. 7. lap.

rokon, s végre, hogy a nagy hírvé Cesinge János, vagy mint maga szerette volt magát nevezni, Janus Pannonius is, Garázda ivadék vala. Ama két elsőről nem tudunk többet, mint az idéztem versek mondanak, mert oly időkben éltek, melyben a tudomány-gyarápítóknak nevével, s irataikkal együtt könnyű volt az emberek emlékezetéből kiveszniök; Janus felől azonban, mint Telekies rokonáról, helyén lesz kissé többet mondanunk.

Született a XV. század ezen ünnepelt költője 1434-ben aug. 9. Slavóniában, azon tájon, hol a Dráva a Dunába szakad. A versek, honnan ez adat vétetett, a helyet nem jelelik meg név szerint. Magasabb neveltetését az olasz ég alatt, Pavia és Ferrarában nyerte, hová őt anyabátyja, Vitéz János váradi püspök, saját költségén küldötte volt. Kevés idő alatt oly nagy előmenetelt tőn, hogy tizenhatodik évében Itália legtanultabb embereinek figyelmét vonta magára, s a modenai püspök, János Antal, és Estei Lionell, ferrárai herczeg, szeretetével dicsekednék. Ez időben már néhány költeményt írt, epigrammákat, tudniillik, a nevezett Estei Lionellre és ennek 1450-ben történt halálakor sírírását, úgy szinte a jubilaumi búcsújárásokról, és egy nagyobb III. Fridrik császárhoz: „De pacanda Italia.“ Alkalmat erre a császár Olaszországba jötte adott, mikor a nevezetesebb városok őt nagy fényvel fogadván, püspökök, tanácsbeliek, tudósok ékes beszédekkel üdvözlék, s a háborgások eloltására és békeszerzésre kérték, buzdíták. Általadott-e a vers a császárnak, vagy elmondotta-e azt Janus előtte, nem tudni, de az utóbbit ifjú kora daczára is föltehetni, mert Aeneas Sylvius III. Fridrik történetében említi, hogy még gyermekek is üdvözlötték a császárt, nevezetesen Sforza herczeg kilencz éves fia. Janus a görög és római nyelvben oly előmenetelt tett Olaszországban mulatása alatt, hogy tanítója Guarino mondata szerint, midőn Latium nyelvén szólott rómainak, midőn görögül athenaei születésűnek gondoltatnék. Itt és ez időben írt epigrammáin s egyéb rövid versezetein kívül, melyek közt több elegia van, egy költeménye is készült

a szelek versengéséről (Eranemos), s hihetőleg azt is, mely Gonzaga Lajos, mantuai herceghez, van címezve, akkor írta. Ugyanez időben fordíthatta a maga jóltevőjének, Jakab Antal Marcellnek, olasz nyelvű elegiáit latinra. E munkája azonban elveszett, hacsak Velenczében valahol elrejtve nem lappang. Fordította továbbá Plutarch némely munkáit prózában. Végre a Guarino és Marcell dicséreteit írta, legnevezetesebb műveit, de ezeken a vég simítást haza érkezte után tette meg. E két költemény nem csak terjedelmes tudományát s régiségbeni jártasságát tanusítja, hanem szeretete s hálája szép érzelmeit is tanítói s jóltevői iránt. Epigrammaiban pedig sok élénkség és tűz van, s a legtöbbekből azt látjuk, hogy a heves és (Strozza Vespasián biz. nyitása szerint) igen szép ifjú az olasz nap által még nagyobb lángolásba hozatva, határtalan tisztelője volt a szépnemnek. A nálunk is ismeretes Galeotto, ki Janusnak még Olaszországban ismerőse, barátja s a verselésben oktatója volt, bizonyítja, hogy, haza térvén Cesinge, nagybátyjával, Vitéz Jánossal, együtt a király udvarában élt, miből gondolhatni, hogy alkalma volt a budai akadémia felállításában a király szándékát segílni.

Lajos király Pécssett, és Zsigmond Budán állítottak ugyan felsőbb iskolákat, de azok lehanyaglának, legalább nem terjeszkedtek ki minden tudományra. Dénes érsek és Janus arra buzdíták a királyt, hogy egy iskolai egyetemet alkosson, rá szokás szerint pápai engedelmet kérván. II. Pál pápa megadá azt, levelét írván iránta Dénesnek és Janusnak, melyben meghagyja nekik, hogy a bolognai főtanoda példájára „studium generale“ állíttassék. Nem tudni hol állott az Budán s meddig állott? — A király egy bizomány levelében, melylyel Janust és Rozgonyi Jánost a pápához küldé segélykérelem miatt a háború folytatására, így nevezi őket: „Capita consilii nostri primaria.“ Martiusban elindultak, s a velencei birtokokban mindenhol kitüntetéssel fogadtatának. Janus Rómában két szép beszédet tartott. Ezek mind annak bizonyítványai, hogy a tanult férfinak itthon és külföl-

dön tekintélye és híre volt. Meghalt mint pécsi püspök 39 éves korában. Minthogy 1471-ben a Mátyás király elleni öszveesküvésben, melyért Vitéz János is börtönnél lakolt, neki is része vala, a király haragját rettegven, nem merték fényesen temetni, hanem tetemeit beszurkolt koporsóban egy kápolnába rejték el hívei. Mátyás sok idő után Pécsre jöven, megszidá az alacson félelmet és a tetemek fényes temettetését parancsolá. Síratát maga készíté:

Quin etiam tacita jaceamne ignotus in urna,
Signari hoc cineres carmine mando meos :
Hic situs est Janus, patrium qui primus ad Istrum
Duxit laurigeras ex Helicone deas.
Hunc saltém titulum, livor, permitte sepulto ;
Invidiae non est in monumenta locus.

Verseit legelőbb egy erdélyi Hadrianus Volfart, utóbb Zsámboki és mások adták ki; de csonkán, hibásan s olyakkal vegyest, melyek nem övéi. Gróf Teleki Sámuel cancellárnak jutott a szerencse, ez egyik ősrököna elméműveit összeszedni. Kiadta ő azokat Utrechtben, 2 kötetben 1784-ben, egykorú kéziratból és tizenhárom más kiadás után szerkesztve. Ugyanő azóta is fedezett föl némely kiadásokat, melyek m. vásárhelyi könyvtárában őriztetnek. Decius Barovius Telegdi Jánoshoz írt levelében említi, hogy Janus magyar nyelv-tant is írt legyen, de azt már ő is elveszettnek jelenti, s fel sem is fedeztetett maiglan. ⁷⁾ Zsámboki mondja, hogy magyar történetet is írt versekben, melyet ő Bécsben látott és olvasott. Megvannak-e még ezek, és hol vannak, felőle tudomást nem szerezhettem. Ennyit a Garázda vérből eredt Janus Pannonius felől. ⁸⁾

A magyar irodalom barátjának akarata ellen is azon gondolata fog ébredni, vajha e tanult ember és koszorús költő magyar nyelven írta volna köz tetszéssel fogadott

⁷⁾ Bod Péter, M. Athe íás.

⁸⁾ Hormayr és Mednyánszky: Taschenbuch für die vaterländische Geschichte. Erster Jahrgang 1820. 10—124.

míveit. Hol állhatna most irodalmunk, hol nyelvünk, ha azok művelésében ily elme gyújt vala első világot, és lángeszű követőkre talál. Ma talán nyelvünket gazdag irodalmunkért külföldi tudományos emberek tanulnák, miként mi a külföldi nyelveket. De mi vala az ő korában a magyar nyelv? s mi volt maga a francia, angol és német is! Mind a rómainak szolgái. Ezek ugyan a következő századokban lerázták annak nehéz bilincseit, de mi, sors-verte nép, épen ekkor hajtánk meg nyakunkat a török száz ötven éves igájába. A magyar költészet csak egy századdal később kezdé ébredezni Balassa és Rimay szűk körben zengő lantjaik által.

Elmondám, mit a Garázda ivadékokkal rokon férfiak tudományos foglalkodása felől tudunk, álljon itt most a Teleki nevű Garázdák tudomány körüli hatásának vázolata.

Egy egész kis sereget képeznek azon Telekiek, kik a tudományok ügyét saját írataikkal előmozdíták, melyek között vannak munkák, miket irodalmunk nyereségének lehet nézni.

Már a nagy Teleki Mihálynak egyik fia, Mihály — ezen néven harmadik — a kővári kerület főkapitánya, író volt, s ami több, magyar író. Ő Weber Ádám János latin munkáját magyarra fordította, mely ily cím alatt nyomtatott ki: „Fejdelmi lélek, avagy a jó fejdelemnek szükséges ajándéki, melyeket rövid szakaszokban foglalván, históriákkal és politiai elmélkedésekkel világosítván, deák nyelven adott ki Weber Ádám János, sz. Ágoston reguláris canonokja stb. Kolosvárott nyomtatta Némethy Mihály 1689.“ 4-rétben 138 lap. Ajánlva van a könyv „A méltóságos ifjabbik Apafi Mihálynac, isten kegyelméből Erdélyországának választott fejedelménec nekem kegyelmes uramnak ő nagyságának.“ Az ajánló levélből kitetszik, hogy ezen Mihály is sokat forgott Apafi fejdelem körül. A könyv tanításokat foglal magában a fejedelmek számára, mint kelljen magokat viselniök köz és magán viszonyaikban. Az író korához képest jól tudja magát kifejezni, gyakran szabatos és szép rö-

vidséggel s mindamellet, hogy latinból fordít, szorgalmasan kerüli a latin szavakat, s úgy tekinthetni őt mint a tiszta magyarságbani úttörők egyikét. Nevezetes e könyvben az igék úgy nevezett ikes faja szabályainak szoros megtartása annyira, hogy a 138 negyedréti lapon sehol sem vettem észre ez elleni vétséget.

Nem lesz érdektelen a szerző magyarságának bizonyítványául egyikét helyet közleni. Mindjárt a könyv első lapján ez áll: „Az embernek természeti ha jó, az embert igazgatni, ha rossz, az embertől igazgattatni kell, kiváltképpen attúl, az ki másoknak igazgatására előltétetett. Nem jó királyok azok, az kik csak az ő alatta valóknak királyi, és nem magoké. Az első, az ki magát az királynak alája veti, maga légyen az király: tanúllya meg annakokáért a maga igazgatását, minekelőtte gyakorlaná az alatta valóknak igazgatását. Mert az maga igazgatása fundamentuma az alatta valóknak igazgatásának. Az maga igazgatása az a közönséges óra, mellyhez kellessék az alatta-valóknak igazgatását szabni.“ A negyedik lapon: „A Király az Királyi nevezetre valóságossan akkor méltó, mikor az ő Királyi-székiiben ül az állhatatosság, és selyem köntösében gerjede az Jóság, Királyi koronájában fénylik az Bölcsesség, az szívében él az Kegyelmesség, fegyverében öltözik fel az erősség, az kezében az adakozás nyílik ki, az szemében az Emberség virágzik, győzedelmében pedig az Istennec ditsőssége győzedelmeskedik.“ Vannak a könyvben sok velős rövidséggel adott mondatok, például: „Az ditsőségre legegzenesebb út, ha olyan lészesz a mineműnek kívánsz, hogy tartassál. — A kinek több szabad mintsem illik, több tetszik mintsem szabad. — A tanácsban tekenős bíbka a véghez vitelben sas légy. — Az tudomány a közönséges emberben ezüst, a nemesekben arany, a fejedelmekben drága gyöngy. — Az ország hajó, melynek kormányja a kenyér. — A ki a víznek fenekét nem láttya, ne mennyen azon által. — A kinek tehetsége nincs úgy a mint akarja úgy akarjon, a mint tehetsége vagyon; szabja lábához a lépést. — Gyalázato

a fejedelemnek a sok halálos büntetés, mint szintén gyalázatos az orvosnak a sok halott. — Nem jó az, a ki még a gonosznak is nem rossz. — A ki jelen létében tüled fél, távol létében árt. — Rossz dolog az, mikor olyan fejedelem vagy, a ki alatt senkinek semmi nem szabad, de rosszabb dolog, mikor olyan fejedelem vagy, a ki alatt mindennek minden szabad.“

Ugyanezen Mihálynak Mihály fia, e néven negyedik, mint kolosvári tanuló ily című értekezést adott ki: „Exercitatio theologica de bonorum operum necessitate.“ Kolosvárt 1718. ⁹⁾

Említendő még az írók seregéből Ádám, dobokai főispán s kormányzéki tanácsos, Kolos, Torda, és Közép-Szolnok főispáni helytartója. Írt verseket nejének, Wesselényi Máriának halálára, és fordította Corneille Cid-jét. ¹⁰⁾ Tiszta magyarságú, könnyű folyamú verselő. Fordítása előszavában korholja azokat, „kiknek hibás és közönséges szokása, hogy a maga nyelvét nem tudja, vagy ha tudja is, semmit szépnek jónak ne állítson, valami magyartól vagy magyarúl készítettet s így idegen s kölcsönzött tollakkal büszkélkedvén a magáét elhullassa.“ — „Érezzük, úgymond, az idegen nyelveken írott könyveknek szépségét, de a magunkét, olvasni ne resteljünk, tanuljunk s tudjunk más nyelveket, de a magunkét

⁹⁾ Benkő, Transs. II. 417. — Teleki Sámuel Bibliothecájában e könyvnek más címe van: „Teleki (Mich. S. R. I. Com.) Dissertatio philosophica de unione mentis cum corpore. 4. Claudiopoli 1718.“ Bibliothecae Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék Pars II. 259, 260.

¹⁰⁾ Emlékeztető oszlop, melyet néhai igen kedves és ritka virtusokkal fénylett kedves élete párjának L. Baronissa Hadadi Wesselényi Máriának áldott emlékezetére megkeseredett szívvel emelt R. Sz. birodalombeli gróf Széki Teleki Ádám, a cs. és apost. királyi felségnek arany kolcos komornyikja, valóságos titkos tanácsosa, a kolosvári circulus commissarius, nemes belső Szolnok vármegye munkálkodó főispánja, Kolos, Torda és Közép Szolnok vármegyéknek administratora. Kolosvárt 1786. — Csid, szomorújáték, melyet hajdan Korneille Péter francia nyelven készített, mostan pedig magyar versekbe foglalt gróf Teleki Ádám stb. ns. Kővár vidéke fő kapitánya Kolosvár, 1773.

el ne felejtjük, sőt azon ügyekezünk, hogy a magyar könyveknek becse legyen köztünk.“ E szavak félszázad előtt irattak, és az intés, fájdalom, még ma sem felesleges! Ezen Teleki Ádám II. József alatt a kolosvári ke-
rületben királyi biztos volt. Mikor e hivatalát letette, a
rendek gyűlésében szabadságot adott mindenkinek, hogy,
ha ellene panasza van, adja elő, hogy hibáját jóvá te-
hesse, vagy a netalán okozott kárt megtéríthesse. Oly
tett, mit csak tiszta öntudattal merhetni. Szül. 1740.
Megh. 1792-ben. — Domokos, a tordai főispán, ki
saját életét írta meg egy jókora kötetnyi kettős alexand-
rinekben.¹¹⁾ E versek költői tekintetben ugyan nem bírnak
becscsel, s bennök mind nyelv, mind verselés darabos, de
tartalmuk nem érdektelen, mert néhány jellemző vonást
adnak a múlt századi erdélyi fő házak szokásából. Vaj-
ha csak ily keveset is bírna a történetbúvár nemzetünk
korábbi századaiból! Vannak e kötetben egyéb alkalmi
versek is. Ezen Domokos m. vásárhelyi házára e maga
által készített föliratot véseté: „Non aurum pro vendita
patria acceptum, vel servo detractam mercedem, non
obolum egeno denegatum, nec numum pro re miseri de-
torta dono datum, aut aes alienum in damnum familiae
conflatum, his inesse putes lapidibus“ — ami jellemzi
e férfiú tiszta lelkét. — Domokos, a cancellár fia, a
közszeretben álló sokat ígért fiatal férfi, ki 35 éves ko-
rában halt meg közönséges szánattól kísérve. Több
munkák szerzője, melyek részint kiadvák, részint kéz-
iratban maradtak, a m. vásárhelyi könyvtárban letéve.
Köztük legnevezetesebb útjának, melyet Magyar és
Erdélyországban, a kapcsolt részekben és tengerparti
vidéken 1797-ben tett volt, leírása.¹²⁾ Benne sok józan

¹¹⁾ Az emberi sorsnak változandósága, melyeket versekbe fog-
lalt stb. Széki gróf Teleki Domokos, nem. Torda vármegye főis-
pánja. Kolosvár 1815.

¹²⁾ Egynéhány hazai utazások leírása Tót és Horvátországok-
nak rövid esmertetésével, Bécsbe 1796. rézmetsz. és földképekkel.
— E munka németre is fordított Németh László győri evang.
tanító által (Reisen durch Ungern und einige angränzende Län-
der, Pesth, 1805.), hol a szerző életírása is közöltetik.

nézetek közölvék, melyek a fiatal utazó helyes ítéletét és sokoldalú ismereteit tanúsítják. Lipcsében a gazdasági, Jénában a természetvizsgáló társulat, tagjai sorába vette föl; a jénai mineralogiai társulat pedig a még alig huszonöt éves ifjút elnökévé választá. Az erdélyi nyelvmívelő társaságnak is buzgó és munkás dolgozó társa volt, s iránta sok vagyonos és tanult férfiakban gerjeszte részvétet. Szül. 1773. megh. 1798. sept. 16. — Sovány vékony alak volt, s gyenge teste nem bírta el szelleme súlyát; innen kora halála. Benne irodalom és haza egyképen sokat veszítének. — Ferencz, Domokos öcsce, a cancellár fia, ki e munkát írta: „Die Spiegelscheibe, ein neu erfundenes katoptrisches Instrument. Wien 1817.“ — Ferencz, a megholt, a paszmosi költő, kitől Döbrentei egy kötet verset adott ki, melyek közt egy pár becses költemény van.¹³⁾ — Ferencz, az élő, a referendárius, Zrínyi német fordítója s több becses czikkek írója Hormayr és Mednyánszky történeti zsebkönyvében, és a Tud. Gyűjteményben. Ide sorozandók még a gazdasági tudományokban jártas Sámuel, a m. akadémiai elnök testvére, ki a Tud. Gyűjteményben a m. képirókról értekezett.¹⁴⁾ Domokos, az akadémiai levelező tag, több hírlapi czikkek s egypár tartalmas versezet szerzője, s végre a lelkes László, a szilárd jellemű és erélyes szónok, a Kegyencz nevű színmű sokat ígérő szerzője. — Három van még az elhunyt Telekiek sorában, kikről legelőbb kell vala szólnom, s csak azért nem szólottam, mert nekik külön szakaszokat kell szánnom, ha céloznak méltólag meg akarok felelni: Sámuel, az erdélyi cancellár, József, az ugocsai főispán, és László, Somogy megyének főispáni helytartója.

A cancellár Sámuel, a nagy Mihálynak Sándor fiától és Petki Nagy Zsuzsánnától származott unokája,

¹³⁾ Gróf Teleki Ferencz Versei s néhány leveléből töredékek. Kiadta Döbrentei Gábor. Budán 1884.

¹⁴⁾ Tud. Gyűjtemény 1828. IV.

született 1739-ben novemb. 17. és tizenkét éves koráig Czelnán neveltetett. ¹⁵⁾ Neveltetésére azonban kevés gond vála, s amivé lön, leginkább saját ügyekezetének köszönhetette. Tizenkilencz éves korában Józsefnek, a későbbi ugocsai főispánnak, és Adámnak társaságában utazni ment külföldre, hol mint Bibliothecája előszavában maga vallja, ¹⁶⁾ könyvek gyűjtését tűzé fő céljául. Mária Terézia alatt királyi kamarás leve, aztán küüllői főispán és erdélyi kormányzéki tanácsos; II. József alatt belső titkostanácsos, 1784—1790-ig királyi biztosa II. József alatt alkotott nagyvárad kerületben, Szabolcs, Arad, Békés, Csanád, Csongrád megye főispáni helytartója, a hajdukerületekben főkapitányi helyettes, Bihar főispánja, két év múlva magyar alcancellár és marmarosi főispán; Leopold alatt erdélyi főcancellár és ismét bihari főispán, szent István rende nagykeresztése, a göttingi, varsói, jénai tudományos akademiák tiszteleti tagja. Megholt Bécsben aug. 7. 1822. nyolczvanhárom éves korában. Ő vála a m. vásárhelyi gazdag mintegy 40,000 kötetből álló könyvtár alapítója. „Tizenkilencz éves koromban — így szól magáról Bibliothecája I. kötetének előszavában — a dicső M. Terézia engedelmével külföldre utaztam, a schweizi, belga, és franczia tudós férfiak és tudományokkal virágzó akademiákra. Itt felgyuladván bennem a tudományok iránti szeretet, csodálatos vágyat éreztem magamban jeles könyveknek bármi fáradság és költséggei szerzésére, és azoknak, a meszsze fekvő hazába szállítására. . . . A köz hivatalok komoly gondjai közt is, melyekkel fejdelseim bizodalma megtisztelt, soha semmi helyet, semmi alkalmat el nem mulaszték, hogy könyveim gyűjteményét Európa minden zugaiból szaporítsam. Sem életem gondjai, sem az országok nagy távolsága s egyéb roppant akadályok el nem bírtak csüggeszteni, hogy annak nevelése és díszí-

¹⁵⁾ Bod Péter, Magyar Athenás 290. l.

¹⁶⁾ Bibliothecae Samulis S. R. I. Com. Teleki de Szék Pars I pag. XXVIII s köv.

tésére minden szorgalmamat csaknem erőm s vagyonbeli tehetségeim felül is ne áldozzam. Ezen fáradságot, ezen költségeket azon szándékkal szentelém, hogy a könyvek szükségében síuló haza hasznára munkáljak s magamat az által hasznos honpolgárrá tevén, valahányszor hivatalos gondjaim engedendik, a minden idők bölcsői mívelt elméjének emlékeivel gyönyörködtessem lelkemet. Mások, kikre a szerencse nyájásabb arcczal mosolygott, vagyonaikból vagy családi javaikat nevelik, vagy éppen fényűzést hajhásznak, és nagyravágyásukat emelik: én a magam elég csekély birtokából emez az ismeretek minden ágaira nézve válogatott könyvek gyűjteményét szerzettem, azt örököseimre hitbizományképen átruházván, hogy némi föltételek mellett a höní tudomány-mívelők is használhassák. Legyen e cselekedetem bár némelyeknek balgaság, nekem nem látszik legalább okatlan balgaságnak.“ E szavak eléggé festik a nem mindennapi férfiú lelkét, s mutatják a roppant szorgalmú munkást, a tudománybarátot, hazafit és fölemelkedett gondolkodású embert. Még igen ifjú korában lobban fel lelkében a szikra, hazáját a tudomány kincseivel gyarapítani, és az soha ki nem alszik lelkéből, nem csüggeszti el őt a nehézségek ezre, nem a számos nagy hivatalok roppant gondjai, nem az évek hosszú száma, hatvan négy esztendőn keresztül él e szent láng kebelében, s csak élte világával alszik el. Könyvtára lajstromát három nyolczadrétű vastag kötetben dolgozta ki s világ elébe bocsátá ily czím alatt: „Bibliothecae Samuelis S. R. I. Comitiss Teleki de Szék Pars I. II. III. Viennae 1796, 1800, et 1811. Az első kötet előtt egy sok olvasottsággal, tudomány s itélettel készült előbeszéd áll, melyben a tudományok becse tárgyalatik, rövid tudósítás adatik némely könyvtárakról, különösen a Mátyásról Budán és Bethlen Gáboréről Gyulafehérvárt, melyeket török kezek pusztítának el; továbbá adatok közöltetnek, mint a felebb kiírt hely is mutatja, a m. vásárhelyi könyvtárra leundett nagy gyűjtemény történetéhez. A lajstrom tudományos tárgyak szerint van

felosztva, és osztályozásai, valamint nagy szorgalommal készült indexe, főleg pedig az írók felőli tudósítások, bizonyítványai fáradhatlan szakértő ügyességének. A tudományokkal foglalkodó ember érti az ily gonddal készült lajstromok nagy becsét, és egyedül ő tudja méltányolni készítőinek érdemét, míg a felületesség gyarló fia szánakozva mosolyogja meg a sok éves fáradozások eléggé soha meg nem hálálható gyümölcsét. Nálunk semmi sincs a Széchenyi-könyv-lajstromon kívül, mi Teleki Sámuel Bibliothecájával becsben mérkőzhessék s általában nem sok könyv-lajstromot tudunk ehhez hasonlót. Nevezetes különösen a hazai történetekre vonatkozó rész, mert e tekintetben a m. vásárhelyi könyvtár egyike a leggazdagabbaknak. Teleki Sámuel t igen jellemzi azon valódi atyai féltékeny gond, és kegyelet könyvei iránt, mely a római törvényhozás parancsoló stylusában írt szabályaiból szól, miket könyvtára olvasói számára készített. „*Quisquis bibliotheca hacuti fruique voles, eam velut musarum sacrarium reverenter ingressus, praefectum custodem salutato, modeste interpellato, in area bibliothecae subsistito, ne cursitato, pluteos ne excutito, libros et collectiones rerum naturalium attrectare caveto; codicum commodatorum folia et tegumenta ne notis, figuris, lineolisve conscribillato, ne atramento, oleo, aqua conspergito, ne oris saliva, malaque pituita nasi foedato, ne complicato, ne in rugas cogito, ne lacerato, neve manibus illotis vel digitis illitis terito, libro aperto ne incumbito, consultos perlectosque codices illaesos sartos tectosque reddito, in bibliotheca et museo ne fumigato, neve aliis molestus esto, a rixis et disputationibus abstineto.*“ ¹⁷⁾ A m. vásárhelyi könyvtár több kéziratát őrzi.

Könyvtára némi ismertetéséül álljanak itt Kazinczy szavai, ki felőle mint szemtanu beszéll: „Estve volt midőn Vásárhelyre beérénk. Cancellarius gróf Teleki Sámuelnek háza egy távol fekvő szőlős domb oldalából

¹⁷⁾ Bibliothecae Pars II. pag. XI-XII.

tündökle felénk a vár is déli részén. Bibliothekája annak keleti szárnyát foglalá el, elválasztva szomszédjától egy keskeny kert által. A rajzolat elmés, s érdemlí, hogy fessém. Bemenetel ide az alsó sor folyosójáról esik. Ajtaja felett e szerény felírás: „Musis patriis gratisque posteris D. D. Samuel S. R. I. Comes Teleki“ az év megjegyzése nélkül. Itt egy előszoba s e mellett egy cabinet az őrszükségeire a kert felé. Az előszobából a bibliotheka hajójába van a bemenetel. Azt alól felül kar veszi körül, mind a négy oldala felé s a felső karba bal felé viszen a grádics az ajtónál. A hajó egészen üres; azt egyedül képek ékesítik. Az ablakok irányában, pilaszter és pilaszter közt, vas rostély könyöklők hagyattak s így a hajó elég világot kap. A könyvek sárgaréz drótból font ajtók megett állanak a karokban, hogy a könyvek címeit látni lehessen, s a szép tolvajság megelőztessék. Általellenben az ajtóval áll a nagy alkotó képe, a sz. István nagykereszteseinek innepi öltözetében, Tusch Jánostól. Alatta ennek az első két pilaszter előtt áll szemben egymással a cancellarius mellszobra érczből és a cancellariusné szül. Iktari gróf Bethlen Zsuzsánnáé, fekete márvány polcozaton. Rajtok a művész neve: F. Thaller Tyrolens. Vindobon. 1805. A cancellarius el van találva, a grófné nincs, mert büszkje halála után készült egy régibb festés után. A jobb soron függenek, felfestben, ismét a cancellarius akademiái útja alatt; gróf Festetics György, a Georgicon alkotója; gróf Széchenyi Ferencz a nagy, a nemes; gubernátor báró Bruckenthal Sámuel; a bal soron a cancellariusné; Mátyás, a király; Bethlen Gábor, a fejdelem; Eugenius, a sabaudiai herczeg, — tudományok pártfogása által megszentelt nevek. A püspök Batthyáni Ignáczé, ha az a lack-testsztin meg nem csal, Bergmanntól, s nem eléggé híven, s hidegen, s a koronaőr gróf Teleki Józsefé, kezek nélkül, a felsőbb karban tartatnak. Az előszobában függ Teleki Mihály, albai szakállal; Apafi Mihály; a nádor Wesselényi Ferencz, kinek szép lelke el van öntve szép arczán: nyírt fővel, borzas üstökkel, zöld bársony bő ujjú dolmányban,

és mások. Bibliothecarius Szabó András úr, kevéssel előbb házi tanítója Wesselényi Miklósnak Zsibón, nagy készséggel sőt örömmel rakta előnkbe a bibliotheka kincseit. Azok után én akarám gyönyörködtetni szememet a classicusoknak vagy legrégibb, vagy királyi pompájú kiadásaikkal. Itt találám a Bodóni Virgiljét, Horátzát, a Don Gabriel spanyolra fordított Sallustját, a Piranesi Rómáját, a Museum Pro-Clementinumot, a herculánumi régiségeket, melyek, ha ismerjük is már, mindig érdemlik, hogy lássuk, ahol láthatjuk. Az utas ne feledje előmutattatni magának Tacitust s Catullust és Propertiust a Mátyás budai bibliothekájából. Servetusnak Restitutio Christianismi 1533. című munkáját a cancellarius II. Józsefnek ajándékozta az udv. bibliotheka számára; magának Vitéz József cancellistája, később udv. agens, által iratta le. Murr tudta, hogy a könyv itt megvagyon, s lőpva mását vétette, újabban kiadta. Midőn menni akaránk, még egyszer kívánám látni a cancellarius képét, még egyszer illetni a bronz büsztöt. „Hunc oinom plurimeis consentiont duonorum optimom fvisse virom“ mondám azon szavakkal, melyeket a 493. esztendőbeli consul Scipio sírkövére barátjai metszetének, s ez vala hálám azon kegyeiért, melyekkel irántam harmincz esztendőnél régebben viseltetett.“¹⁸⁾

Őseiről semmi könyvek nem maradtak rá. Maga kezde gyűjteni 1759-ben. Mily szerencsével, tudja M. Vásárhely, s tudhatja, ki „Bibliothecája“ három vastag kötetét átfogatandja.

Teleki Sámuel szálas, vékony testű, barna hajú és szemű ember volt. Igen hű arczképe van a m. vásárhelyi könyvtárban.¹⁹⁾ A Zetter által metszett s Bibliothecája előtt kiadatott, Kazinczy ítélete szerint, nem hű. E kép alá e szavakat maga vésette: *Incorrupta fide secundis temporibus dubiisque rectus*, melyek senkié alá jobban nem illenek. Pecsétjére pedig Seneca után ezt:

¹⁸⁾ Kazinczy Ered. Munk. II. köt. 202. s követk. II.

¹⁹⁾ Kazinczy, F. M. O. Minerva 1830. IV. 94.

Recte factorum merces est fecisse. „S ki ismerte — így szól a harmincz évi kegyeivel dicsekvő Kazinczy — ki ismerte a valóban tiszta s nagy embert, aki utána nem esküszí, hogy igazán esküdött? Szíve nemessége mutatá őt társalkodásaiban. Az emberiség és a haza nem fogja soha tudni mi jót teve, egyikének és másikának, ez a jó ember és hív polgár.“²⁰⁾

József az ugcasai főispán, a magyar akadémia elnökének nagyatyja, szül. Huszton Marmarosban dec. 21. 1738. Ő Lászlónak, a nagy Mihály unokájának, kit Sándor és Bethlen Júlia nemzének, volt fia. Anyja Ráday Eszter, az utolsó Rákóczy forradalmi időszakában elhíresült cancellár Ráday Pálnak leánya. A gyermek hét éves koráig szüléi szeme előtt nevededett, ezentúl Losonczon a jeles idősb Kármán András²¹⁾ vezérlete alatt járta az alsó iskolákat. Erdélybe költözvén három év múlva apja magával vitte őt, s ott házi oktatók ügyelének lépteire tizenöt éves koráig. Ez öt év leforgása alatt Magdeburg altábornoktól vett a többek közt oktatásokat, oly sikerrel, hogy felőle későbbi időkben önmaga is hálával emlékeznék, mint kinek felette sokat köszönhet. Tőle tanult német nyelvet, történeti s matematikai tudományokat, mely utóbbiak egész életén át kedvencei maradtak. Mint tizenhat éves ifjú Igenbe küldetett az ismeretes tanult férfiú Bod Péterhez, az „Athenás“ írójához. Itt három évet töltte theologia, hazai történet s philosophia tanulásában. Tizenkilencz éves korában Bécsbe rándulván apjával, itt azon öntudatra eszmélt, miképen külföldön új, általa eddig még nem is sejtett, forrásai vannak a képződésnek. Felgyúlada benne a vágy

²⁰⁾ Kazinczy Ered. Munk. II. 106.

²¹⁾ Nagyatyja volt ez az író Kármán Józsefnek, kinek munkáit Schedel Ferencz a „Nemzeti Könyvtárban“ adá ki. II. Leopold nemességgel ajándékozá meg az író Józsefnek József nevű atyját s a nemeslevélben emlékezet van ezen Andrásról, mint ki „penes rem literariam in professoratu singulari cum zelo et industria semet exhibuit bonumque publici promovere studuit.“ Lásd a Nemz. Könyvt. Kármán József Írásai XI. lap.

eddig honi művelődését külföldi által tökéletesíteni. A leginkább Bernoulli miatt elhíresült bázeli egyetem volt az, hová mindenek előtt tudomány-kémlő szemeit fordította. Az ekkor uralkodó Terézia engedelmét kikérve s megnyerve 1759. külföldre utazott. A bázeli egyetemen a jeles matematikus Bernoulli és Iselin leczkéi nyíltak meg előtte; Leydenben pedig Muschenbroeckéi. Megutazta Schweizot, Hollandót, Franczia és Németországot, társalkodott a tudomány férfjaival, szemlélt könyvtárakat, régiségeket, művészet termékeit, építészeti munkákat, vizsgálta a népszokásokat s politikai intézvényeket, s mint megrakodott méh tért honába, a kincsek legbecsesbikével, a tudománygyal. Másod ízben 1768-ban Olaszországot járta meg, Teleki Lajos rokonának, s az ünnepelt történetbuvár Cornides Dánielnek társaságában. Jelen volt Velenczében az Ádria eljegyzése ünnepén, járt Milán, Mantua, Modena és Pármában; Rómaig az idő szűke nem engedte őt menni. 1791-ben, mint boldog családanya már, harmad ízben tett utazást, és most ismét a német földön. Tizenkét német egyetemet látogatott meg, s II. Leopold császárrá kenetése ünnepén is jelent volt. Göttingában legtovább mulatott. Értelmes társalgása által személyesen is megkedvelteté magát a németekkel, kik híréből már ismerték volt. Számos külföldi nevezetes emberek hozzá írt levelei bizonyítják, mily figyelem és tisztelet tárgya volt ő. Kedvelte a két Bernoulli; a Lothringenben lakó Lescinszky Szaniszló lengyel királynak különösen kegyeiben áll; Párisban az udvar, annak nagyai, ország tisztviselői, tudósai megkülönböztették.

1767-ben erdélyi királyi tábla bírájává, 1782-diki martius hónapjában békési főispáni helytartóvá s ugyanez év octóberében ugocsai főispánná; 1787-ben a pécsi iskolai kerület főigazgatójává, 1792-ben benső titkos tanácsossá, végre 1795-ben a magyar sz. koronának örévé lett. Meghalt sept. 1. 1796. élete 58-dik évében, sajnálat, s míg élt mind végig köz tisztelet tárgya. Tete-

mei Nógrádban, a sziráki család-sírboltban nyugszanak. Négy fejdelem uralkodása alatt futá fényes pályáját, mind a négy, s a négynek legnagyobbika II. József, által legkitünőbbben méltányoltatva nem középszerű tehetségei. Hivatal-viseléseiben pontos és rendkedvelő, bíró igazságos s mit ennek hitt, a mellett eltéríthetetlenül szilárd, semmi által meg nem hajtható. Sokáig emlékeztek felőle érzékenyen, kik mint bíróval valaha érintkezésbe jöttek. Hivatalokat viselt, de nem keresett. Kamarássá egyenesen a királynő kegyelméből neveztetett; az erdélyi királyi táblához is saját folyamodása nélkül tétetett. Megkináltatott néhány ízben erdélyi főispáni s kormányzséki tanácsosi hivatallal, de ő nem fogadta el, emezt, mert egészsége nem bírta meg a folytonosan ülő életet, azt, mert általában hivatalvágy nem izgatta. Mi hű fia volt a honnak, mi szigorúan ragaszkodott annak törvényeihez, szép bizonyysága a II. József alatti idő. Mikor a császár, a tévedéseiben is mindig nagy, Magyarországot kerületekre osztván, Teleki Józsefet is egyik kerület biztosává akarná tenni, ő semmikép nem volt az alkotmányellenes hivatal elfogadására bírható. Mind a két protestáns vallásfelekezetűeknek nagy bizodalma levén esze és jelleme iránt, nem egyszer áll a trón előtt vallási ügyek miatt, nem egyszer volt alkalma szólni és szívrehatólag festeni a protestánsok üldöztetését, mert fájdalom a türelem nagy emberének kora még csak azután hajnallott, s Terézia uralkodását e részben nagy sötétség borítá; még emberek igénylették magoknak ama nagy, emberi észszel soha el nem dönthető kérdés eldöntését, melyik hit legyen üdvözületre, melyik kárhozatra vezérő. Ilyenkor elkapta őt nemes heve, s nem rettegve fejdelemnője sokszor tapasztalt nagy kegyeit is kockáztatni, élesen festé a hatóságok emberietlen bánását az elnyomott vallás hívei iránt. De Mária Terézia meg tudá különböztetni a szót, mely tiszta meggyőződés és a legnemesebb akarat szava volt, a kérkedő dacztól s nem csak nem vett semmit balúl, hanem megszerette a szép hevű embert; nem tartózkodék

magasztalva emlékezni jelleme és hasonlíthatlan jó szíve felől, s nem egyszer nevezte őt nyilván „a becsületes“ Telekinek. Mennyit költött, fáradta vallásügyekben, mennyit egyesekében, kik mellett szinte gyakran volt szószóló a trón zsámolyánál, azt csak egykorú tudnák méltó szavakba önteni, de mennyit vitt is ki valósággal mind vallási mind honi ügyekben, bizonyítják a két protestáns felekezet levéltárai, s a két haza országgyűlési naplóí. II. József a maga által teremtetett türelmi nagy korszakot gyakorlatilag vele kezdette meg, őt protestáns létére békési főispáni helytartóvá, ugocsaí főispánná és a pécsi katolikai iskolakerület igazgatójává nevezvén. Előtte egy egész századig nem volt ilyesmire példa. Mind ezen kegyelmek mellett azon időben, mikor II. József a magyar alkotmányos intézeteket halomba döntögeté, többször állá Teleki fejedelmével szemközt mint hazája szószólója, s egyike volt azon keveseknek, kik ki merték mondani és megjósolni a törvény ellenes lépések bal következményeit, s pár ízben sikerült neki a jót akaró, de eszközeiben tévedt fejedelem szándékainak más irányt adni. Bocsanat e kis kitérésért, mely nem tartozott szorosan tárgyamhoz, de a férfit, kiről szólnom alkalom van, mint a haza múlt századának egyik nagy fiát festi közügyekrei hatásában, mit most már kevesen tudnak ugyan, de reménylem nem lesznek kevesen, kiket az érdekelni fog.

Teleki József sok tapasztalás, életokosság és tudománnyal felkészült ember és kitűnő jellem volt. Jártas a honi történet és jogtudományban, mathesisban, ott-honias a statistikai, földíratí és theologiai ismeretekben, s még a költői és szónoki művészetben is szerencsés. Tudományszomja és szeretetének nagy mértékbeni bizonyítványa három rendbeli utazása, melyeknek fő czélja nem kéjalgés, hanem ismeretek gyűjtése és jeles férfiakkal ismerkedés volt. A mathesisban annyira kitűnt, hogy La Caille Párisban igen kedvező bizonyítványokkal bocsátotta el, a francia király pedig arany emlékkal tisztelte meg. Gyermeksége óta nagy szorgal-

mú ember; már tizenhét éves korában, mikor ifjoncz társai, vagy álom karjain nyugodtak vagy kéjek közt élvezék a fiatalság örömkorát, ő egész éjeket tölte könyvei mellett. Könyvek voltak a mulattatók s fájdalom-enyhítők, midőn egykor kilencz hosszú hónapon át nyomá a betegség ágyba. Örök foglalkodásban élt s pihenése nem a megszünésben, hanem a munkanem változtatásában állott. Halálos betegsége vég napjaiban is tollba mondott egy kényes tárgyú levelet, s maga javított ki egy fontos ügybeni folyamodást, mely nevében volt a felséghez benyújtandó. Bázelen mulatása alatt egy értekezést írt francia nyelven: „Az erős lelkek gyengeségeiről,“ melyben a vallást védi ostromlói ellen. Két ízben adatott az ki, egyszer Párisban, egyszer Leydenben, s a külföld előtt nagy tetszést nyert. ²²⁾ Mária Terézia maga nagy javallással fogadta, s a szerzőt annak bővebb kidolgozására buzdította, a világhírű Rousseau pedig egy új kiadását szándékozta saját felügyelése alatt, mit közbejött betegsége gátolt. Ezen kívül őt beszéde jelent meg nyomtatásban, három latin, kettő magyar nyelven. A latinok egyike azon alkalommal mondott, mikor békési főispáni helytartóvá, ²³⁾ másika mikor pécsi iskolai kerület igazgatójává iktattatnék, ²⁴⁾ a harmadik pedig mikor koronaórré lőn. ²⁵⁾ Életbölcseiség, classicusok ismerete, és való tudomány tűnik ki e beszédekből. A pécsi kivált tanusítja, hogy érti és felfogta egész nagy fontosságában mi rá bízának, az oktatást, s

²²⁾ *Essai sur la Foiblesse des Esprits Forts*, Par J. T. de Sz. C. d. S. E. R. A Leyde 1760.

²³⁾ *Orationes occasione inaugurationis Illust. D. Comit. Josephi Teleki in supremi comitis off. administratorem Incl. com. Békiesiensis ad SS. et OO. habitae. Pestini 1782.*

²⁴⁾ *Oratio, quam Illust. Dom. Jos. C. Teleki dum Supr. Regii Studiorum directoris munus per introductionem Academiae Quinqueecclesiensis auspicaretur in publ. eiusd. acad. auditorio dixit anno 1785. Pestini.*

²⁵⁾ *Dictio Alex. Széchen, dum Excell. ac Illust. Domin. Com. Joseph. Teleki in munus Regni Coronae Conservatoris introduce-ret. Pestini 1795.*

e beszéd után nem csodálhatni, ha e hivatalát köz tesszéssel folytatta volt. Latin nyelve egyszerű, classicai bélyegű, hibátlan és nemes mint lelke; eszmélánezolata következetes és egymásból bonyolodó, okoskodása világos és erős, és midőn önmagára tekint, szavai kedves szerénységre vannak leplezve. A két magyar beszédet Ugocsa rendei hallák. Egyikét, midőn tábornok báró Orczy Lőrincz főispán, a magyar író, által főispáni székebe iktattatnék,²⁶⁾ másikat 1790-ben, midőn nemzetünk az erőszakleti évtizedet átélvén, II. Leopold alatt egy szebb jövőre reményein merengett. Mind a két beszéd alkalmasint legjelesebb példányai közé tartozik az ötven év előtti magyar szónoklatnak. Kivált a 90-iki igen jellemzetes beszédből nem lesz érdektelen egy helyet itt kiemelnem.

„Mentől nagyobb okaink vannak, hogy hazánk közönséges, és oly méltó örömeiben részt vegyünk — így szól mint Ugocsa visszahelyezett főispánja II. Leopold kormánya kezdetén — annál több okom van énnekem, hogy a nemes vármegyének egy római versíró ama szép intését:

Aequam memento rebus in arduis
Servare mentem, non secus in bonis
Ab insolenti temperatam laetitia. . . .

eszébe juttassam, és mindenre valami szent, s minthogy szentebbet semmit sem talállok, a haza szeretetére kérem, hogy magunkat az öröm között oly mértékkel viseljük, hogy annak okát, úgy mint hazánk boldogságát, meg ne sértsük. Viseljük e végre magunkat törvényesen, illendően, okosan és csendes bátorsággal. Először is azt mondom: törvényesen, mert kinek illik magát inkább a

---

²⁶⁾ Mélt. L. B. Orczy Lőrincz úrnak mint királyi commissariusnak Nagy Szőlösön mindszent havának 15. napj. 1782. esztendőben: Mélt. Sz. Teleki József úrnak N. Ugocsa vármegye főispáni hivatalába lett beiktattatása alkalmatosságával elmondott beszéde a gr. Teleki József úr arra tett feleletével együtt. Pesten, nyomtatt. Eitzenberger Annánál. (Év nélkül.)

törvény szerint viselni, mint annak aki a törvénytelen-ség ellen panaszol? Kétféle pedig a törvény: egyik a természeti, másik a polgári; az első minden polgári törvényeknél régibb, szentebb és változhatatlanabb, melynek az egész emberi nemzettől megismert törvénye az, hogy aki nekünk nem vétett, azt megsérteni ne kívánjuk. Tartsuk azért legszentebb kötelességünknek, hogy ez a minékünk nem vétett, sőt hogy soha vétetni sem kíván oly szentül ígérő és ígéretének hitelére előbbeni kicsin országának egész Európa előtt tudva levő boldogításával kényszerítő szelíd fejedelmünket, akinek egy hizelkedni nem szokott s nem is tudó nagy ember oly méltán adta nem régen a philosophus király nevet, semmi cselekedetünkkel meg ne sértsük. Sőt viseltessünk inkább öhozzá azzal a háladatos tisztelettel, amelyet eddig hozzánk való magaviselete bizonynyal megérdemel. Mely intésemmel korán sem arra czélozok, hogy a legméltóbb és legszebb reménység mellett is elaludjunk, mert megtanultam én azt Platótól és még inkább a tapasztalásból, hogy a reménység az ébrenlevőknek álma. Nem is arra czélozok, hogy a háladatosságot annyira terjeszszem, hogy annak kedvkeresésből szabadságainknak akármely részét is feláldozzuk. Mert tudom, hogy az ilyen helytelen kedvezés által nem ártanánk kevesebbet a fejedelemnek (mint akinek valóságos haszna és kára elválhatatlan a miénktől) mint magunknak és maradékainknak. Nem az, mondom, a célom, hanem csak az, hogy ahol semmi sérelem nincs, mint a kísértettől féltő ember ne képzeljünk magunknak sérelmet, és ezért a képzelt sérelemért ne illessük valóságos sérelemmel a minékünk nem vétett fejedelmet. Ezt kívánja tőlünk a természet törvénye. De tartsuk meg szentül hazánk törvényeit is. Látjuk ugyan is azokban a nemes vármegyéknek országunk felállításával egy idejű törvényes hatalmát, és míg az újabb törvények által meg nem változik, ne kívánjunk annak határán túl lépni és a magunk különös céljai elérésének indulatjából ne ala-

csonodjunk el annyira, hogy törvényeinknél erősebbek lenni kívánjunk.

„Szükség továbbá, hogy minden cselekedeteinkben, illendő állhatatossággal ugyan, de csendesen és egymás alá való áskálódás, erőszak s lárma nélkül viseljük magunkat. Egy szóval, az illendőség törvényére szorosan vigyázzunk, eszünkbe jutván, hogy nekünk nemesi rendnek kevesebb szabad e tekintetben a köznépnél.

„A clasomeniusok régen a spartai ephorusok thrónusát korommal való bemázolással megcsúfolni nem átalván, ezen igen illetlen cselekedetekért elégnék tartották a spartabeliek azzal büntetni őket, hogy közönségesen kihirdették, hogy szabad legyen a clasomeniusoknak magokat illetlenül viselni. Szomorú privilegium, a melylyel valamint kétségkívül ők szégyenlettek élni, úgy mi is arra soha se vágyódjunk.

„Legyünk továbbá okosak, azaz: mind a czélt mind az arra vivő eszközöket igyekezzünk minden hazánkra intézett cselekedeteinkben másszor is ugyan, de kivált most ebben az annak jó vagy bal szerencsével viselő időben, jól megválasztani, és hogy mindnyájan azonegy célra és egyesült erővel siethessünk, igyekezzük az egyességet minden magunkra való tekintetnek feláldozásával magunkévá tenni, meggondolván hogy ezzel minden jóra mehetünk, e nélkül semmire sem. Bizony ha valaha, most vagyon ama sok tekintetben nagy gyűlésben szükségünk az okosságra és az egyesült akaratra. Mert úgy vagyon az erkölcsi világban az indulatoknak, mint a természeti világban a mozgásban levő testeknek a dolga, hogy tudniillik mentől inkább egymásba ütköznek, annál inkább elrontják egymás erejét, és kevesebb siethetnek a feltett célra. A haza örökös átkát érdemlő ember azért az, sőt a hazának örökös átka, aki másszor is ugyan, de kivált most a szeretetlenséget, gyűlölést, egymás alá való áskálódást, bosszúállást üzni nem irtózik.

„Utóljára azt mondom, hogy legyünk bátrak, és vissza se mondom, de úgy hogy a valóságos bátorságot az

azt majmozó délczegségtől, a tiszta aranyat az aranyfüsttől meg tudjuk jól különböztetni. Legyünk bátrak, de csak ott, ahol annak helye, oka és szüksége van. Egyebütt bátorságot mutatni csak félénkségünk titkolása és hiábavaló magunk vetése. És már ugyanezért nem tagadhatom én, hogy valamint egyfelől amidőn egy jó hazafit a nyomorúságok idején a hazája mellett minden veszedelmekkel küzködni, és maga nemes megtagadásával magát minden szerencsétlenségnek kitenni látok; nem állhatom meg, hogy ilyen viaskodásnak tekintetére fel ne kiáltsak Senecával: *Ecce spectaculum dignum ad quod respiciat intentus operi suo deus! Ecce par deo dignum!* Vir bonus cum mala fortuna compositus; úgy másfelől, amidőn azokat a veszedelmek idején motaszanni sem merő féltekben elájult embereket, a veszedelmek elmúlásával egyszersmind neki vitézülni és meg annyi világgyőző nagy Sándorokká válni, s mindennel, amit elől utól kapnak, és ha egyebet nem találunk, a levegőéggel is nagy merészen vagdalkozni látom: ha nem akarnám is, lehetetlen, hogy a nagy hegynék kínos nyögése és fájdalmai után lett apró szüleménye eszembe ne jusson. Legyünk azért bátrak, de ne hevesek, legyünk bátrak, de úgy, hogy bátorságunknak zsinórmértéke legyen az okosság, a törvény, és azzal meg egyező király s hazához való szoros kötelességünk. Ekkor pedig már olyan bátrak tudjunk lenni, hogy kötelességünk elmulasztásától inkább féljünk, mint a ránk összeomló világnak töredékeitől. Így leszen aztán, hogy a hazafiúi kötelességünkben jó lelkiösmerettel, okosan, és bátran eljárunk, mostani örömünknek késő maradékainkra is általmenő állandóságát remélhetjük. Mely kedves reménység ki nem mondhatom mennyire nevelje mostani örömemnek érzését is. Amely hogy egészen és minden kifogás nélkül tökéletes lehessen, csak az a híja vagyom, hogy valamint most főispáni székembe visszatétettem, úgy azt a nemes vármegye tekintetes rendei hozzám mutatott szeretetét is, melylyel ezelőtt dicsekedni méltó okom volt, ezen szókkal együtt

visszanyerhessem. Mely szeretet valamint minden vallás és személyválogatás nélkül egyedül ezen nemes vármegyének boldogságára a törvények zsinórmértéke szerint intézendő igazgatással megérdemleni igyekezem, úgy azon szeretetbe magamat, a magaménak szíves és bizonynyal teljesítendő ígérete mellett, állandóképen ájonom.“ *)

Mind ez, mind ama másik magyar beszéde keresetlen, egyszerű s nemes nyelve által a régibb magyar irodalom kitűnő elme-termékeihez sorozandók. Jellemzik ezek az életbölcs és körülményekbe mélyebben pillantó, kor-mányférfit, a világos tiszta gondolkodású fejet és meleg keblű honfit. Ezeken kívül maradt fenn egy költeménye is apjának és Eszter nevű testvér hugának, kit rendkívül szeretett, halálára, melyben mint fiú, testvér és férj, szóval a maga érzelme és szenvedélyei közepett ábrázolta magát. Ez elegia 1778-ban, s így ezelőtt 66 évvel íratott, és még ma is, nyelvünk és költészetünk roppant haladása mellett, nagy érdekléssel bír, s gyönyörűséggel fog olvastatni azok által, kiknek ízlése nem félszegen van mívelve. Mennyi érzés, mennyi gondolat, életbölcsesség és magasabb szemlélet ez egyszerű beszédben, s mi könnyű verselés, mi kerekded numerosus szólás! „Te élsz“ így szól a kesergett testvérhez:

Te élsz, én holtam meg, te örvendsz, én sírok,
S mint az igaz megholt, magammal sem bírok,
Mert neked a halál élet ajtaja volt,
De bennem azóta az élet is megholt,
S amely sírba neked csak testedet tettem,
Abba elevenen magam eltemettem.

Gyönyörűen festi testvére szépségét, esztét, erényességét:

A test, ész, erkölcsök egyező szépsége,
Egy személynek ritka tökéletessége,
De őbenne méltán mindenki csudálta,
Hogy ezt mind a hármat együtt feltalálta.
Igaz, hogy okozta sok terhes ínsége,

---

*) Orpheus. II. köt. 16. s köv. l.

Hogy ideje előtt hervadott szépsége,
De ha tavaszára nézek életének,
Ritkán találhatni párját szépségének.
Termetének vala kedves az állása,
Sem nem igen magas, sem törpe szabása,
Nem volt igen sovány, nem is igen kövér,
A ki szépségre vágy, ilyen termetet kér.
Kellemetes vala egész ábrázatja,
Rajta magát minden virtus mulatgatja.
S kivált ama tiszta szép szemérmetség,
Melyet talám tőlünk visszavett már az ég.
Kedves pirosságát ez adta színének,
Nem mint ma a festék sok orczák bőrének.
Szemei, míg isten épségben tartotta,
Kedves világtól míg meg nem fosztotta,
Ragyogtak hódító szeléd édességgel,
S ártatlanul ártó szép elevenséggel.
Nyájassággal vala ajaki mozgása
S Grátiákkal teljes minden mosolygása.
Dísz adott ezeknek hogy nem volt bolondja
A szépségnek, s az volt a legkisebb gondja. . .
Benne az elmésség, a józan ítélet,
Ritka szövetséggel egy mértékűvé lett.
Bámúlt mind a kettőn, valaki esmérte,
Ha igaz mértékkel mind a kettőt mérte;
Mert akar tréfára nyílt vala meg szája,
Ártatlan sóval volt elegy a tréfája,
Só volt ott nem méreg, csipősség nem fulánk,
Melyen oh mennyiszer mindnyájan bámulánk.
Sok eszekkel büszke asszonyok módjára
Még sem néz megvetve a háza dolgára,
Sőt abban is mutat megért okosságot,
Hogy tudja folytatni a gazdásszonyságot.
Mint a legjobb óra, olyan az egész ház,
Csaknem csudát lát itt aki jól rá vigyáz.
Pirongatásra is ámbátor ritkán lép,
Szavát általhágni mégis fél a háznép.
Ilyen jónak többet ér szeléd intése,
Mint a dülök fülök lármás büntetése.
Mit mondjak aranyánál tisztább virtusáról,
A jó észnek ama dísz adó társáról?
Mert a legjobb ész is virtus nélkül mit ér?
Atok a legjobb fő, ha hozzá rossz szív fér;
Az én Eszterámnál az ész, az akarat
Egymás hűségében mindég jól megmaradt;
A jót ahol látta, inkább nagy kincsétől

Vált volna meg, mintsem annak ösvényétől.
 Ez áldott léleknek a legfőbb törvénye
 A meglátott jó volt, nem a maga kénye.
 Nem ok nélkül volt hát a nagy Terézának,
 Ama sok nemzetek kedves bálványának,
 Aki minden virtust a maga szívében
 Tanult megismerni, oly nagy kegyelmében...

Vége így zárja be:

Azért én is ötlet örökre szeretem,
 S amíg én én leszek, el nem felejtethem.
 S majd midőn megváltóm porom felibe áll,
 Ki előtt szégyennel búvik el a Halál,
 S poromat még érte könnyezve találja,
 S abból halhatatlan szívemet formálja,
 Mihelyt ez az új szív érezni lesz készen,
 Annak is Eszterkám a közepén leszen. *)

László fia, ki német nyelven német folyóírat számára írta meg életét, mondja, hogy több becses munkája is maradt kéziratban.

Teleki József közép termetű, sovány ember volt; többnyire gyenge egészségű minden nagy mértékletessége mellett. Ábrázata kellemes, vonásaiban erő fejezte ki magát; arcszínje barna volt, szemöldéi magasak s feketék, valamint szemei is. Azon élénkséget és tüzzel teli játékot, mely ezekben volt, ritkán találni. Alakja, viselete kedves s egyszersmind méltóságteli. Tiszteletet tudta gerjeszteni maga iránt, de bizodalmat is. Járását komoly méltóság bélyegzé. Feje, midőn korosabb lett, kissé hajlott, s egyik válla, nem hibás növéstől, hanem szoktatás által, mint sokat író embereknel, kiálló. „Kreutzinger által olajban igen szépen és híven festett arcképét — így szól Kazinczy — Ádám rézmetsző adá ez aláírással: „Non est mortale quod opto.“ Társalgása vonzó volt, minden osztálybeli emberek közt otthonias

---

*) Atyafiúi barátságnak oszlopa, melyet 1778. pünkösdi hava 26. kimúlt néhai gr. Széki Teleki Eszter asszonyoknak Mélt. gr. Toroczky Zsigmond úr kedv. élete párjának, emelni kívánt tőle elválásán holtig kesergő testvér bátyja gr. Széki Teleki József Kolosvár 1779.

tuda lenni, s velök saját nyelvökön szólni. A szíveket azonnal meg tudta nyerni maga iránt. Még hölgyekkel bántása is igen finom s gyengéd vála, s felette óvatos kényes oldalakat érinteni. Maga sok önérzettel bírt és nemes nagyravágyással, mit másokban is, kiket barátságára méltatott, keresett és becsült. Az érzelmek minden nemei nagyok és erősek voltak benne, s azért néha igen szenvedélyes, de szenvedélyeit eszével mérséklenni tudó. Istenfélő, meggyőződésből, teljes hitből, de ment minden türelmetlenségtől. Válogatás nélkül szeretett mindenkit, mint embert és polgártársat, ki azt érdemlé. Jótéteményeit titkon árasztá a megszorúltakra, s azok jutalmát csak önérzetében kereste, ügyesen kikerülve minden azt követhető hálasztót. Írásból mondott beszédei mindég jelesek, de rögtönzéseai várakozáson alúliak, annak bizonyosságául, hogy szólni és írni két különböző adománya embernek. Mindeneket egybefogva, e Teleki volt a nagy család egyik legragyogóbb oszlopa, s érdemlené, hogy még körülményesb életrajzát bírnók, mint a mit László fia ada, *) mert a nagy előképek erényiskolái az unokáknak, s hol a szó még csak indít, a példa varázseről vonz.**)

Teleki László, az iménti József fia, a magyar akadémiai elnök édesapja, 1764-ben született Szirákon. Négy éves koráig nagyapja és anyja (Királyfalvi Róth Tamás és Vattay Borbára) gondviselése alatt volt, azon túl apja nevelte. Tizenhárom éves korában a marosvásárhelyi collegiumban tanult, a sok koszorúzott iratairól ismeretes Fogarassy Pap József oktató vezérlete alatt, kit később is hálaszavakkal emlegetett, mint beavatóját a tudományokba. A jogtudományokra maga édesapja, ellent nem állván súlyos hivatalos és családi gondjai,

---

*) Siebenbürgische Quartalschrift VII. Jahrgang. 110—146.

**) Hasonlítsd e jegyzeteket Kazinczy Ered. Munk. II. köt. 388—390. és: Drágálatos részekből összeállított dicsőség koronája, melyet néhai Nagymélt. gr. Teleki József úrnak megdícsőült fejére feltett Rozgonyi József. Pest, 1797.

oktatta őt. Ez ösztönzé olvasásra is; és tudományos tárgyak dolgozására szorítván őt, iratait kérlelhetlenül bírálta. Magyarországra költözvén apja, a felseerdült László a tudós Cornides Dániel ügyelése alá adatott. Az ügyvédi vizsgálatot mindenek megelégedésére, s még szigorú követelésű apjának is örömeire tette le. Ily gondos nevelési pályáról két fontos tulajdonságot szerze magának s vive át az életre: megtanult minden tárgyról önfejlőleg gondolkodni s gondolatit írva vagy beszéllve kellő rendben előadni. 1785-ben István nevű ifjabb testvérének és Cornidesnek társaságában külföldre utazott. Göttingában másfél évet tölte, és hallgatta Gatterert és Schlözert, Heynét és Spittlert, ünnepelt hőseit a német tudományos irodalomnak, s egyéb nagy nevű tanítókat. 1787. év végén tért vissza, megjárva Német, Angol, Franciaországot, Hollandiát és Schweizot. 1789-ben az erdélyi kormányzéknel tiszteleti titkár, 1791-ben kamarás, 1792-ben erdélyi kir. táblai bíró; időközben Marmaros követe az 1790-i nevezetes országgyűlésen és a kolosvári reform. collegium curátora. 1799-ben Magyarországba tevén át lakását, 1802-ben a dunamelléki kerület raformátusai világi főcurátorrá választák, a fejedelem pedig 1803-ban novem. 5. királyi tábla bárójává, 1811-ben Somogy megyei főispáni helytartóvá, 1819-ben végre hétszemélynökké nevezte. A nádor is, ismervén tudományokhoz hajlamát és készületeit, a Marczibányiféle jutalomosztó bizottság elnökségével tisztelte meg. Megholt mart. 24. 1821-ben. *)

Sok iratai maradtak nyomtatva és kéziratban, prózában és versben, melyek mind megannyi bizonyítványai tudományos készltségének, munkásságának és minden szépért, nagyért hevülő tiszta hazafiságának. „Minthogy a természet nagyobb részint megtagadta tőlem a nyilvános szónok tehetségeit, hatáskörömnnek más pályát kelle választanom, s így az országgyűlés tergyait ma-

---

*) Gr. Széki Teleki László Életrása Thaisz Andrástól Tudom. Gyűjt. 1823. I. köt. 87—106.

gányomban egyenként kidolgozám s a véleményeket, melyek károsak voltak, ügyekezém hathatósan megczáfolni, ha hasznosak, látszólagos ellenvetésektől védeni,“ így nyilatkozik önmaga felől. *) Nevezeteseb nyomtatott munkái az „Eseklések“ **) s Egy magyar tudós társaság felállítása iránti Véleménye. Ez utóbbiban kifejtett nézeteinek egy része használtatott a magyar akadémia alkotásakor. Kiemelendő ebből, hogy Teleki László a magyar t. társaság íratait ki akarta venni a királyi könyvvizsgálat alól, legjobb vizsgálónak tartván magát a társaságot s annak tagjait. Esdekléseiben a magyar nyelv eredetét, történetét, természetét, grammatikai és syntaktikai alkatát, műveltsége fokát, a magyar irodalom akadályait, előmozdítása eszközeit tárgyalja, s itt is egy tudós társaságot vázol. E munkában annyi tudomány, tárgy-, és körülmény-ismeret, annyi gyakorlati ítélet van elhintve, hogy azt még előbbre haladott napjainkban is kevés olvasó fogja tanulság nélkül letenni kezeiből. Általában T. László íratainak mindenike tanúsítja a tudománybarátot. Ő a tanult embereket és írókat becsülte, háza nyitva volt előttök, velök örömet társalkodott. Tervezett tudós társasága tagjainak mindennemű kitüntetések, még rendjeleket is, jó fizetést és kéjelmet javasol adatni, jól tudván a gyakorlati ember, hogy akit nehéz földi szükségek nyomnak, az nem igen fog magasan szárnyalni egek felé. Neki a tudós társaság kedvencz eszméje volt: érette sokat buzgott, fáradta. Vajha a sors csak tíz évvel tovább engedni nyúlni munkás és becses élte fonalát, hogy megérhesse 1830-ban a gróf Széchenyi István által indítványozott akadémia tényleges megalakítását, némi részben szent Esdekléseinek is eredményét, megérhesse azon

---

*) Über die Einrichtung einer Gelehrten Gesellschaft in Ungarn. Unmassgebliche Meinung des Gr. Ladislaus Teleki. Pesth 1810. V—VI.

**) A magyar nyelv előmozdításáról buzgó Esdeklései gr. Teleki Lászlónak. Pest, 1806.

napokat, midőn e tudományos testület az ő termeiben nyitá meg legelső gyűléseit. E nem csekély becsű könyvtár is, Tekintetes Társaság! melynek nagy kincseket rejtő szekrényei közt e tudományos ünnepet ülljük, nagy részben az ő gyűjtői szorgalmának gyümölcse. Legyen érte áldott emlékezete, s adja az ég, hogy valahányszor a tudománybuvár e könyvtárba lépend, mindig kegyelettel nyúljon e tudományos kincsekhez, melyeket közjóért lángoló férfiak keze szentelt meg, s mindig hálával emlékezzék meg a hő keblű tudománybarátra, a hazafiúi buzgalmú Teleki Lászlóra. — Teleki László megkísérté erejét a versírásban is, nem ugyan oly sikerrel, mint apja, de nem is oly kevéssel, mint tordai főispán rokona. *) Jelszava volt: Isten, haza és tudomány! mely három szóban élete van vázolva, mert e háromnak volt az szentelve. Ő hű fiú, testvér és férj vala. Özvegyen maradt anyjának tisztelettel gonddal vitte ügyeit, segíté azt nálánál ifjabb testvére nevelésében. Szeretettel csüggött gyermekein, és két angyal lelkű nején, kiknek egyikét, a minap meggyászolt báró Mészáros Johannát, nincs senki e körben, ki nem ismerte és becsülte.

Még egy Teleki van, szinte egyike a nagyfényű ház díszeknek, kiről mind eddig nem szólottam s most is csak keveset szólni erős föltételem. Ez *Teleki József*, akademiánk elnöke, Erdélynek jelenleg főkormányzója. Szül. ő 1790-ben Pesten. Első tanulmányait Kolosvárt végezte, s utóbb a pesti egyetemre ment át. Iskoláiból kikerülván, Pest megyében aljegyző lőn. 1810-ben tiszteleti fogalmazó a helytartó tanácsnál. 1812-ben külföldre utazott, két évet töltvén Göttingában, bejárta Német, Angol, Franciaországot, Hollandiát, Schweizot, éjszaki Olaszországot, s visszatért 1815-ben hivatala folytatására. 1818. tiszteleti titkár a helytartó tanácsnál, 1824-ben kir. tábla bárója, 1827-ben csanádi, 1830-ban szabolcsi főispán, 1832-ben az udv. magyar cancellaria referendáriusa, végre koronaőr, és legújabbán Erdély

---

*) Több versei jelentek meg nyomtatásban.

kormányzója. Hítsorsosai 1818-ban a pesti kerületben algondnokká, 1824-ben a tiszai kerület és sáros-pataki főiskola gondnokává választották. Teleki Józsefnek számos értekezése s bírálata van a Tudományos Gyűjteményben, melynek, Fejér György lelépése után, szerkesztésében is tettelegesen részt vőn. 1816-ban és 1817-ben a Marczibányi-jutalmat ítélő bírák két pályáíratát kosszorúzták meg, egyiknek czíme: „A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólás módok által,” másíknak: „Egy tökéletes magyar szótár elrendeltetése, készítése módja.” Az elsőbbik munka egyik része nyelvünk történetének vázlatát foglalja, s eldöntő szózat a nyelvújítási kérdésekben. A másik pályáíratot a magyar akademia, nagyszótára készítésének alapjáúl fogadta el. Ezen nyelvészeti és részint széptani munkálatok után Teleki József történeti tárgyú czikkeket közlött Kisfaludy Károly Auróráiban, melyek átmeneti pontot képeznek a szerző történettudományi pályájára, mire újabb időben kizárólag szentelé hivataltól meggazdálkodott minden perczeit. Mindenek előtt a Hunyadiak alatti magyar állodalmi s népélet gazdag tartalmú és fényes időszak a vonzotta őt, s ennek kidolgozására tökélte magát. Rendkívüli fáradsággal és költséggel mindent egybegyűjtte, mi e korra vonatkozik, és 1825-ik év óta számos foglalatosságai közt nem csüggedő buzgalommal dolgozik e több kötetnyi nagy munkán. Czélja az akkori magyar élet teljes képét ábrázolni, minden belső és külső, világi, polgári, hadi, vallási, kereskedési, értelmi, és társadalmi mozgalmakat és viszonyokat festeni. A magyar akademia első alakító gyűléseinek ő volt a nádor által kinevezett vezetője, valamint a megalakítottnak tizenhárom év óta koronkénti választások által elnöke. Rövid száraz adatok mind, mit e férfiú felől közlök, s tartóztatom magam minden szótól ami annál egyéb volna. Mert a magyar akademia tagjai körében felesleges volna Teleki József tudományos érdemeit ismertetni, és jól tudom, hogy magasztalván őt, még én is, ki meggyőződésemm elleni szót soha nem írtam le, ki több-

ször adám jeleit, mennyire nem vagyok az üres tömjénzésnek barátja, viszonyomnál fogva ki nem kerülném a hízelgés gyanúját, oly mostoha időket élvén, melyekre Tacitus ércz szavai illenek: *Saeva et infesta virtutibus tempora*. Mikor az érdek miatti bókok oly köz divatúakká levének élet s irodalomban, hogy a legalaposabb és tisztább meggyőződés javasló szövegét is nyom nélkül sodorja el a mindennapiság árja. *)

Elősoroltam a Telekieket, kik írásaik által lettek tudománygyarapítókká, de nem szóltam azon áldozatokról, melyeket e család tagjai a tudományok ápolására tettek és szakadatlanul tesznek. Mindent előszámlálni, mi e tekintetben az ő érdemök, annyit tenne mint visszaélni hallgatóim türelemével. Legyen elég csak a nevezetesebbet kiemelnem. Már a nagynak nevezett Teleki Mihályról följegyzé Bod Péter, hogy becsülte a tanult embereket, s örömeztőbb társalgott ezekkel, mint magokkal a fejedelmekkel. A külföld tudósait, kiktől tudomány áradt honunkra is, megkülönböztette. Levsden Jánost, utrecht-i akadémiai tanítót, kinek leczkéiből sok magyar ifju okúlt, drágan aranyozott ezüst kehelylyel tisztelte meg; Erdélyből 18 év lefolyása alatt folyvást tanulókat küldött Belgiumba s Angliába, mire összesen 18,000 forintot áldozott. A nagy Bethlen Gáboron kívül egész Erdélyben senki nem mutathat ehhez hasonló példát. **) Mikor 1704-ben a nagyenyedi iskola lángok martalékává lön, Teleki Sándor, Mihálynak fia, saját levelével kért engedelmet a királytól, őt egy drága török karddal tisztelvén meg, hogy fölépítésére Angliában hitsorsosainál segedelmeket gyűjthessen, és gyűjtött is. ***) Ugyanezen Sándor ínségteli időkben, mikor a tanuló ifjak nem kaphattak a hazából segedelmet, miből magokat külföldi akademiákon táplálhassák, egy-

---

*) Oestreich. National Encyklopaedie V. Bd. 302-303. lapon Schedel Ferencztől van egy élettrási vázlata Teleki Józsefnek.

**) Bod P. Athenása, ajánló levelében.

***) Bod Péter u. o.

be szedvén háza ezüstjét, pénzverő műhelybe küldé és a belőle vert pénzen gyámolítá őket, hogy a hazának tanult emberek képeztesse. *) Teleki Sámuel, a cancellár, 800,000 forintnál többet költött tudományos czélokra. **) Válogatott könyvtárát megnyitá a m. vásárhelyi közönség használatára, s egy ott vásárolt nagy ház jövedelmét alapítványul hagyta, hogy a könyvek maradékinak terhe nélkül mindig szaporíttathassanak, s őrjök fizettethessék. Az ásványgyűjteményt, mely szinte Maros-Vásárhelyt őriztetik, korán elholt Domo-kos fia szerzé. ***) József, az ugocsai, megvásárlá Cornides Dániel magyar történetekre vonatkozó munkákban gazdag gyűjteményét ezer aranyon, s könyvtárt gyűjte ezen felül, mely 30,000 forint értékű vala. Volt szép gyűjteménye kitömött ritka állatfajok s mathematikai és physikai műszerekből. ****) László gyűjtője volt az előttünk álló könyvtárnak, melyet a jeles férj jeles özvegye és fiai a magyar akademiának ajándékoztak, s egyszersmind alapítványt tévének egy ór fizetésére s folyvást költekeznek annak gyarapítására. József, a magyar akademia elnöke, 1834-ben megvásárolván a Kresznerics könyveit, incunabuláit, kéziratait, régi pénzeit (körülbelül 8000 darabot), a magyar akademiának ajándékozá, alapítványt tévén annak gyarapítására. Ugyan-ő az Erdélyben alapítandó museumra is áldozott. Több tagjai éltek e családnak, kik bár nem írók, igen tanult emberek voltak; ezek közt kitünőleg említendő Teleki Pál, kinek arczképe mint jeles tudományos emberé, egykor a frankfurti akademiában függesztetett föl.*****) Mások is iskolákat gazdagítának, tudományos jutalmakat tűztek ki, tanítókat segéltek és írókat buzdítának tudományos foglalkodásaikban, szóval és pénzzel. Bod

---

*) Bod Péter u. o.

**) Kazinczy Eredeti Munkái. II. K. 588.

***) Kazinczy Er. M. II. 206.

****) Siebenbürg. Quartalschrift VII. Jahrg. 146.

*****) Bod Péter Athenása ajánló levelében.

Péter, Cornides, Benkő, Kazinczy, Petrovics s mások dicsekvének a Teleki-ház kegyeivel, és alig van e nagy kiterjedésű családnak tagja, ki egy vagy más úton nem adta volna jeleit tudományszeretetének; és a fiak e nemes-szenvedélyében még a nők is osztoznak. Bethlen Katalin, Teleki Józsefné, (szül. 1701. megh. 1759.) írt egy imakönyvet magyar nyelven, mely nyomtatásban is megjelent. Simoni, Köleséri és Borosnyai, magok korában híres orvosok által annyira beavattatá magát a gyógytudományokba, hogy sok sikerült gyógyításokat teve. Igen szép magyar könyvtárt gyűjte magának, melyet még életében a nagyenyedi collegiumnak ajándékozott. *) B. Wesselényi Mária, Teleki Ádám dobokai főispán neje, magyar nyelvre fordítá Sarasa Alfons 480 lapnyi latin munkáját s kiadta ily cím alatt: Szüntelen való örvendezésnek mestersége. (Kolosvárt. 1784). Szinte magyarra fordította Hervey Sírhalmaít, mi kéziratban maradt. **) Iktari Bethlen Zsuzsánna, a cancellár Teleki neje, valamint férje, maga is könyvgyűjtő volt. Számos magyar könyvekből álló gyűjteményét utóbb közhasználatra férje m. vásárhelyi könyvtárához kapcsolta. ***) A lelkes és jótékony Mészáros Johannáról, ki egyik eszközlője volt, hogy a könyvtár az akadémia birtokává lőn, főlebb is emlékeztem már, s itt áldást mondok hamvaira.

A Teleki-ivadékok egy fényes kis tábort képeznek, hol csaknem minden bajnok mellén függ valamely díszjel, sokakén pedig egész csoportja az erénnyel szerzett érdem-kereszteknek: de egy tulajdonnal bírnak főleg, mit legnagyobb erénnyül jegyzek itt fel. Mind a régi

*) Anzeigen, V. Jahrgang III. Stück, Wien 1775. 4. 23. lap.

**) Emlékeztető oszlop néhai L. Baronissa Hadadi Vesselényi Máriának emlékezetére, gróf Teleki Ádámtól. Kolosvár 1786. hol ezen vers áll:

„Sarasát eleve ki is nyomtattatta,
Hervey Sírhalomját csak írásban hagyta.“

***) Kazinczy Ered. Munk. II. 206.

időkben, mind nemzeti elkorcsulásunk bűnös korszakában, midőn nagyaink elfeledék hazájok nyelvét, hogy némelyike saját nevét sem képes többé kimondani, a Teleki-ház azon felette kevés nagyúri magyar házak közé tartozik, mely magát mind végig megőriztette e mételeytől. E ház egyik védbárája volt az elnemzetlenülés nagy özönéből menekülő magyar nyelvnek; e ház derék fiai szívben és szóban örökké magyarok voltak, a régi idők óta maig, újjá születésünk nagy napjáig, mikor a magyar nyelv, e saját honában sok századig szolga, úrrá lőn, és azon fejedelmi trónra lépett, melyhez fiai szívvérökkel szerzetek neki jogot. Legyen a Teleki háznak ezen érdeme elfelejthetetlen közöttünk, s mondjuk el róla magunknak, mondjuk az annyi viharon átküzdött nemzetiség és nyelv története egykori írójának, ki nagy tárgyát méltó szavakban fogja jegyezni, mit Claudianus oly szépen monda:

*Per fasces numerantur avi, semperque renata
Nobilitate virent, et prolem fata sequuntur
Continuum simili servantia lege tenorem.*

VIII.

HISTORIAI EGYVELEG.

I.

A LÖPOR-ÖSSZEESKÜVÉS.

(1605).

A polgári lázadás oly soknemű és sokszori csomain ingadozó Anglia 1605-ben a béke és csillapodás pontján látszott lenni. A nép szerette I. Jakab királyt, s nem volt kül-, nem semmi belháború mely csendét zavarni készülne. Titkon azonban egy veszedelmes párt foná rémítő terveit (planum). Egyike ezeknek ama borzasztó, s Anglia, sőt az emberiség történeteiben példátlan összeesküvés, mely a sors különös kedvezései által ezerek szerencséjére jöve világosságra. Története ez:

Tíz nappal a parlamenti gyülekezet előtt Lord Mounteagle szolgájának egy idegen ezen névtelen levelet adá: „Mylord! Azon összeköttetés, melyben néhány barátival állok, vitt reá, hogy az úr iránt gondoskodjam. Ha élete kedves, tanácslom, a legközelebbi üléstől maradjon ki. Isten és emberek szövetségének a szemünk előtt naponként végbemenő iszony büntetésére. Ne vegye a dolgot kicsinységnek, utazzék falura, s várja be ott a történet végét. Bár nem gyaníttatik semmi mozdulat, legyen bizonyos eránta, hogy a következő parlamentet egy láthatatlan kéz borzasztó csapása fenyegeti. Ne vesse meg tanácsomat, azt nem követnie az úrnak ártalmas, ellenben minden esetre hasznos lehet.

Vegye isten mindenható védelmébe s engedje, hogy intésem üdvére válhasson.“

A levél felette különös benyomást teve a lordban. Habozott, ha tréfának vegye-e, ha valamely pajkos koholmánynak-e, vagy fortély valóban, mely által bizonyos okok miatt valaki a parlamentből elmaradását eszközölni akarja. Még is a levelet magasabb helyeken láttatni nem lészen haszontalan, gondolá, s ment még azon estve gróf Salisbury státustitoknokhoz. Ez eleinte kevés figyelmet látszott reá fordítani, de később elméjébe ötlék, hogy a titkos tanácsban a katolikusok valami szövetkezéséről vala szó, kik az országban s országon kívül mozgottanak volt, s hitelt érdemlő hírek szerint a legközelebbi parlament elébe egy fontos tartalmú s igen fenyegető hangon írt kérelemlevelet fognak terjeszteni. Ezen okokból alaposnak látta a lord hazafiúi aggodalmát, s miután gróf Suffolk s néhány miniszterekkel szólt volna, elhatározott, hogy a levél a király elébe terjesztessék. A király sok ízben adá szembetűnő példáit ügyességének a homályos, titokba rejtett dolgok megfejtésében. Rövid késedelem, szoros titoktartás mellett, különben is nem fogott ártani, általa a pártmerény, ha csakugyan volt, mind inkább megérhetett arra, hogy a vétkezőket magán a tetten lehessen lepni. A király a levelet komolyan vette, s a dolog fontos és mély jelentésének látszott előtte. Leginkább ezen kifejezés: „láthatatlan kéz borzasztó csapása“ foglalta el figyelmét, s lelkében egy puska-porral telt üreg képzelete, mint villám lobbant fel. Rövid tanácskozás után elvégeztetett, vasárnap (a parlamenti ülési napon) lehető legnagyobb titokban a parlamentház alatt minden boltozatok összevizsgálása, s ez gróf Suffolokra bízott. Ez és lord Mounteagle lemenvén a boltozatba, összenéztenek minden zugot, de egyebet köszénnél s egy jókora rakás tűzifánál nem találtak. Midőn kérdeznék, ki legyen e fa és köszén tulajdonosa, s mi czéla hozattak legyen ide, Chinard a királyi ruhátár felvigyázója, azt felelte, hogy a boltozatot a szomszéd házzal együtt Percy Tamás bérelte ki, s övé a fa

és köszén is. Gróf Suffolk még egyszer körültekingete, s íme egyik szögletben egy embert vőn észre, kinek rendkívül vakmerő és gyanús tekintete igen feltűnő volt, s úgy tetszett, mintha e fürkészés benne nyugtalanságot s aggodalmat gerjesztene. Kérdeztetvén, azt felelte hogy házmester Percy szolgálatjában, s neve Fawkes. Gróf Suffolk bejelenté a királynak: Lord Mounteagle igen mégrémült, s valamely veszélyt gyaníta abból, hogy a pinczét és házat oly gondolkodású ember mint Percy bérelteki, sőt hogy ama névtelen levelet is Percytől származottnak hiszi, mert vele régóta barátságban él; végtére hogy a gróf meg nem foghatja, mi szüksége légyen Percynek annyi fára és köszénre, holott a kibérelt házban oly ritkán tartózkodik. Említé azon gyanús embert is, ki magát Percy házmesterének vallotta.

E hírre a király mind inkább megerősödött gyanujában, s rendelést teve azonnal, hogy a fa és köszénrakás fenéig megvizsgáltassék: a puskaapor hihetőleg ott lesz elrejtve, ha pedig itt semmi sem találtatnék, a pinczének minden rejtekeit szoros vizsgálat alá vétessenek; mert ki fog, úgy mond, a parlamentbe aggodalom nélkül lépni, ha a dolog kitapogatása eránt csak könnyelmű s felületes készületek tétetnek. Mivel azonban néhány minister kételkedett, ha ily egyszerű levél miatt valaki házat felkutatni törvényszerűleg lehet-e, Chinardnak azon ürügy alatt kelle a pinczébe mennie, mintha bizonyos szőnyeget keresne, melyek a király tulajdonai, s hihetőleg ott vannak valamely szögletben lerakva. Knevet, a királyi kamarás vállalta magára ezen másodszori vizsgálatot, s a parlamenti ülést megelőző éjféلكor lement a gyanús pinczébe. Fawkest e szokatlan időben is az ajtónál találta, utazólag felkészülve, kit azonnal el is fogatott. A fa és szénhalom szertehányatván, alatta harminczhét puskaporral töltött kisebb s nagyobb hordóra találtak, Fawkes zsebjeiből pedig a vizsgáló tűzszert és kanóczot húza elő, s midőn kérdeztetnék e vakmerő ember, eléggé bátor volt azt felelni: hogy ha a vizsgálók akkor jöttek volna, midőn

ő munkája végén volt, vagy megjelenésökor csak egy kis időt engedtek volna neki, ő a farakást meggyújtván, önnön halálát az övékével édesíttette volna meg.

Knevet őrizet alá tétetvén a foglyot, néhány minis-tert, kik a palotában háltak, felkölte, s reggeli négy óra-kor magát a királyt is. Összehívtanak többeket a ta-nácsnokok közül, s Fawkest kérdőre vonták. Ez példát-lan bátorságot mutata, és sem vétke nagysága, sem az ünnepélyes hely és gyülekezet, sem az elébe terje-ztett kérdések sebessége és sokasága által magát megzavarni nem hagyta, sőt gúnyolólág felelt, ha ellenmondva, vagy hivatlan személy által kérdeztetett. Tettét nem tagadta, sőt mindent magára veve, s elfogatása első napján sem társai nevét, sem egyéb környülményt belőle kivenni nem leheté. Azt állítá, hogy egyedül lelkiesmérete s a catholicismus eránt való buzgalma vitték ezen szán-dékra, hogy a királyt ő nem ismérheti urának, sem isten felkentjének, mert eretnek; hogy ő Percy Tamás szol-gálatjában van, s neve Johnson János. Bánkodás helyett inkább haragot mutata, hogy szándékait ki nem vihette. Három napi kínzás után, midőn tapasztalná, hogy a szerencse társainak sem kedvez, elhagyá bátorsága, s az összeesküvést megvallotta e szerint amint következik:

„Megismerem hogy egy összeesküvésnek a király és kormány ellen, több társakkal együtt, részese vagyok. A múlt évi húsvétkor Winter Tamás, Hollandiában szólíta meg, hogy ez ügyben vélek szövetkezzem. Szö-vetségünkben még hárman vannak: Catesby Róbert, Percy Tamás és Wrigt. Összeesküvésünk tervét ezek csinálták. Legelől Catesby eskütt hallgatást, s ő esketé meg társait is. Hogy a felsőház alá puskaapor tétessék, s a bosszú ott menje végbe, hol a katholika vallás tör-vénnytelenül elnyomatott, az ő gondolati voltanak. Ezen célra Percy a felsőház tő szomszédjában egy házat bérlé ki, hol december 11. 1604. elkezdettük a puska-por-likat ásní. Haton, t. i. Percy, Catesby, Winter, Wrigt, én és még egy segéd, magunkhoz vévén előbb a szentséget a titoktartás u. egerőstítésére, lementünk a

boltozatba, s midőn látnók, hogy a munka igen terhes-még egy segédet vettünk, kinek szinte meg kellett esküdnie. Karácsonig a felsőház falához jutottunk, mely öt lábnyi vastagságú, s vízkereszt felé már ez is csaknem egészen át vala likasztva. Midőn társaim dolgoztak, én az ajtónál őrt álltam. Ha valaki jött, jelt adék, s ők megszűntek dolgozni, meddig az el nem ment. Gyakran éjjelenként is ott voltunk lövő szerekkel felkészülve és szilárdan eltökélve meghalni inkább, hogysem csüggedni, vagy, ha arra kerülend, fogolylá lenni. Midőn a falat keresztülfúrtuk, ropogást hallánk, hasonlót a leomladozó kőszénéhez. Megrémültünk, netalán munkánk észrevétetett. De csakhamar tudtunkra esett, hogy a szomszéd pinczében kőszén van eladó; Percy kapott az alkalmon s kibérlette a pinczét egy évre. Már előbb húsz hordó puskaport szereztünk, s most elrejtettük azt a kőszén és fa alá. Húsvét felé hallván, hogy a parlament octoberre halasztatott, szétoszlottunk. Percy ez alatt még több port és fát szerzett össze. Később abban egyeztünk meg, hogy az nap, melyen szándékunkat teljesedésre viszzük, Erzsébet hercegnét, ki lord Haughtonnál a warwicki grófságban lakik, hatalmunkba kerítvén királynénknak kiáltjuk ki. Károly herceget, a király ifjabbik fiát is szándékunkban volt elfogni, de ezzel a sok nehézségek miatt felhagytunk. Hogy a tett eszközei mi vagyunk, azt titokban tartani eltökélénk mind addig, meddig pártunk erőre kap.

Tizennégy nappal Fawkes elfogatása után Winter Tamás is törbe került. Ennek lelke egészen ellenkező vala, mint társáé. Azonnal megvallott mindent, s bánkódni látszott rémítő cselekedetén. Mihelyt a párt fejei e kettőnek vallásából tudva voltak, nevök a többi összeesküdtekével együtt nyilvánná tétetett, azon parancsolattal, hogy fogattassanak el. De azon táj távolléte hová elszöktenek, s a rossz utak s rövid napok hátráltatták a királyi parancsolat sebes terjedését. Harmad napra szökésök után, mielőtt vétkök egészen tudatott volna, már kiirtattak. Elfutának tudniillik Warwick-

shirebe, hol egyik társok Digby, azon reménytől táplál-
tatván, hogy szándékjuk kívánt véget ért, egy sereggel
fegyvert fogott, hogy Erzsébetet hatalmukba kerítsék,
de ez már elébb Coventrybe volt. A sherifek a faluk
lakosait fellázították a pártosok ellen, kiknek száma
még csak nyolczvan emberre ment. Hogyan is remél-
hettek volna ők követőket, kik annyi sarczolásokat kö-
vettek el anépen, hogy többé ital vizet sem akart nekik
senki adni? A kised csoport csakhamar összeszorúlt, s
kétségbe esett. Egyik a másiknak gyóná meg vétkét, s
ada bocsánatot, s végső feltételek vala életöket oly drá-
gán adni az ellenségnek, mint csak lehet; de végre ez a
vigasztalás is elhagyá őket. Puskaporok az esőtől ösz-
szeázott, s midőn szárítanák, lángot kapa, s oly felette
megrongálta őket, hogy csak parányi erejük maradt a
kétségbe esés utolsó viadalához. Bátorságok annyira el-
fogyott, hogy néhányan térdre hullva könyörögnek fel
istenhez irgalomért. A párt fejei a harczban estek el.
Grant pedig, Digby, Reckwood, Bates, Tresham, Robert,
Winter, Littleton hóhér kéz által veszték, minekutána
a király egy parlamenti beszédében, melyet ezen ré-
mítő összeesküvésről tartá, a katolikusokat általán
fogva vétleneknek nyilatkoztatván, a bűnsúlyt egyedül
néhány elvakúlta hárította volna. Így vevé elejét a ki-
rály keresztülható elméje ezen szándéknak, mely ezerek
vérébe került volna.

II.

KÜLÖNÖS UTASÍTÁSOK.

VIII. Henrik angol király rendeleteiben egyebek
közt ezek olvastatnak.

A királyi borbély magát tisztán hordja, zabolatlan
életű asszonyokkal ne társalkodjék, mert ez által Ő Fel-
sége kárt szenvedhet egészségében.

Tíz órakor az ebéd, négykor a vacsora kész legyen.

A házi tiszték egymással békén éljenek. Ne beszél-
gessenek arról, mivel mulatja magát Ő Felsége. A szoba-
leányoknak, velöka grádicson találkozáván, békét hagy-
janak. Ily pajkosságok miatt sok edény törik. A czin
kanalakra és fa tányérokra felvigyázzanak.

Ha valamelyik apród a háznál csábít el egy leányt,
büntetésül Ő Felségének két markát fizet, és sörét egy
egész hónapig nem kapja meg.

III.

SCHWARZBURGI KATALIN.

Az egy jeles vitézi tettekkel s Németországnak a
maga kebeléből származott egyik császárával ragyogó
fő házból született dáma volt, kinek eltökélt viselete
ama rémítő Alba herceget csaknem reszketésbe hozta.
Midőn V. Károly császár 1547-ben a mühlbergi ütközet
után Frankónia és Svárország felé vezetvén seregeit,
Thüringián keresztüljöne, özvegy Schwarzburgi Kata-
lin grófné, született hennebergi hercegnő, egy kegye-
lemlevelet eszközle ki nála, melynél fogva alattvalóit a
keresztülhúzódo spanyol seregektől mentekké tegye;
magát ellenben arra kötelezte, hogy kenyeret, sört s
egyéb élelmi szereket, a spanyol hadaknak Saalbrücké-
hez, hol a vizen általkelendők, illendő áron fog Ru-
dolstadtból vitetni. Ezen kívül még azon előlátással is
élt, hogy a hidat, mely épen a város tövében volt, sietve
elszedetvén távolabb rakatta fel, nehogy a városnak
igen is nagy közelléte kisértetbe hozza ezen rabló ven-
dégeket. Egyszersmind azon vidékek lakóinak, melyeken
a seregek általmenendők voltak, megengedetett böcső-
sebb vagyonaik oltalmára a rudolstadti várat menedékkül
venni.

Közelget azonban a spanyol hadvezér, braunschweigi
Henrik herceg, s ennek fiai által kísérve a városhoz,
s magát egy előre küldött követ által a schwarzburgi

grófnénál reggelire vendégnek kérte ki. Ilyetén szerény ajánlkozását egy fegyverzett sereg vevérenének nem lehet el nem fogadni. Mi a háztól telhetik, szolgáltatni fog: méltóztassék ő excelentiája magát megalázní! lón a válasz. El nem mulasztatott egyszersmind, hogy a kegyelemlevél is említettessék, s annak tekintetbe vétele a spanyol vezér szívére köttessék.

Nyájas elfogadás s jól terített asztal várják a herceget, Kénytelen megvallani, hogy a thüringi dámak jó konyhát tartanak, s a vendégi just tisztelik. Alig ültenek le, egy követ hívatá ki a grófnét. Jelenti, hogy útközbén néhány falukon a spanyol katonák erőszakot követtek el, s a parasztok marháikat elhajtották. Katalin valódi anyja volt népének; ami alattvalóinak leg-szegényebbikével történt, önmagával történtnek néz. Leverve az ígélet-szegés által, de el nem veszítve még is eszméletét, azonnal parancsola szolgálinak, hogy a legnagyobb sietséggel és csendben fegyverkezzenek fel, s zárják be a várkapukat, maga pedig visszatére a palotába, hol a hercegeket még mind ülve találta. Itt a legszívérdeklőbb kifejezésekben panaszolja nekik a hírt, melyet épen most veve, s milyen silányúl tartatik meg a császári szó. A hercegek nevetközve felelnek, hogy ez már bevett hadi szokás, s hogy illetén apró történetek háborgó időkben épen elmellőzhetetlenek. „Azt meglásuk, mond a grófné fellobbanva: vagy visszakapják az enyimek a magokát, vagy — istenemre! — szavát fenyegetőleg emelvén — herczegvér ökörvérért! Ezen elszánt nyilatkozással elhagyá a szobát, mely néhány szempillantat alatt megtölt fegyveresekkel, kik karddal ugyan kezökben, mindazonáltal egész tisztelettel a hercegek székeik megé vonúlva folytatták az asztali szolgálatot. Végig tekintvén e harczzvágyó csoporton, Alba herczeg megváltozék színében, s a társak uémán és zavarodva tekingetének egymásra. Távol a se-regtől, mi ily erejököt meghaladó izmos csoport által körülfogva, mi maradt egyéb hátra, mint nyúgalommal lenni, s a megsértett dámát, bármely feltételek alatt,

megengesztelni. Braunschweigi Henrik eszmélt fel zavarodásából legegélbb, s hangos kaczagásra fakadt. Ő igen okos móddal az egész történetnek tréfás fordulatot ada. Hízkelkedve magasztalá a grófné eltökélt merészségét, melylyel jobbágyai eránt való aggodalmát bebizonyította. Kérte őt, magára vállalja, Alba herceget mindenre, ami illendő lészen, reá bírni. S valóban ki is eszközlé, hogy a herceg azonnal parancsolatot ada seregeihez az elrablott marhák visszaadására. Mihelyt a grófné bizonyossá leve a dolog teljeseése eránt, nyájassan megköszöné azt vendégeinek, kik viszont igen udvarilag vettenek töle búcsút.

Ezen történet volt hihetőleg oka, hogy Schwarczburgi Katalin a „hőslelkű“ nevet nyerte.

Közönségesen tisztelve, mindentől siratva húnyt el életének 58-ik, kormányának 29-ik évében. Tetemei a rudolstadt-i templomban nyugsznak.

IV.

EGY FURCSA MINISTERI TANÁCSKOZÁS.

II. György király halálakor (1760) Chatam és a newcasteli herceg vitték Anglia kormányát. Ez kincstárnoki hivatala, amaz szellemi ereje, szónoki tehetsége, s azon bizodalom által, melylyel eránta a nép viseltetett, tették magokat főigazgatókká. Chatam haditerveket készíté, a hercegnek pedig költségről kelle gondoskodnia. Gyakran támadt közöttök heves szóváltás, de végtére csaknem mindig Chatam győzött, s a hercegnek, bár nem örömet, engednie kellett. Egy ily vetekezés igen víg jelenetre ada alkalmat. Azon javallat vétetett tudniillik szóba, hogy lord Hawke az angol flottával a francia seregek ellen tengerre szálljon; de a háborgó és zivataros november a szándék kivihetése iránt függőben tartotta az elméket. Chatam az esztenő ezen részében lábköszvényben szenvedett, s látogatóit fűtetlen szobában fogadta el. A newcasteli herceg

a flotta ügyében jöve hozzá. Alig volt néhány perczene-tig a szobában, remegve a hideg miatt, kérdé: „Tehát itt nincs fűtve?” Nincs, monda Chatam, köszvényem nem szenved a meleget. A herczeg köpönyegébe burkozván békén leült Chatam ágya mellé, s kezdé a dolog eránt beszélni. A hideg azonban oly nagy volt, hogy tovább ki nem állhatván, megszólítá Chatamet, engedné meg, hogy mellé fekhessék az ágyba. Mondá és tévé. Köpönyegestől minden további tartózkodás nélkül Chatam ágyába dült. A herczeg teljességgel nem akará, hogy a flotta tengerre szálljon, Chatam ellenben maga sül megmaradt feltétele mellett. Végtére tüzes vetekedés támadt közöttök. Én akarom, mond Pitt szenvedelmes kézhadarázással, hogy a flotta kiszálljon. Az nem lehet, teljességgel nem, abból veszedelem fog történni, kiálta a herczeg, reszketve a nagy hideg miatt. Míg ily nevet-séges helyheztetésben egymással vetekednének, belépe Friderics a tengeri departamenttől, ki látván e csudálatos ministeri tanácskozást, alig fojthatá el kaczagását. Azonban Chatam akarata szerint a flotta tengerre szálla, s győzedelemmel tért meg.

V.

STUART MÁRIA VÉG ÓRÁI.

Stuart Mária, V. Jakab skócziai király leánya s II. Ferencz francia király nője, korának legszebb asszonya, kinek bal szerencsáját oly sok költő éneklé meg, s kit a német játékszín fejedelme Schiller a legtragikaibb személyek sorába emelt. Tizenennyolcz hónappal menyekzője után elvesztvén férjét, visszatért Franciaországból Skóczziába, melynek koronázott fejedelme volt, s férhez ment Stuart Darnley Henrikhez. Ezen házasságából származott I. Jakab, később Anglia és Skóczia királya. Darnley erőszakos halállal végeztetett ki gróf

Bothwell által, kit, minthogy Mária Darnley halála után hozzá ment vala férhez, már előbb Mária kedven-
czének hitt a világ. Szerencsétlen szövetekezése Darnley
gyilkosával egész Skóciát ellene lázította. A rendek azt
kivánák, hogy a koronáról mondjon le, s adja által fiá-
nak. Ő fegyverhez nyúlt, hogy magát megtartsa királyi
székén, de kevés számból álló kisded serege Glasgow
mellett megveretvén (1568), kénytelen volt menedéket
Angliában keresni. Erzsébet akkori angol királyné, tisz-
telettel hagyá ugyan őt fogadni Carlysleben, de egyszers-
mind tudtára adatta, hogy minekutána a köz gyanu sze-
rint férje megöletésében részt vön, szükség magát az
angol kormány bírálata alá vétne. Ennek következésé-
ben tömlöczbe tétetvén, pör indíttatott ellene. Szeren-
csétlen esete többeket gerjeszte részvétre, szánakozásra,
s Erzsébet ellen egy öszveesküvés szövődött, melynek
az vala célja, hogy Máriát megszabadítván, az angol
királyszékre emelje. Ez öszveesküvés, melyben több
historicusok bizonyosága szerint, Mária nem vevé részt,
felfedeztetett, s tagjai halálra ítéltettek. Ez időtől
Darnley meggyilkoltatása felől többé alig volt kérdés;
e helyett Erzsébet és hívei azt mondák, hogy Mária az
angol trónusra vágy, s a királyné élete után ólálkodik.
Hiába veték magokat közbe a spanyol király és pápa,
Mária halálra ítéltetvén, Fotheringhayban hóhér bárd-
dal végeztetett ki. Igazságtalanabb ítélet még alig mon-
datott valaha bűnösre. A pörben Mária leveleinek csak
másolatai hordattak elő bizonyítványúl, eredeti kézirat
egy sem. Titoknokai, mint tanuk használtattak a nélkül,
hogy vele szembe állíttatnának. Az mondatott, hogy
ítélete leginkább három tanu vallomásán épül; ezen há-
rom tanu, részese lévén az öszveesküvésnek, előbb ki-
törültetett az élők sorából, hogysem vallomását törvé-
nyes rend és szokás szerint megerősítené. Szóval, az
egész ítéletmód azt kiáltja, hogy Mária nem vétek mi-
att ítéltetett halálra, hanem Erzsébetet kelle más sze-
mélyes tekinteteknek ez igazságtalan tette vezetniök,
ami egyébíránt fényes országlásán el nem enyészhető

mocskot ejte. — Ennyit Lingard értésére, ki után Mária vég óráit közöljük.

Mária szobalyányai csudálkozva vették észre, hogy néhány nap óta Fotheringhayba igen sűrűen jönnek az idegenek. Februárius 7-dikén 1587 gróf Shrewsbury jelenté magát; grófmarshali hivatala azonnal gyaníttatá látogatása szerencsétlen okát. A királyné, ki épen most kelt vala fel ágyából, felöltözék, egy kis asztalka mellé ült, s mindkét nemű cselédeit jobb és bal felől maga körül állíttá. Gróf Shrewsbury belépett levett kalappal, utána gróf Kent a megyebíró (Sheriff) s néhány nemes a grófságból. Rövid szóbeli bevezetés után Beal fenn hsongon elolvasá a halálos ítélet parancsolatát. Mária nyugalmas mérséklettel hallgatta ki, s legkevésbbé sem látszott belsejében változni. Keresztet vetvén magára üdvözlé a jövevényeket. A nap, úgymond, melyet oly régtől óhajt, végre elérkezett. Csaknem húsz esztendeig szenvedé fogságban mások haszna nélkül, terhére ön magának. Ily életet elvégzenie szerencse és becsület, hasonló ahhoz, mintha vérét vallásaért kellene ontania. Előszámlálta a bántalmakat, melyeket szenvedé, s aján. lásit melyeket teve, említé ellenségeinek csalárdságát, cselszövényeit, s kezét egy asztalon fekvő újtestamentomra tévén, beszédét e szavakkal végzé: „A mi királyné-tok halálát illeti, Istent hívom bizonyságul, hogy azt soha sem kívántam, soha szándékomban nem vala, és soha jóváhagyásomat hozzá nem adtam.“

„Ezen könyv, mond a kenti gróf, a pápa újtestamentoma, következőleg a reá tett esküvésnek nincs ereje.“ Ez katolikai újtestamentom, monda a királyné, s e miatt van előttem még nagyobb tiszteletben, s épenezért kell esküvésemnek előttetek nagyobb erejűnek lenni.

Mária közelgető halála jelentését annyi méltósággal, oly derült nyugalommal vette, hogy rajta minden jelenlévők mélyen megilletődtek. Midőn a grófok szobáját elhagyák, szolgálai zokogó siralmakra fakadtak, ő pedig egész nyugalommal csendet intvén vigasztaló szavakat monda hozzájuk. „Nem keseregnetek, úgymond, hanem

inkább örülnötök kellene, mert nem sokára végét fogjátok látni szenvedésimnek. Mondjanak bármit ezután ellenségim, a kenti grófigen is elárulá, hogy sajátképen hitvallásom oka a rám mondott halálos ítéletnek. Legyetek békén, s hagyjatok engem imádkozni.“

Hosszas és buzgó ahítatoskodása után vacsorához szólíttatott. Igen keveset evett, s mielőtt felkelt volna asztalától, szolgálínak egészségére ivott, kik nemzeti szokás szerint térden állva viszonzották az üdvezletet, s bocsánatot kértek, ha szolgálatjuk ideje alatt netalán hibát követtek volna el. A királyné derült arczzal mondá el bocsánatját, s inté őket, felednék el viszont, ha valaha tetteiben vagy szavában kemény volt irántok, s emlékezteté őket néhány szíves szavakban, mint viseljék magokat életök jövőendő napjaiban.

Nagyobb részét e nevezetes éjszakának, mely éltében utolsó vala, házi dolgainak elintézésében töltötte el. Leveleket írt: egyet gyóntató atyjának, másikat rokonának, a guisei herczegnek, harmadikat a franczia királynak. Ezeket végezvén elvonúlt Kennedy Johanna és Curle Erzsébet szobalyányival hálószobájába, s változtatva hol beszélt, hol pedig imádkozott velök, s a Krisztus kínszenvedései és egy predikáció olvasásában („Vigasztalás a halál ellen“) igyekezett lelkének csendet és erőt szerezni. Éjfél utáni négy órakor nyugalomra bocsátkozott: de álom szemeire nem jöve. Ajkai szüntelen mozgásban voltak, s lelke imádkozásba merülve.

A hajnal első sugárinál már talpon volt, s öszvegyújté cselédeit maga körül. Elolvasá előttök végintézetét, felosztá ruháit és pénzét, elbucsúzott tőlök, az asszonyokat öszvecsókolta, a férfiaknak pedig csókra nyújtá kezét. Az egész sereg sírva kísérte a kápolnába. Helyet az oltár ellenében fogott, s a szolgák megette imádkozva térdeltek le.

Közepén a nagy várteremnek egy gyászpád építtetett, mely fekete posztózáttal volt bevonva, s alacsony rostélyokkal körülvéve. Hét órakor felnyittat-

tak a terem ajtai, s bejöttek a grófság nemesei szolgálka-
kal s a Pawlet őrei, összesen mintegy kétszáz néző.
Néhány percczel nyolcz óra előtt üzenet küldetett a
királynéhez, ki válaszolt, hogy fél óra alatt elkészülend.
Ez idő elfolyta után Andrews megyebíró a kápolnába
jött. A királyné felkele, jobbába az oltárról egy fe-
születet vőn, baljába imádságos könyvét. Szolgáinak el
volt tilalmazva, vele menni: ők nem akartak tőle elma-
radni. A királyné kérte őket, nyúgodjanak meg a pa-
rancsolaton, s még egyszer hozzájuk fordulván mind-
nyájokat megáldotta. Ezek letérdeltek előtte, megcsó-
kolák kezét és ruhája széleit. Erre az ajtó bezáratott. A
hátramaradtak fennhangú, keserves zokogásaik egész a
teremig hallhatók voltak.

Kikkel legelőszőr találkozott, a gróf és őrei volta-
nak. A grádicsok alján Melville nevű udvarmestere jött
elébe, kit néhány hét óta nem engedtek hozzá közeledni.
Ez öreg szolga térdeire esett s kezeit fejére kulcsolá:
„Én szerencsétlen! mond elkeseredve, volt-e földön
valaha gyászabb hírvivő, mint én, midőn azt kell majd
jelentenem, hogy kegyelmes asszonyom s jó királyném-
nak Angliában fejét vették.“ Fájdalma annyira elnyo-
mák, hogy szavait tovább nem folytathatá. „Jámbor
Melville, felelt a királyné, szüntesd panaszodat, több
okot találhatsz örvendetre mint búra, mert királynéd
harczainak végét fogod látni. Tanuld meg, hogy e vi-
lágban semmi sincs egyéb hiúságnál, s oly sok a gyöt-
relem, mennyit egy egész könnytengerrel sem lehetne
megsiratni eléggé. Kérlek mondd el majd, ha többé nem
leszek, hogy vallásomnak utósó lehelletemig híve ma-
radtam, híve Skóciának és Franciaországnak. Bocsás-
son meg isten annak, ki oly rég szomjúzta véretem, mint
szarvas a forrás vizét. Istenem! te vagy fejedelme az
igazságnak, sőt az igazság maga, látod e szívnek min-
den redőit s tudod, mily buzgón óhajtottam min-
dég Skócia és Anglia egyesületét. Vidd meg fiam-
nak üdvözlétemet, s mondd neki, hogy én semmit sem
tettem ami méltóságának s koronája függetlenségének

ártalmára volna, vagy ellenségünk követelt uradalmát előmozdítaná.“ Itt könnyekre fakadt. „Édes Melvillem, élj boldogúl, mond megcsókolván őt, egykor, jámbor Melville, egykor majd! . . . . élj boldogúl, imádkozzál asszonyod s királynédért.“ Mint nevezetességet jegyezték meg a jelenvoltak, hogy ez első eset vala, melyben Mária valakit te-vel szólított.

Elfordulván Mellvillettől utósó kérelmét nyilatkoztatá ki, hogy szolgálai halála óráján jelen lehessenek. Kent azt felelé, hogy siránkozásikon igen meg fog majd illetődni, s hogy eféle emberek mindennemű babonás bohózatokat szoktak elkövetni, s majd keszkenőiket fogják vérebe mártogatni. „Mylordok! viszonzá Mária, én felelek értök, hogy semmit az urak ellenére nem fognak tenni. Az urak királynéja, nekem asszonynak, bizonyosan meg fogná engedni, hogy szolgáléányimnak egyike velem legyen halálomkor.“ — A grófok szótlanul maradtak. — „Úgy hiszem, folytatá tovább, ha egy alacsony rendű asszony s nem Skóczia királynéja volnék e kegyelmet meg nem tagadnátok tőlem.“ A grófok még mindig szótlan álltak, s a királyné végtére felháborodván: „Nem vagyok-e én királynétok rokona? úgymond, és sarjadék VIII. Henrik véreből, hitvese Franciaország királyának? nem-e Skóczia felkent fejedelme?“ E szavakra, úgy látszott, Kent egy kevésé megszilárdult s elhatározta, hogy szolgálai közül négy férfi s két asszony bocsáttassék be. A királyné udvarmesterét, a házi orvost, patikáriust, sebészt s Kennedy és Curle szobaleányait választá.

A kíséret megindult. Legelől ment a megyebíró néhány alárendelt tisztekkal, utána Pawlet és Drury, Shrewsbury és Kent grófok, végtére a királyné maga Melvillal, ki ruhája schleppjét vitte. A legdrágábbik ruhájába volt öltözve, fényesen, mint királyi özvegyhez illett. Fejének ékessége egy csipkés szegélyű fejkötőből állott, s egy hosszú földig érő csipkés fátyolból, mely hátra volt vetve. Köpönyege feketén bélelt fekete színű szövetből volt, czobol (mustela zibellina) bőrrel prém-

zetten, hosszú schleppel s földig nyúló ujjakkal. Gombjai makkformájúak voltak fekete kőből csigahéjjal kirakva; gallérja olasmódra. Alsó ruhája fekete rajzolatú atlasz. Nyakában illatos gyöngyökből készült lánczon egy arany kereszt, melle alatt pedig olvasó függött.

Tekintete derült, léptei elhatározottak voltak. Sem a nézők rá meredt szemeik, sem a vesztőpad és hóhér látása nem döbbsentették vissza. Azon kellemmel és méltóságos deli alakkal lépett a terembe, melylyel hajdanti boldog napjain ősei palotáiban oly sokszor tündöklött. Midőn a gyászalkotvány lépcsőjéhez közeledett, Pawlet kezét nyújtá neki. „Köszönöm sir! úgy mond a királyné, ez a legutolsó alkalmatlanság, melyet az úrnak okozok, de egyszersmind a legkedvesb szolgálat, melyet nekem valaha tett.

A királyné leült egy számára készített székre. Jobbján a két gróf, balján a megyebíró és Beal, a tanácsnoki jegyző, előtte a toweri hóhér fekete selyem öltözetben szinte feketébe öltözött bakóival.

A parancsolat felolvastatott, s Mária a gyülekezet felé fordulva azt mondá: emlékezetökbe akarja hozni, hogy ő mint uralkodó királyné nincs alávetve az angol parlamentnek, egyedül az igaztalanságnak és hatalomnak kénytelen engedni. Halála azonban istennek, hogy alkalmat nyújtta neki, hitét nyilvános helyen meggyónni, s kinyilatkoztatni, amint már több ízben is tette, hogy az angol királyné halála soha sem volt szándékában, s hozzá sem jóváhagyását, sem segedelmeit nem adá, s általában soha nem ügyekezett ártalmára lenni. Halála után fognak sok dolgok felvilágosodni, melyek most homályban fekszenek; ő azonban tiszta szívvel bocsát meg minden ellenségeinek, és nem fog olyat nyelven kimondani ami ártalmokra szolgálna. Ekkor beszéde Dr. Fletcher a peterboroughi dékán által félbe töretett, ki mihelyt Mária reá fordítá szemeit, elkezdé predikációját, s ahítatosság ürügye (praetextus) alatt a szerencsétlen királyné érzéseit gyúnyolá ki azt mondván, hogy bár Erzsébet királyné a Mária testét törvénynek kénytelen is általad-

ni, lelke üdvessége iránt még is anyailag gondoskodik, s azért küldé őt, hogy azon felekezetből, melyhez immost tartozik, kitérítvén, 'a Krisztus hú nyájához vezesse, mert léleküdvezület csak itt van, amott átok s örök kárhozás. Isten előtt csak úgy nyerend irgalmat, mondá tovább, ha gonoszságát meggyónván, büntetése igazságos létét megvallja, s köszönetét nyilvánosan kijelenti azon sok kegyelmekért, melyekkel iránta Erzsébet királyné viseltetett. — Mária ismételve kérte a papot, ne gyötörje efélékkel őt és önmagát is. A pap tovább szólott, Mária elfordúla tőle. Az körülment s elébe kerülve ismét kezdé beszédeit. Végtére gróf Shrewsbury vete véget e különös jelenésnek, parancsolván a papnak, hogy végezze el az imádságot. A pap imádsága csak az előbbeni beszédek ismétlete volt, s Mária azokat nem hallgatá. Ő saját ahítatosságába merült vala, s fenn hangon mondá el latin nyelven a psalmusok könyvének néhány helyeit. Ezután imádkozék az üldözött anyaszentegyházért, James fiáért, s Erzsébet királynéért. Végezetül a feszületet ég felé emelvén ezt kiáltá: „Mint karjaid, uram, kitárva valának a keresztfán, úgy fogadj engem velök irgalmadba s bocsásd meg vétkeimet.“ Aszszonyom, mond erre gróf Kent, jobban cselekednéd, ha e pápista haszontalanságot nem kezedsz, hanem szívedben hordanád.“ „Szenvedései képét, mond a királyné, nem tartom úgy kezemben, hogy egyszersmind szívemben is ne hordanám.“

Most a két szobaleány könnyektől ázottan, vetköztetni kezdé a királynét, melyre a hóhérok, hogy jutalmok ne csonkúljon, azonnal közbe veték magokat, s ők akarák e tisztet teljesíteni. A királyné eleinte vonakodott, de csakhamar engede vadságoknak, s a gróf felé fordulva, keserű mosolygással azt mondá, hogy ő nincs szokva ily vad kezek szolgálatihoz, és ahhoz, hogy ily számos nép jelenlétében levetközzék. A szolgák királynéjokat ily szánakozásra méltó állapotban látván, nem nyomhatak el könnyeiket. Mária ujját ajkaira tévén hallgatást és béketűrést ajánla nekik, megáldá őket, s kéré

imádkozzanak érette. Ekkor leült újra. Kennedy beköté szemeit egy aranszegélyű kezkenővel. A hóhérok karon fogák s a vágószékhez vezették. A királyné letérdelt, s bátor, érthető hangon ismételve kiáltá: „Kezeidbe, ó isten, ajánlom lelkemet!” A nézők zokogása s jajszava a hóhért félénk zavarodásba hozta. Kezei remegtek, s elhibázván czélpontját, a koponya alsó részébe vágott mély sebet. A királyné nem mozdúla meg többé. Nyakát a fejtől csak egy harmadik vágás választá el. Midőn a hóhér fejét magasan felemelte, az arcz idegei annyira össze voltak húzódva, hogy a szépséggel teljes vonásokat többé nem lehet megismerni. A hóhér szokás szerint felkiáltá: „Áldd meg isten Erzsébet királynét!”

„Így halnak meg minden ellenségei!” Kiáltá a peterboroughi dékán.

„Így halnak meg az evangelium ellenségei!” kiáltá még nagyobb hangon a vakbuzgalommal teljes kenti gróf.

Desenki sem monda áment. Ki érzeni tudott, kebelét csudálkozás és fájdalom fogák el.

VI.

A WHIG ÉS TORY PÁRT ANGLIÁBAN.

Az angol státustörténetek értésére szükség ezen ország két nevezetes politikai pártját alaposan ismerni. Az a harcz, mely a legújabb időkben az alsó ház reformációja felett e két párt között oly nagy elszánással foly, nem új s nem egyetlenegy. Több ízben volt már Európa szemlélője e két felekezet erős viszállyainak, s több ízben tapasztalá az általok szült nemzeti hatalmas megrázódásokat. Az azonban kérdésen kívül van, hogy a régibb összeütközések nagyobb részint csak Angliára voltak emlékeztetre méltó befolyással, a reformfeletti harcz pedig, ha belőle a tiszteletre oly igen méltó cha-

rakterű Grey a maga whig pártjával diádalmasan fejtőzik ki, nem csak angol, hanem egyszersmind európai következtetésű is leszen. E tárgy feszegetését. i. nem anynyira whig és tory ellenkezés, mint inkább a nép juainak harcza az oligarchák öszveesküvése ellen.

Mi a whig, mi a tory? ezen kérdésekre nem oly könnyű felelni mint sokan vélnék. E két név az idők s környülmények viszontagságai alatt sokszor változtatta meg saját értelmét. Eredetők első Jakab király korába esik, kinek a királyi örököség jogairól s hatalmáról igen túlságos képzeletei voltak, s ez által az angol nemzet nagy részével viszálkodásba jöve, de még is sok udvari embereket talált, kik elveit javalták. I-ső Károly alatt ezen ellenkezés még messzebb ment vala. Azon háborúságban, mely közte s a parlament között kiütött, a királyhoz szító felekezeti torynak neveztetett, mely irlandi nyelven rablót jelent. Általa célzás volt az akkori irlandi rabló csoportokra, s azon vádra, mely a király ellen támasztatott, hogy t. i. az irlandi lázadó és rabló csoportokat kedvezéseivel élesztette. A király hívei ellenben azokat, kik a nép emberei valának, s a törvényeket a ministerek önkénye s a korona hatalmának terjesztgetése ellen védték, whigeknek nevezék. E név skót nyelven kis kalapot jelent, s általa azon szövetkezésre volt célzás, mely a whig párt és a skótok között fonódott vala; leginkább pedig azon skótok között, kik a puritánus felekezethez tartoztanak, s magokat kalapjaik által különözték meg, s már I. Jakab ellen fegyvert ragadtak volt. Azonban ezen eleintén csúfolt nevek, csak II. Károly alatt lettek köz divatúakká. Nevezetesen az 1678-diki öszveesküvés alkalmával azok, kik az öszveesküvést üres koholmánynak állították toryknak, azok pedig, kik az öszveesküvés valóságát hitték whigeknek mondattak. Mert a hiedelemnek ezen különbözése nagy befolyással volt a dolog megítélésére. A toryk, mint a korona hívei, a nélkül, hogy II. Károly szeretlen könnyelműségét javalnák, a korona elsősegeit pártolák; a whigek ellenben a királyi hatalomnak a tör-

vények tekintetét akarák ellenébe állítani; ők a törvényeknek több erőt, s a parlamentnek nagyobb függetlenséget kívántak szerezni. A lelkes, de rendkívül erkölcstelen Shaftesbury volt a whigek vezére. Hogy a királyon bosszút álljon (kinek előbb minisztere s hosszas ideig kárhuzatos tanácsadója volt, míg végre kegyelméből kiesvén a yorki herczeg bosszújának tárgyává válna), a nép pártjára állott s azt, a nélkül, hogy észrevétné, a szabadság szeretetének színe alatt lelki ereje által kormányozta, részint vakmerőség, részint fortély segédével, s benne azon gyanút támasztá, hogy a yorki herczegnek királyi székre ültével az önkény s a katholikusok felekezete fog diadalmat nyerni. S midőn II. Jakab uralkodása ezen gyanút még jobban erősítené, végtére a whigek Wilhelmet (a thronuson e névvel III.-kat) hívták meg az uralkodásra. Ez idő óta (1668) a whigek levének uralkodó párttá. Azonban hatalmok Anna királynénak felette alkalmatlan lévén, s egyéb körülmények is ellenök támadván, ismét helyet kellett engedniök a tory-párt embereinek. Anna halála után újra a whigeké leve a hatalom, mert azon örököségi törvényt, mely a hannoverai házat thronusra emelte, whig-parlament készítette. Később a Stuartok hívei ismét a korona és kormány védszónokaivá lőnek; a Stuartok ellenségi, vagy másként whigek pedig, ismét azokká, amik előbb voltak, a kormány ellenségivé s a nép ügyének védszónokaivá. Ez idő óta folyvást az oppositíóhoz tartoztak. A király sokszor whigek közül is választá ministeriumát, valahányszor t. i. az oppositíó fejeit a kormány uralkodási rendszeréhez akarta hódítani; vagy midőn az oppositio többségének kénytelen vala engedni. Egy ideig mind a két pártban megszűnt valamennyire az egymás iránti elkeseredés, s csak nevezeteseb tárgyaknál lehetett újra észrevenni, mint például North ellen, az amerikai háború kérdése, s Pitt ellen (kinek különben elvei inkább a whig mint a tory részhez szítottak) a franczia háború kérdése alatt. Ezidő óta az oppositíóban két felekezet támadt, a régi és új

whigeké. A régi whigek feje Fox vala, s hozzá tartoztak mind azok, kik a francziákkal tartandó háborúnak ellenségei voltak; az új whigek pedig, kik között Burke tüntette ki magát, a franczia revolutio ellenségeiből állottak. Burke halála után lord Grenville lön ezen pártnak vezére s hozzá több kitünő elmék is csatolták magokat. A népvélemény a régiek felén állá. Pitt elhúnyásával a király lord Grenvillet szólította fel ministerium alkotására. Grenville Foxxal egyesült; s mert csak 150 parlamenti tagra számolhattak, meghívtanak néhányat a tory felekezetből is. Azonban e különféle módokon próbált egyesület mellett is még mindig vannak szigorú toryk, azaz a vallás és korona elsősegeinek védői; mérséklett whigek, a most fennálló népi képviselet barátai; és szigorú whigek, a parlamenti reformatio bajnokai, kik évenkénti követválasztást, közönséges szavazói just stb. javaslanak. Ezek magokat reformatoroknak is szokták nevezni. A toryk az egyházban a püspökgormányzat szükségét vitatják, a whigek ellenben az egyház szolgálai között egyenlőséget kívánnak, a vallás dolgai kormányzatát consistoriumokra akarják bízni. A toryk vakbuzgalma oly messze megyen, hogy az angolegyházat vitatják egyedül üdvezítőnek, a többi protestánsok felől igen balúl gondolkodnak és beszéllenek, s néha felettök a katolikusoknak is elsősege adnak; ellenben a whigek gyűlölnék minden papi kiváltságokat, s minden protestánst hitsorsosaik gyanánt tekintenek. A státus dolgaira nézve a szigorú toryk a királynak istentől eredt hatalmat, ellenmondhatlan öröködési just tulajdonítanak, s alattvalóiktól határtalan alázatot s engedelmességet kívánnak. Ellenben a whigek az uralkodási hatalmat csak a nép jóváhagyásából származtatják, s csak ebben alapítják, s az uralkodót, ha az hatalmával visszaél, megengedhetőnek tartják korlátai közé igazítani. A toryknak a státusvalláshoz szítása még nagyobb, mint magához a koronához is.

A két párt különözései gyakran származnak de-

mokratai nézetekből a whigek, és despotai elvekből a toryk részéről; de azért egészben tekintve a határtalan monarchiának egy tory sem párthive, s egy whig sem republikánus. Lord Clarendon tory volt, Hobbes nem; Hadley püspök whig, Milton nem. A toryk és whigek — s ez észrevételt nem kell feledni — a constitutio mellett vannak, névszerint az öröködvé következő uralkodás mellett, mellette a parliament két háza befolyásának a törvényhozásba; szóval, mind ketten védői az alaptörvényeknek. A tory előtt azonban a constitutio a legszélsőbb pont melyen túlmenni nem akar; a whig ellenben a constitutióban nevezetes változást enged meg, mihelyt a formák (kivéve az alapformákat) a státus céljainak meg nem felelnek. Ennyiben a whigek — bár egyébiránt újításra ők sem egészen hajlandók — némineműleg reformátoroknak mondathatnak. A whig örömet moralisál a szabadság s emberi jussokról, szükségeseznek tartja a nép minden osztályai érdekeit figyelembe vevő választó törvényt; a tory előtt pedig mind ez csömör és utálat, melyeket hallgatni sem tud lázadás, anarchia s minden rend-bontakozás képzelete nélkül. A két felekezet egymás ellenőre (controleur) s igen sokat használ az angol polgári alkotmány fenntartására. Az egyik t. i. a polgár jussait, másik a korona elsősegeit védi főképen. Oly környülmények közt mindazáltal, hol az éznek szenvedélyek szabnának korlátokat, a tory felekezet despotiát szülhetne, a whig pedig a monarchia összeomlását. A vallási kérdések szabad vagy korlátozt vizsgálata iránt homlokegyenest ellenkezésben vannak egymással. Szóval lehetne mondani, a kettő oly viszonyban van egymáshoz, mint megállapodás s előmenetel.

Hogy a király senkitől, magától a parlamenttől se, s még kevésbbé a néptől, fogadjon el kéretlen tanácsot, s hogy kivált törvényes jusaiba, mint például, a parlament egybehívása, kérelemlevelek által befolyást ne engedjen, ezen gondolatnak a toryk nagy védői. A vallás felől pedig azt tartják, hogy azt soha sem lehet eléggé magas fokra emelni, soha fénynyel és hatalommal

eléggé felruházni. Az egyházi dolgoknak sokszor áldozák fel a toryk a korona ügyét is, sőt, ami több, ezt még akkor is, midőn mind annak, mind emennek érdekei egyképen látszottak kérdésbe jőni. A vallás nevében mindenkor készek voltak a katolikai felekezetet üldözni. A türelem (tolerantia) ellen, melyet a whigek mint a revolutio legnagyobb diadalmát magasztaltak, a toryk legmakacsabbul támadtak fel. Idő folytával is, midőn a két párt a polgári szabadság és királyi hatalomra nézve mérsékletesebb leve egymás iránt, a vallási dolgok még mindig elválasztó pontok maradtak.

Telekbirtok arisztokrátiája, irigykedés a támadozó új privilegiált személyekre, a kereskedői osztályra, a polgári rendre, mind annyi tulajdonságok, melyek a valódi tory lelkében feltalálhatók.

A whigekről is már sokan mint arisztokratái pártról szólottak. Kétség kívül a pairek házának többségére revolutio óta mostanig szinte rá illik az arisztokrata név. Ha azon indító okok fontolatra vétetnek, melyek a társasági osztályokat képzik, egy angol felsőháztól várni sem lehet, hogy inkább whig mint tory részre hajoljon. De e kérdésnél szükség mindig a párt elveit s a pártot magát megkülönböztetni. Az arisztokraták személyes érdekei ellentétben a koronáéval, eszközlék, hogy a toryk közül sokan a whig párthoz tértek némelykor, mint például Anna királyné idejében. S mi vala természetesebb, mint hogy magokkal a tory párt elveit átalhosszák? S íme ez által kapott a whig párt bizonyos arisztokratái szint, mely egyebiránt a whigség természetével ellenkezik.

Az itt leírt whig és tory elvekből gyakorta láthatók individuális elhajlások; s kevés parlamenti tag van, ki nek egész politikai pályája szigorúlag ez vagy amaz félhez tartozott. Némely kérdéseknél e vagy ama tory a whigekhez áll és viszont. E helyt a két felekezet elválasztó jelei vétettek leginkább figyelembe. Belőlök úgy hisszük, könnyű általlátni, melyik rész leszen a jelen század hőse. Az t. i. melynek elvei a kor szellemé-

bén gyökereznek. Wellington a maga tory lordjaival csak a vízár ellen látszik erőszakosan úszni, s pártjának elvei úgy fognak nem sokára elkorhadni, mint azon telkek, melyeknek védelmére oly kétségbeesetten harczol.

TARTALOM.

KISEBB TÖRTÉNETI IRÁSOK.

	Lap
Coriolán s a háborgó Róma. 1833.	3
(Auróra 1835.)	
Catilina összeesküvése. 1843.	55
(Bémet a Világtörténetbe 1845.)	
Eudoxia császárné. 1844.	63
(Aradi Vészlapok.)	
Népek vándorlása, keresztadak és középkor. Schiller után. 1829.	87.
(Felső-Magyarorsz. Minerva 1829. III.)	
Néhány vonás Lord Chatam karakteréből. 1829.	101
(Tud. Gyűjt. 1830. I.)	
Gróf Kohári István. 1831.	123
(Auróra 1832.)	
A Telekiek tudományos hatása. 1844.	141
(M. Tud. Társ. Évk. VII. 1846.)	
Historiai egyveleg	181
1. A lópor-összeesküvés 1605.	183
2. Különös utasítások	188
3. Schwarzburgi Katalin	189
4. Egy furcsa ministeri tanácskozás	191
(Felső-Magyarorsz. Minerva 1830. III.)	
5. Stuart Mária vég órái	192
(Társalkodó 1832. I. 11. 12. sz.)	
6. A whig és tory párt Angliában	200
(Társalkodó 1832. I. 46. sz.)	

